

ILIM HÁM JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

FAN VA JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

2026/5-3

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan baslap shıǵa basladı

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI MEKTEPKE
SheKEMGI HÁM MEKTEP BILIMLENDIRIWI
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari. Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки. Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences. Psychological sciences

№ 5/3

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti bashlıǵı, NMPI rektori – A.T.UBBIYEV
Bas redaktor – A.K.PAZILOV**

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

ps.i.d.(DSc), prof. **Abdullaeva B.** (Tashkent);
p.i.d. (DSc), doc. **Allambergenova M.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Ábdixalıqova A.** (Qazaqstan);
p.i.b.f.d., doc. **Babaniyazova N.** (Tashkent);
p.i.d. (DSc), doc. **Bekimbetova G.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Darmenov J.** (Nókis);
p.i.d. (DSc) **Dauekeeva A.** (Nókis);
p.i.d., doc. **Dáwletbekova J.** (Qazaqstan);
ps.i.d. (DSc), prof. **Elmuratova A.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Xodjaniyazov S.** (Urgench);
ps.i.d., doc. **Jumaniyozova N.** (Urgench);
p.i.d., (DSc), prof. **Jumasheva G.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), doc. **Kadirov K.** (Nókis);
p.i.d.(DSc), prof. **Kurbaniyazova Z.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Qudaybergenova Á.** (Qazaqstan);

p.i.d. (DSc), prof. **Qarlıbaeva G.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Mamırbaeva D.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Matjanov N.** (Nókis);
p.i.d., (DSc), prof. **Nauruzbaeva A.** (Nókis);
ps.i.d. (DSc) **Nurımbetova E.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Ostapenko A.A.** (Rossiya);
p.i.k., prof. **Pazılov A.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Pazılova M.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Seytjanova U.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Seytkasimov D.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Tajieva A.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Tlegenov A.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Utebaev T.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Ermolich S.Y.** (Belorussiya);
ps.i.d. (DSc), doc. **Sherimbetova Z.** (Nókis).

**Q.Biysenbaev – juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator**

**Juwaplı redaktorlar:
f.i.d. (DSc), prof. S.Matyakupov – ózbek tili boyınsha
f.i.d. (DSc), prof. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
p.i.d. (DSc), prof. D.Seytkasimov – qaraqalpaq tili boyınsha**

*Jurnal 1992-jıldan «Qara-qalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.
2020-jılı 7-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.*

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen ilimler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 02.00.00 – ximiya ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoryasy hám tariyxı

BARLIQ KÁSIPLERDİN TIYKARI

Allaniyazov Ismail Begjanovich – pedagogika ilimleriniń kandidatu
ismayilallaniyazov10@gmail.com

Ismaylova Aziza Saadatdin qızı – magistrant
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

ОСНОВА ВСЕХ ПРОФЕССИЙ

Алланиязов Исмаил Бегжанович – кандидат педагогических наук
Исмаилова Азиза Саадатдиновна – магистрант
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE FOUNDATION OF ALL PROFESSIONS

Allaniyazov Ismail Begzhanovich – Candidate of Pedagogical Sciences
Ismaylova Aziza Saadatdinovna – master's student
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: pedagogika, ustoz, rivojlanish, shaxs, shakllanish, ta'lim, tarbiya, ijtimoiylashuv.

Rezyume. Maqola pedagoglik kasbining ijtimoiy ahamiyatiga bag'ishlangan bo'lib, asosli dalillar keltirilgan.

Ключевые слова: педагогика, наставник, развитие, личность, формирование, образование, воспитание, социализация.

Резюме. Статья посвящена социальной значимости педагогической профессии, приведены аргументированные факты.

Key words: pedagogy, mentor, development, personality, formation, education, upbringing, socialization.

Summary. The article is dedicated to the social significance of the teaching profession, with substantiated facts presented.

Adamdı muǵallım jaratadı
V.Suxomlinskiy

Kirisiw. Bala shaxsın qalıplestiriw – adamzat aldında turǵan oǵada quramalı hám eń aktual mashqala. Mashqalanıń durıs sheshiliwinde qatnasatıǵın táreplerdiń oǵada kóp ekenligi hámmege belgili. Degen menen, biziń pikirimizshe bala shaxsın qalıplestiriwdiń tiykarǵı bas faktorlarınan biri – pedagog shaxsı hám onıń pıdayı miyneti. Úlkenler menen baylanıs baláǵa sociallıq baylanıslardı ornatiwǵa, ózin hám basqalardı biliwge járdem beredi, qatarları menen baylanıstı ózlestiriwine hám rawajlanıwına tikkeley tásir etedi. Úlken adam bala ushın úlgi, eliklew etalonı esaplanadı, qatarları menen baylanısta bolsa bala ózine úlkenler menen baylanıs barısında ótken iskerlik usılların, óz ara birge islesiw, jasawdıń hár qıylı arnawlı formaların bastan keshiredi. Solay etip, mektepke shekemgi jastan baslap, mekteptegi ómiriniń aqırına shekem jámiyetshilik hám óz qatarları menen qarım-qatnasta, eger, adam ómir boyı ustazları tásirinde qalıplesken minez-qulıq is-háreketlerine muwapıq jasaytuǵının názerge alsaq, bizge qarańǵı tünde jol kórsetiwshi juldız – pedagoglar.

Ádebiyatlar talqlawı hám metodlar. Pedagogikalıq hám psixologiyalıq ádebiyatlarda mektep jası balasınıń intellektual rawajlanıwında, balada ol yamasa bul pazıyletler, kónlikpeler, uqıplılıqlardı tárbiyalawda pedagogtıń miyneti, onıń tárbiyashı sıpatındaǵı jeke pazıyletleriniń bala shaxsı rawajlanıwına tásiiri mashqalası jeterli dárejede tolıq tallanǵan. Balalıq jasınıń ózine tán ózgeshelikleri (tásirshenlik, emociyalıq, ańsat iseniwsheńlik) sebepli tárbiyashı óziniń intellektual hám pedagogikalıq qábiletleri menen ǵana emes, al jeke sıpatları menen de pedagogikalıq tásir etedi [4:58].

Pedagog shaxsı – bala shaxsın qalıplestiriwdiń tiykarǵı bas mexanizmi. Úlkenler menen baylanıs baláǵa sociallıq baylanıslardı ornatiwǵa, ózin hám basqalardı biliwge

járdem beredi, qatarları menen qarım-qatnasınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwına tikkeley tásir etedi. Ustaz shaxsı bala ushın úlgi, eliklew etalonı esaplanadı. Bala óz qatarları menen qarım-qatnas, jası úlkenler hám ustazları menen baylanıslar barısında olar tárepinen ótken insaniy pazıyletler, iskerlik usılların, óz ara birge islesiwdiń arnawlı formaları t.b. ózlestirip baradı. Sonlıqtan, maqalamızda balanıń mektep jası dáwiriniń barlıǵında onıń hár tárepleme jetik kamil insan bolıp qalıplesiwinde «sociallastırıwdı hám ózin-ózi anıqlawdı támiyinleytuǵın ayırım sıpatlardıń qosındısı» [3:184] qalıplestiriw pedagogikalıq miynetniń jemisi ekenin kórsetiwge háreket ettik.

Tárbiyashınıń «shaxs bolıw» qábiletiniń tárbiya procesine tásiiri oǵada kúshli. Pedagogtıń mektepke shekemgi jastaǵı bala shaxsına tásir etiw tábiyatı quramalı, tereń hám kóp qırılı. Balanıń qorshaǵan ortalıq penen qatnasına dáldálshılıq jumısları úlkenler, ata-ana hám ustazlar moyınına júklengen. Bala úlkenler basshılıǵında jana iskerlik túrlerin, kónlikpe hám uqıplılıqlardı iyeleydi, dúniyanı ózlestiredi. Bul jerde de balalardıń turmıstaǵı jedelligi úlkenlerden ótetuǵın minez-qulıq is-háreketler hám adamgershiligi menen tikkeley baylanıslı [4:96].

Sonlıqtan pedagogikalıq iskerlik balanıń biliw iskerligin qalıplestiriwge umtılp atırǵan zamanagóy pedagogtan tómendegi jeke parametrlerge iye bolıwdı talap etedi: belsendi hám kóp qırılı kásiplik hám sociallıq-mádeniy iskerlik qábilet; ádeplilik, balalar hám úlkenler menen múnásibette empativ sezimtalıqtı, sabır-taqat hám keńpeyillik, olardı qabil etiw hám qollap-quwatlawǵa, kerek bolǵanda qorǵawǵa tayarlıq; topar ishindegi hám toparlar aralıq qarım-qatnastı támiyinlew qábileti; balalardıń ruwxıy rawajlanıw ózgesheliklerin biliw; ózin-ózi rawajlandırıw hám ózin-ózi tárbiyalaw qábileti.

Talqılaw. Bala úlkenler sıyaqlı dúnyanı biliwdıń turaqlı procesinde boladı, ol oylaydı, analizleydi, sóyleydi, tıńlaydı, túsinedi, sezedi, basqa adamlar menen baylanıladı. Úlkenler hám qatarları menen qarım-qatnas, biliw iskerligi procesinde bala shaxsı, onıń ortalıqtı biliw iskerligi jedel rawajlanadı. Balalardıń biliw aktivligin qozdırıwshı, rawajlandırıw hám qalıplestiriwshı tiykarǵı figuralardan biri pedagog. Stimullastırıwshı háreketler ustazlar tárepinen biliw aktivligine motivlengen hám motivlenbegen túrlerinde iske asırıladı. Ustazdıń hár qıylı motivaciyalıq is-háreketleri balanı biliw iskerligine qosa alsa bala hesh qanday arnawlı qozdırıwshı mıtájlik sezbeydi. Bunday balalarda biliwge qızıǵıwshılıq, biliw iskerligine dıqqat qalıplesken boladı. Biraq, pedagogtıń xoshametlewshı háreketlerine motivaciyalıq emes reakciyaǵa iye bolǵan balalar kóp ushırasadı. Bunday balalardıń biliw aktivligin rawajlandırıw olardıń seziw organlarına tásir etiwden baslanadı. Bunday jaǵdayda dáslep itibardı tartatúǵın, qızıqtıratúǵın, mashqalalı jaǵdaydı júzege keltiretuǵın tásirli kórinisler, qızıqlı qısqa gúrriń, turmıstan misallar paydalı boladı. Biliw, ilip alıw jedelligi tómen dárejedegi balalarda kóbinese - «Bul ne?» degen soraw kórinisindegi qızıǵıwshılıq payda boladı. Bunday jaǵdaylar muǵallimnen bárha qıraǵılıqtı, házir juwap bola alıwdı talap etedi. Pedagogtıń sheberligi bul jaǵdayda tapqırlıq penen sorawlar beriw, balanıń kózqarası hám sezimlerine tásir etiw menen júzege kelgen qızıǵıwshılıqtı iskerlikke ulastırıw rawajlandırıw biliwdi talap etedi. Kórsetilgen mashqalalı sheshiwge pikirlewdi rawajlandırıw biliw (kognitiv) iskerliginiń jetilisiwine alıp keledi. Bul procestiń barlıǵı tikkeley pedagog basshılıǵında ótedi [7].

Solay etip, pedagog balalardı ózine tartıw (empatiya), qızıqtırıw hám biliw aktivligin rawajlandırıw ushın barlıq pedagogikalıq qurallarǵa iye bolıwı kerek. Sonday-aq, pedagogtıń ózin-ózi rawajlandırıwǵa umtılwı, balalardıń ruwxıy rawajlanıw ózgesheliklerin biliw, dóretiwshilik potencial, balalar hám ata-analar menen múnásibetlerde ádeplilik hám keńpeyilik sıyaqlı jeke pazıyetleri de áhmiyetli. Bilimli hám balalardı súyiwshı pedagog ǵana bilim alıwshılardıń biliw aktivligin qalıplestire aladı.

Mektep oqıwshısınıń ózin-ózi bahalawınıń qalıplesiwine muǵallimniń tásiiri úlken. Muǵallım óziniń minez-qulqın tárbiyalanıwshıları ushın órnek quralı aylandırıwı kerek. Sebebi pedagoglardıń balalar menen óz ara qatnası kontekstinde bala shaxsınıń rawajlanıwı qalıpleseı. Shańaraq – náreste ushın dáslepki sociallıq institut bolıp, perzenttiń qanday insan bolıp ósiwinde ata-ananıń ornı, álbette, sheshiwshı orın ieyleydi. Biraq pedagogqa da, álbette, kóp nárese baylanıshı, sebebi balalar óz ómiriniń ádewir bólegin muqaddes orın mektep diywalları ishinde ótkeredi. Atap ótiw zárúr, ustazlar balaǵa hátteki ata-analar bere almaytuǵın adamgershilik sırları menen bir qatarda bilim, túsiniw, bastan keshiriw, baǵdar ala biliw t.b. sıyaqlı esap-sansız insanıy pazıyetler de bere aladı. Ustazlıq tásir haqqında G.Adams «oqıtıwshı máńgilikke tásir etedi, onıń tásiriniń qay jerde baslanıp, qay jerde tamamlanıwın heshqashan anıq biliw múmkin emes», – dep eskertedi [2:7].

Balanıń rawajlanıwı ushın jámaátlik ortalıq áhmiyetli rol oynaydı. Bilim alıwshılar toparındaǵı klimat pedagog hám balalar, balalardıń óz ara múnásibetleri menen belgilenedi. Topardaǵı jaqsı ortalıq onıń barlıq aǵzaları ózlerin erkin sezingeninde, sonıń menen birge basqalardıń

óz halında qalıw huqıqı da húrmet etilse júzege keledi. Balanıń jeke individualıǵı saqlanǵan hám ulıwma maqset hám nátiyjelerge birgelikli erisiwshı jámaátti shólkemlestiriw hám basqarıw pedagogikalıq kásip iyeleri moyını júklengen [7:75]. Bala menen óz ara qatnastaǵı kompetentlik pedagogtıń professionalıǵınıń tiykarǵı quram bólimlerinen biri bolıp esaplanadı. Qarım-qatnasta kompetent bolǵan adam ǵana, óz sherigine ózin erkin hám qolaylı seziwine járdem beretuǵın qarım-qatnas ortalıǵın ornatadı. Bunday ortalıq eki-úsh adamnıń qatnasıwında qalıpleskeni menen adamlardıń turaqlı toparındaǵı ulıwma jaǵdaydı xarakterleydi [3].

Jámaáttegi abadan ortalıqtıń tiykarǵı kórsetkishlerinen biri úlkenlerdiń bala menen birge islesiw formasındaǵı qarım-qatnası bolıp, ol pedagogtań da, baladan da olardıń ulıwma iskerlikten teńdey mápdar bolıp, onda birgelikte qatnasıwın názerde tutadı. Bunda pedagogtıń poziciyası sonnan ibarat, balanıń belgili bir iskerlikke bolǵan qızıǵıwshılıǵın túsiniw hám húrmet etip, óziniń belsendi qatnasıwı menen bul qızıǵıwshılıqtı qollap-quwatlaw hám rawajlandırıw, balaǵa haqıyqattan da járdem kerek bolǵanda múláymilik penen járdem beriwden ibarat [7:80].

Birge islesiw pedagog tárepinen bolatuǵın hár qanday basımdı biykarlap, balanıń erkinlikke umtılwın qollap-quwatlaydı. Pedagogtıń bala menen birge islesiw barısındaǵı barlıq kásiplik hám insanıy pazıyetleri ǵana onıń hár tárepleme tolıq rawajlanıwın támiyinleydi. Balalar menen islesiw barısında pedagogtıń balanıń barlıq minez-qulıq, is-háreketlerine múnásibet bildiriwi júdá áhmiyetli. Balanıń tabısınan shın júreктен quwanıp, onıń dártine tilekles bolıp, onıń mashqalaları hám sátsizliklerine ayrıqsha qızıǵıwshılıq hám dıqqat, itibar menen qatnas jasasańız, balaǵa ol júdá mıtáj bolǵan járdemdi kórsetesiz [5:63].

Nátiyjeler. Pedagogtıń reakciyasına qarap, balada, óziniń tabısları hám sátsizlikleri, qáteleri yaki jetiskenlikleri, óziniń jeke sıpatı haqqında túsiniw payda boladı. Sonıń ushın bala menen baylanısta jaman keypiyat, sharshaw, ashıwlanıwǵa hesh qashan jol qoymaw kerek. Balaǵa qaratılǵan barlıq mırájatlar retinde tártipke de shaqırıw qoyıw, turpayı is-háreketlerin ádil bahalaw álbette, unamlı mániske iye. Máselen, eger bala sabaq dawamında bir nárseni orınlay almaǵan bolsa, oǵan «Háy sen, ápiwayı tapsırmanıń eń ápiwayısın orınlay almadın!» - dep aytıwǵa bolmaydı. «Meyli, hesh gáp, ilajı bolar» degen nemquraylıq penen de juwmaq shıǵarıwdıń keregi joq, sebebi bul jaǵdayda maqsettiń áhmiyeti hám unamlı nátiyjege baǵdarlanǵanlıq joǵaladı. Bul jaǵdayda «Raxmet saǵan, sen jaqsı háreket ettiń» sıyaqlı xabar unamlı boladı. «Bunıń ózi ádewir jaqsı!», «Jáne urınıp kór!», «Meninshe, bul saǵan qıyın bolmasa kerek», «Hámme de sátsizlikke ushıraydı» t.b. usı sıyaqlı qollawlar qapa bolıw hám qarsılıqtı keltirip shıǵarmay keyingi háreketlerge iytermeleydi [6]. Kitaplar insanlar ushın ayrıqsha ómir sabaqlıǵına aylanıp, kópshilikti gedeylikten qutqarǵan XX ásirdiń eń áwmetli adamlarınan biri Deyl Karnegi «balanı maqtawdan ayanbań, ilajı barınsha onı kópshilik aldında maqtawǵa, al jekkelikte bolsa sınaǵa alıwǵa háreket ettiń» [9] – dep keńes beredi.

Balanıń hár qanday qolaysız is-háreketi qanday da bir tásir ilajları menen juwmaqlanıwı kerek. Biraq sonı este saqlaw kerek, eger unamsız bekkemlew unamlıǵa qaraganda kóbirek qollanılsa, áste-aqırın bala sanasında

turaqli unamsiz stereotip qaliblesedi, onda quwanishqa, zawiqa, muhabbatqa orin joq. Ulkenlerge salistirganda qaweter ham qorqiw ustemlik etetuyn sezimlerge aylanadi. Bul bolsa, balani jeke rawajlanirwina qaliblesine jardem bermeydi [4].

Rawajlandirish talm poziciyasinda turgan pedagogtn ahmiyetli wazypalarinan biri bala menen jaqs baylanisqa erisiw esaplanadi. Jaqs qarim-qatnas ornatiw ushin balani shaxs sipatinda demek, onn pikirleri, bastan keshiriwleri, keypiyat menen shin kewilden qizigiw gerek. Jaqs qarim-qatnastn zarur sharti, sherigin shin kewilden hurmet etiw. Bala ushin hurmet oz ara tasirlesiwdi ahmiyetli sharti bolip, bul hurmet bala suyligeni, demek, ol jaqs ham hamma narseni iyelep atirgani haqqinda signal beredi.

Pedagogtn bala menen baylanisw turi ham sipatina onn barliq tiykarqi psixikalq processleri, qabileti ham shaxs sipatlarinin rawajlanirw menen baylanisli. Balan keleshektegi turmisinda tabisli, doretirwshi, erkin, juwapkershilikli, dunyaga ham adamlarqa ashq boliw kop tarepleme pedagoglarqa baylanisli. Pedagog tarbiyalq tasir natiyjesin nazerde tutiw, faktlerdi talqilaw gerek, bolmasa doretirwshi bolmay qaladi. Balalarqa muhabbat, olarn sezimlerin tusiniw, olar menen sawbetlesiw quwanishi, oz panin biliw, pedagogika, psixologiya tarawlarindaqi bilimlersiz jaqs pedagog bolw mumkin emes. Pedagog ushin onn kasibi, bul tek gana jumis emes, al shaxst tarbiyalaw missiyasi ekenin tusiniw ahmiyetli [4].

Mugallimshilik kasibin mangilik dep ataydi. Insan ozi jaratlgannan baslap barqulla oqitwga: tajiriybeni jas awladqa jetkeriwge ham uyreniwge – ozlestirwge zarurlik sezgen. Jaslarni ustazlari, adette, en bilimli ham abirayli adamlar bolgan. Olar islep atirgan jumistn ahmiyeti ham en jaqs oqitwshilarni abiray mugallimshilik kasibine hurmet penen qarawdi talap etken. Bul kasiptn jamiyetke tasiri haqqinda ayyemgi grek filosofi Platon «eger etik tigirwshi jaman usta bolsa, onnan mamleket onsha zıyan kormeydi, puqaralar bolsa birqansha jaman kiyingen, biraq balalardi tarbiyalawshi oz wazypasin jaman orinlasa, mamlekette nadan ham jaman adamlarni putin bir awladı payda boladı» [1:33].

Misali shveytsariyalı pedagog Pestalocci barliq jıynap-tergenin balalar uylerin sholkemlestirwge sarpladı. Ol oz omirin jetimlerge bagishladı, balalıqtı quwanish ham jaratwshi miynet mektebine aylandirwga hareket etti. Onn qabiri ustinde «Hamme narise basqalar ushin, hesh narise ozi ushin» – sozleri jazilgan ajayip estelik tur. Yaponiyada metroga mugallim kirip kelse 80 jasar garri uship turip orin berer, al otirmaw mugallim ushin ayıp sanalar eken. Bul

fenomen adamdi tereñ oyga shumdiretuyn ajayip qubilis emes pe?

Shigis Aristoteli A.Farabiydin pikirinshe, oqitwshinin wazypasi danishpan mamleket basshisinin wazypalarina uqsas. Oqitwshi da sol siyaqli korgin ham esitken narselerdi yadinda jaqs saqlay alıwı, ziyrek ham kózqaraslı aql, kórkem sóylew qabiletine iye bolıwı, ilimpán menen shugillanıwdı jaqs kóriwi menen birge, oqıwshılarna bilim beriwı, ... nákas islerden saqlanıwı; haqıyqatlıqtı súyiwi, ótirikti ham ótirik sóylewshilerdi jek kóriwi;... ar-namıstı qádirlawı; oqıwshılarna ádil bolıwı gerek [8].

Pedagogikalq kasip obykti ham predmeti basqa adam bolgan kasipler tarawına kiredi. Biraq ol bul tarawdn ishinde de oz aldına bólek taraw sipatında ajralıp turadı. Onn «adam-adam» tipindegi basqa kasiplerden tiykarqi parqi sonda, ol bir waqtın ozinde ozgertirwshi kasipler klasına da, basqarırwshi kasipler klasına da tiyisli. Solay eken, pedagog oz xızmetinin maqseti sipatında shaxstn qaliblesiwi ham ozgeriwin, onn intellektual, emocionallq ham fizikalq rawajlanıwı, ruwxıy dunyasının qaliblesiwi procesin basqarırwga majbur. Pedagog, basqa har qanday basshi siyaqli, ozi rawajlanıw procesin basqarıp atirgan oqıwshılarni iskerligin jaqs biliwi ham kóz aldına keltiriwi gerek. Solay bolsa, pedagogikalq kasip eki tarepleme – adamtanıw ilimleri bilimlerin biliwdi ham arnawlı tayarlıqtan ótiwdi talap etedi.

Juwmaq. Pikirlerimizdi juwmaqlap, tomendegilerdi aytwga boladı: tek pedagog gana balanı «ómirge baslaydı», bilim beredi, tarbiyalaydı, aqlıy, ruwxıy ham fizikalq rawajlanıwına basshilq etedi [6]. N.Mandela talm-tarbiya sistemasin «bilimlendiriw – dunyani ozgertiw ushin en kushli qural» [10]. XVII asirde jasagan ulli chex pedagogı Yan Amos Komenskiy pedagoglar atqaratuyn jumistn adam omirindegi tutqan ornı ham ahmiyeti haqqında «mugallimlerge quyash astında onnan joqarı bolmaytuyn joqarı lawazım tapsırıldı» [8:135] – dep bahalagan bolsa, biz insanalqa sabaq beriwshi, dunyadaqi barliq kasiplerdi ata-anası pedagogikalq kasip – degen juwmaqa keldik.

Mamleketimizde barliq kasipler teñdey hurmetke iye. Biraq haqıyqat en abiraylı kasip – mugallimshilik. Mugallim bizdi balalıq, ospirimlik, jaslıq jılları arqalı alıp ótedi, har kuni, geyde sezilmeytuyn martlik korsetedi – bizge oz bilimlerin, qalbiniñ bir bólegin beredi. Ol – ómirde oz ornımızdı tabıwımızga jol korsetiwshi juldız. Mugallimshilik kasibi–ullı ham gozzal. Jaqsılıq ham adalatqa uyretetuyn, haqıyqıy insan bolıwga shaqıratuyn ustazga shakirt tısiw – taptırmas baxıt.

Adabiyatlar

1. Абдуманнонова И.А. Мыслители Востока и Запада о социальной значимости педагогической профессии. // Педагогика высшей школы. 2017. № 3 (9). -С. 19-23. URL: <https://moluch.ru/th/3/archive/64/2571>.
2. Адамс Г.Б. Воспитание Генри Адамса. -Москва: «Прогресс», 1988, С -752.
3. Асланова Н.Ф. Развитие личности. // Вестник Донецкого педагогического института. 2017. № 1. -С. 182-189.
4. Витушкина Е.В. Роль учителя в формировании самооценки у младшего школьника. // «Бошланғич мактаб» журналі. № 4, 2014.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. / Под ред. В.В.Давыдова. – Москва: 1991, -С. 540.
6. Шилова М.Н. Учителю о воспитанности школьников. – Москва: «Педагогика», 2003. –С.175.
7. Шевандрин Н.И. Социальная психология в образовании. – Москва: «ВЛАДОС», 1995. -С-375.
8. Учитель: Статьи. Документы. Педагогический поиск. Воспоминания. Ред.-сост. Д.Л.Брудный. – Москва: 1991.
9. <https://kun.uz/news/2016/02/02/mashhurlar-hayotidan-ozini-va-ozgalarni-ozgartirgan-deyl-karnegi>
10. <https://www.google.com/search?aep=28&mstk=AUtExfDcdqKSqJt0v1kx9zemKAQpjQfs2cPz1jzsuaKwJGrDcwL3j3l2NPQG7BifQVbcrI9jzpnXJf7h6>

**BILIMLENDIRIW SAPASÍN ARTTIRIWĐIŇ ÁHMIYETLI FAKTORÍ SÍPATÍNDÁ
SUMMATIV BAHALAWĐIŇ NÁTIYJELILIGI HÁM ABZALLÍLARÍ**

Amanbaev Muratbay Abdimuratovich – *docent*

amanbaevmuratbay@gmail.com

Yesanova Sapura Tazabayevna – *assistent oqıtwshı*

esanovasapura@gmail.com

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ПРЕИМУЩЕСТВ СУММАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ
НА ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ**

Аманбаев Муратбай Абдимуратович – *доцент*

Ещанова Сапура Тазабаевна – *ассистент преподаватель*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянйаз

**EFFICIENCY AND ADVANTAGES OF SUMMATIVE ASSESSMENT
AS A FACTOR IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION**

Amanbaev Muratbay Abdimuratovich – *Associate Professor*

Eshanova Sapura Tazabayevna – *assistant teacher*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: summativ baholash, ta'lim sifati, baholash tizimi, o'quv natijalari, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik diagnostika.

Rezyume. Maqolada summativ baholashning ta'lim jarayonidagi o'rni, uning o'quv natijalarini baholashdagi ahamiyati va ta'lim sifatiga ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqotda summativ baholashning nazariy asoslari, xalqaro tajriba va zamonaviy ta'lim tizimlarida qo'llanilishi o'rganilgan. Natijalar summativ baholash ta'lim natijalarini ob'ektiv aniqlash, ta'lim sifati monitoringini ta'minlash va ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishda muhim vosita ekanligini ko'rsatdi.

Ключевые слова: суммативная оценка, качество образования, система оценки, результаты обучения, компетентностный подход, педагогическая диагностика.

Резюме. В статье анализируется роль суммативного оценивания в образовательном процессе, его значение в оценке результатов обучения и влияние на качество образования. В исследовании изучены теоретические основы суммативного оценивания, международный опыт и его применение в современных системах образования. Результаты показали, что суммативная оценка является важным инструментом объективного определения результатов обучения, обеспечения мониторинга качества образования и повышения эффективности образовательного процесса.

Key words: summative assessment, educational quality, assessment, learning outcomes, educational effectiveness.

Summary. This article examines the role of summative assessment in the educational process and its contribution to improving educational quality. The theoretical foundations, international experience, and practical significance of summative assessment are analyzed. The findings indicate that summative assessment is an effective mechanism for measuring learning outcomes, ensuring educational accountability, and improving educational quality.

Kirisıw. Ózbekstanda ámelge asırılıp atırǵan bilimlendiriw reformaları summativ bahalaw sistemasın xalıqaralıq standartlar tiykarında jetilistiriwge qaratılǵan. "Bilimlendiriw haqqında"ǵı Nızam, jańa mámleketlik bilimlendiriw standartları, milliy bahalaw sisteması hám xalıqaralıq bahalaw baǵdarlamalarında qatnasıw summativ bahalawdıń áhmiyetin ele de arttırmaqta.

Búgingi kúnde bilimlendiriw sistemasında oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám kompetenciya ların durıs bahalaw máselesi ayrıqsha áhmiyetke iye bolmaqta. Bilimlendiriwdiń sapasın támiyinlew hám onı xalıqaralıq standartlar dárejesine alıp shıǵıwda bahalaw sisteması áhmiyetli orın iyeleydi. Zamanagóy pedagogikada bahalawdıń formativ hám summativ túrleri ajratılıp, olardıń hár biri bilimlendiriw procesiniń nátiyjeliligini arttırıwǵa xızmet etedi. Ásirese, summativ bahalaw bilimlendiriw nátiyjelerin anıqlaw, oqıwshılar erisken jetiskenliklerdi bahalaw hám de bilimlendiriw baǵdarlamalarınń nátiyjeliligini analizlew imkanın beredi [3].

Summativ bahalaw belgili bir oqıw dáwiri, tema yamasa kurs juwmaqları boyınsha oqıwshılar tárepinen ózlestirilgen bilim hám kónlikpeler dárejesin anıqlawǵa qaratılǵan bahalaw túri esaplanadı [4].

Onıń nátiyjeleri bilimlendiriw sapasın monitoring etiw, oqıwshılardıń akademiya lıq jetiskenliklerin bahalaw hám keyingi bilimlendiriw basqıshlarına tayarlıq dárejesin belgilewde áhmiyetli derek esaplanadı.

Jáhán bilimlendiriw ámeliyatında summativ bahalaw bilimlendiriw standartları talaplarına erisilgenlik dárejesin anıqlawdıń nátiyjeli quralı sıpatında tán alınadı. Atap aytqanda, xalıqaralıq bahalaw baǵdarlamaları (PISA, TIMSS, PIRLS) nátiyjeleri de bilimlendiriw sapası hám oqıwshılardıń kompetenciya ların bahalawda summativ qatnas elementlerine tiykarlanadı [5].

Summativ bahalaw bilim beriwdiń belgili basqıshı ya ki dáwiri juwmaǵında oqıwshılar tárepinen iyelengen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı bahalawǵa qaratılǵan process. Ol bilimlendiriw maqsetlerine qay dárejede erisilgenin anıqlaw, bilimlendiriw mákemeleriniń jumısın bahalaw hám keyingi bilimlendiriw basqıshlarına tayarlıq dárejesin belgilew imkaniyatın beredi.

Ózbekstan bilimlendiriw sistemasında da bahalawdıń zamanagóy modellerin engiziw boyınsha keń kólemli reformalar ámelge asırılmaqta. Usı kózqarastan summativ bahalawdıń abzallıqların ilimiy jaqtan tańlaw úlken áhmiyetke iye.

Máseleniń qoyılıwı. Ózbekstan Respublikasında keyingi jılları bilimlendiriw sistemasın modernizaciyalaw, xalıqaralıq bilimlendiriw standartların engiziw hám bilimlendiriwdiń sapasın arttırıwǵa qaratılǵan keń kólemlı reformalar ámelge asırılmaqta. Atap aytqanda, ulıwma orta bilim beriw mákemelerinde oqıwshılardıń bilim hám kompetenciyaǵa bahalaw sistemasın jetilistiriw mámleketlik bilimlendiriw siyasatınıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri sıpatında belgilengen [2]. Biraq ámeliyat nátiyjesi sonı kórsetedi, bahalaw processlerinde obyektiv, ashıq-aydınlıq hám birden-bir ólshemler tiykarında bahalawdı támiyinlewge baylanıslı ayırım mashqalalar saqlanıp qalmaqta. Sonıń ishinde, dástúriy bahalaw usılları kóp jaǵdaylarda oqıwshınıń haqıyqıy bilim dárejesi hám kompetenciyaǵa tolıq sáwlelendirmeydi, bahalaw nátiyjeleri bolsa bilimlendiriwdiń sapasın tolıq analiz etiw ushın jeterli maǵlıwmat bermewi múmkin [6]. Bul bolsa bilimlendiriw mákemelerinde oqıw nátiyjelerin durıs bahalaw hám bilimlendiriwdiń sapasın basqarıw nátiyjeliligine tómendetedi.

Sońǵı jılları Ózbekstannıń xalıqaralıq bahalaw baǵdarlamaları - PISA, TIMSS hám PIRLS izertlewlerinde qatnasıwı milliy bahalaw sistemasın xalıqaralıq talaplar tiykarında jetilistiriw zárurlıǵın jáne de kúsheytti [7]. Bul processte summativ bahalaw oqıwshılardıń belgili bir basqıstı erisken nátiyjelerin anıqlaw, bilimlendiriw standartlarınıń orınlanıwın qadaǵalaw hám bilimlendiriw mákemeleriniń jumıs nátiyjeliligine bahalawdıń áhmiyetli quralı sıpatında kórinmekte.

Sonıń menen birge, ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde summativ bahalawdıń mazmunı, normaları hám ámelge asırıw mexanizmlerin jetilistiriw, pedagoglardıń bahalaw kompetenciyaǵa rawajlandırıw hám de bahalaw nátiyjelerinen bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw maqsetinde nátiyjeli paydalanıw máseleleri jeterli úyrenilmegen. Bul jaǵday summativ bahalawdıń abzallıqların ilimiy jaqtan analiz etiw hám onı bilimlendiriw sapasına tásir etiwshi áhmiyetli faktor sıpatında izertlew zárurlıǵın belgileydi. Sol sebepli summativ bahalawdıń bilimlendiriw nátiyjeliligine arttırıwdaǵı áhmiyetin anıqlaw áhmiyetli ilimiy mashqala esaplanadı.

Izertlew maqseti. Bul izertlewdiń maqseti summativ bahalawdıń teoriyalıq-pedagogikalıq tiykarların úyreniw, onıń bilimlendiriw sapasına tásin analiz etiw hám ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám kompetenciyaǵa durıs bahalaw arqalı bilimlendiriw nátiyjeliligine arttırıwdaǵı áhmiyetin anıqlawdan ibarat.

Sunday-aq, izertlew sheńberinde summativ bahalawdıń abzallıqların ilimiy jaqtan tiykarlaw, onı ámeliyatqa nátiyjeli engiziw mexanizmlerin izertlew hám bahalaw nátiyjelerinen bilimlendiriwdiń sapasın jaqsılaw quralı sıpatında paydalanıw boyınsha usınıslar islep shıǵıw nızderde tutiladı.

Izertlew obyektı. Izertlew obyektı sıpatında Ózbekstan Respublikası ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde ámelge asırılıp atırǵan bahalaw procesi, atap aytqanda, oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám kompetenciyaǵa anıqlawǵa qaratılǵan summativ bahalaw sisteması hám onıń bilimlendiriw sapasına tási tańlanǵan.

Izertlew sheńberinde bilimlendiriw mákemelerinde summativ bahalawdı shólkemlestiriw ámeliyatı, bahalaw

nátiyjeleriniń oqıw procesi nátiyjeliligine tási hám bilimlendiriw sapasın arttırıwdaǵı áhmiyeti úyreniledi.

Izertlew predmeti. Izertlew predmeti sıpatında summativ bahalawdıń bilimlendiriw procesinde qollanıwı, onıń oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám kompetenciyaǵa bahalawdaǵı imkaniyatları, sonday-aq, summativ bahalaw nátiyjeleriniń bilimlendiriw sapası hám oqıw procesi nátiyjeliligine tásir etiw mexanizmleri úyreniledi.

Izertlewde summativ bahalawdıń mazmunı, principleri, ólshemleri, abzallıqları hám de onıń bilimlendiriw sapasın arttırıw faktori sıpatındaǵı pedagogikalıq imkaniyatları analiz etiledi.

Izertlew gipotezası. Bilimlendiriw mákemelerinde summativ bahalawdıń zamanagóy normaları hám texnologiyaların engiziw oqıwshılardıń bilimlendiriw jetiskenliklerin obyektiv anıqlaw, bilimlendiriw nátiyjelerin nátiyjeli monitoring etiw hám bilimlendiriwdiń sapasın basqarıw mexanizmlerin jetilistiriw arqalı bilimlendiriw nátiyjeliligine arttırıwǵa alıp keledi. Eger summativ bahalaw anıq ólshemler tiykarında shólkemlestirilse hám formativ bahalaw menen úylestirilse, bilimlendiriwdiń sapası hám de oqıwshılardıń akademiyalıq nátiyjeleri sezilerli dárejede artadı.

Izertlew metodologiyası. Bul izertlewdi ámelge asırıwda pedagogika, bilimlendiriw bahalaw teoriyası hám ilimiy izertlew metodologiyasınıń ulıwma principlerine qaraldı. Izertlew procesinde summativ bahalawdıń bilimlendiriw sapasına tásin hár tárepleme úyreniw maqsetinde teoriyalıq hám empirikalıq izertlew usıllarınan kompleksli paydalanıldı.

Izertlewdiń teoriyalıq bóliminde temaǵa baylanıslı jergilikli hám sırt el ilimiy ádebiyatlar, normativ-huqıqıy hújjetler, bilimlendiriw tarawındaǵı ilimiy izertlewler jáne bahalaw sistemasına baylanıslı ilimiy derekler tańlandı. Bunda analiz, sintez, salıstırmalı analiz, ulıwmalastırıw hám sistemalastırıw usılları qollanıldı.

Empirikalıq izertlew procesinde bilimlendiriw mákemelerinde qollanıw atırǵan summativ bahalaw ámeliyatı úyrenildi. Pedagoglardıń pikir-usınısların anıqlaw maqsetinde sorawnama hám sáwbet usıllarınan paydalanıldı. Sonday-aq, oqıwshılardıń bahalaw nátiyjeleri analiz etilip, summativ bahalawdıń bilimlendiriw sapasına tási bahalandı.

Izertlew nátiyjelerin qayta islew hám juwmaqlar shıǵarıwda statistikalıq analiz maǵlıwmatlardı salıstırıw hám interpretaciyalaw usıllarınan paydalanıldı. Alınǵan nátiyjeler tiykarında summativ bahalawdı jetilistiriw hám onıń bilimlendiriw sapasına unamlı tásin kúsheytiw boyınsha ilimiy-ámeliy usınıslar islep shıǵıldı. Izertlewde qollanılgan metodlar:

- ilimiy-pedagogikalıq ádebiyatlar analizlew;
- salıstırmalı hám sistemalı tallaw;
- baqlaw;
- sorawnama;
- sáwbet;
- pedagogikalıq tájiriybeni úyreniw;
- nátiyjelerdi statistikalıq analizlew;
- ulıwmalastırıw hám juwmaq shıǵarıw.

Izertlewdiń teoriyalıq bazasın bahalaw teoriyası boyınsha jergilikli hám sırt el alımlarınıń jumısları quraydı. Sonday-aq, OECD, YuNESKO hám xalıqaralıq bahalaw baǵdarlamaların materialları tańlandı.

Nátiyjeler. Izertlew procesinde summativ bahalawdıń bilimlendiriw sapasına tásiiri teoriyalıq hám ámeliy jaqtan analiz etildi. Ilimiy ádebiyatlar hám pedagogikalıq derekler sonı kórsetti, summativ bahalaw oqıwshılardıń belgili bir oqıw dáwiri juwmağında erisken bilim, kónlikpe hám kompetenciyların anıqlawda úlken áhmiyetke iye. Bul bahalaw túri bilimlendiriw standartlarında belgilengen nátiyjelerge erisiw dárejesin anıqlaw hám bilimlendiriw procesiniń nátiyjeliligin bahalaw imkaniyatın beredi. Izertlew sheńberinde úyrenilgen pedagogikalıq tájiriybelardıń analizi summativ bahalawdıń bir qatar abzallıqlarğa iye ekenligin kórsetti. Oqıwshılardıń bilimlendiriw jetiskenliklerin durıs hám ólshemli bahalawğa xızmet etedi. Bahalaw kriteriyaların anıq belgileniwi oqıtıwshı tárepinen subyektiv qatnas bolıw itimalın azaytıdı hám nátiyjelerdiń isenimliligin támiyinleydi. Izertlew nátiyjeleri summativ bahalawdıń bir qatar áhmiyetli abzallıqlarğa iye ekenligin kórsetti.

Analizler sonı kórsetti, summativ bahalaw nátiyjeleri oqıwshılardıń ózlestiriw dárejesin anıqlaw menen bir qatarda, bilim beriw procesindegi bar mashqalalardı da anıqlaw imkaniyatın beredi. Atap aytqanda, belgili temalar yamasa kompetenciylar boyınsha tómén nátiyjeler belgilengende, oqıw baǵdarlamaları hám oqıtıw metodların qayta kórip shıǵıw zárurlıǵı júzege keledi. Bul bolsa

bilimlendiriwdiń sapasın basqarıwdıń áhmiyetli mexanizmi sıpatında kórinedi. Pedagoglardıń pikir-usınısların analiz etiw summativ bahalaw nátiyjeleri oqıwshılardıń bilim alıw jumısın monitoring etiw, olardıń kúshli hám ázzi táreplerin anıqlaw jáne keyingi oqıw procesin jobalastırıwda úlken áhmiyetke iye ekenligin kórsetti.

Izertlew nátiyjeleri summativ bahalawdıń bilimlendiriw sapasına unamalı tásir etetuǵının tastıyıqladı. Onıń sistemalı hám ilimiy tiykarlangan halda qollanıwı oqıwshılardıń bilim dárejesin anıq bahalaw, bilimlendiriw nátiyjelerin monitoring etiw hám bilimlendiriw procesin jetilistiriw imkaniyatların keńeytedi. Sonlıqtan summativ bahalawdı zamanagóy bahalaw normaları tiykarında shólkemlestiriw bilimlendiriwdiń sapasın arttırıwdıń áhmiyetli faktorlarınan biri bolıp esaplanadı.

Juwmaq. Summativ bahalawdıń tiykarǵı abzallıqları sıpatında bahalawdıń obyektivligi, nátiyjelerdiń isenimliligi, bilimlendiriw nátiyjeliligin anıqlaw imkaniyatı hám de bilimlendiriw procesin jetilistiriw ushın zárúr maǵlıwmatlar bazasın qalıplestiriwi anıqlandı. Sonday-aq, summativ bahalaw nátiyjeleri oqıwshılardıń akademiyalıq jetiskenliklerin bahalaw, bilimlendiriw mákemeleriniń jumısın analiz etiw hám bilimlendiriwdiń sapasın basqarıw processlerinde áhmiyetli málimleme dereǵi bolıp xızmet etetuǵını dálillendi.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdaǵı O‘RQ-637-sonlı «Ta’lim to‘g‘risida»ǵı Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydaǵı «2022-2026 yillarda maktab ta’limini rivojlantırish bo‘yicha milliy dasturnı tasdiqlash to‘g‘risida»ǵı PF-134-son Farmoni.
3. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning. Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. – London, 1998. Vol. 5(1). – P. 7-74.
4. Nitko A.J., Brookhart S.M. Educational Assessment of Students. 7th ed. – Boston: Pearson Education, 2019. – P. 24-29.
5. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. – Paris: OECD Publishing, 2023. – P. 15-22.
6. Ишмухамедов Р., Йўлдошев М. Таълимда замонавий педагогик технологиялар. – Тошкент: «Фан ва технология», 2020.
7. Organisation for Economic Co-operation and Development. PISA 2022 Results: Factsheets – Uzbekistan. – Paris: OECD Publishing, 2023.

**TALABALARDIŇ MÁDENIYATLARARALIQ BAYLANIS KOMPETENCIYASIN
RAWAJLANDIRIWDA KREATIV MODULLERDIŇ ROLI**

Arzieva Bibi-Sanem Aynazarovna – *pedagogika ilimleri doktori (DSc), docent*

arzievabibisanem@gmail.com

Ajiniyaz atundagi Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

**РОЛЬ КРЕАТИВНЫХ МОДУЛЕЙ В РАЗВИТИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ
КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ**

Арзиева Биби-Санем Айназаровна – *доктор педагогических наук (DSc), доцент*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияз

**THE ROLE OF CREATIVE MODULES IN DEVELOPING STUDENTS' INTERCULTURAL
COMMUNICATION COMPETENCE**

Arzieva Bibi-Sanem Aynazarovna – *Doctor of Pedagogical Sciences, Associate professor*

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi, pragmatik kompetensiya, leksik kompetensiya, pragmalıngvodidaktika, kreativ modullar, noverbal kommunikatsiya, autentik materiallar, ingliz tili shevasi.

Rezyume. Tadqiqotda Qoraqalpoq xalqining verbal (maqol-matallar, urugʻ nomenklaturasi) va noverbal (kinesika, okulezika, proksemika) kommunikativ elementlari AQSH va Britaniya madaniyatlari bilan taqqoslandi. Zamonaviy ingliz tili leksikasi (sleng, abbreviaturalar, metaforalar, loanwords) pragmatik jihatdan oʻrganildi. Pragmalıngvodidaktik yondashuv asosida innovatsion texnologiyalar (autentik diskurs tahlili, rolli oʻyinlar, kontrastli tahlil, loyiha usuli) taqdim etildi.

Ключевые слова: межкультурная компетенция, прагматическая компетенция, лексическая компетенция, прагмалингводидактика, креативные модули, невербальная коммуникация, аутентичные материалы, английский сленг.

Резюме. В исследовании были сопоставлены вербальные (половицы, родовая номенклатура) и невербальные (кинезика, окулезика, проксемика) коммуникативные элементы каракалпакского народа с культурами США и Великобритании. Лексика современного английского языка (сленг, аббревиатуры, метафоры, заимствования) была изучена с прагматической точки зрения. На основе прагмалингводидактического подхода были предложены инновационные технологии (анализ аутентичного дискурса, ролевые игры, контрастный анализ, проектный метод).

Key words: intercultural competence, pragmatic competence, lexical competence, pragmalınguodidactics, creative modules, nonverbal communication, authentic materials, English slang.

Summary. The study compared verbal (proverbs, clan nomenclature) and non-verbal communicative elements of the Karakalpak people with the American and British cultures. The lexicon of modern English (slang, abbreviations, metaphors, borrowings) has been studied from a pragmatic perspective. Based on the pragmalınguodidactic approach, innovative technologies (authentic discourse analysis, role-playing games, contrast analysis, project method) were proposed.

Kirisiw. Jahán bilimlendiriw sistemasında mádeniyatlararalıq baylanis kompetenciyası studentlerdiń kásiplik tayarlanıwınıń tiykarǵı komponentine aylandı. Globalizaciya hám multikultural orta jaǵdaylarında til úyreniw tek grammatikalıq qalıpler menen sheklenbey, al mádeniy túsiniw, pragmatikalıq isenimlilik hám mediatorlıq qábiletin talap etedi. YUNESKO Education 2030 Incheon deklaraciyasında [4] kórsetilgenindey, bilimlendiriwde dóretiwshilik, sın pikirlew, birge islesiw hám mádeniy túsiniwshilik rawajlandırıw baslı wazıypa bolıp tabıladı. Bul hújjette bilimniń bekkem tiykarına iye bolıw, dóretiwshilik hám sın pikirlewdi rawajlandırıw, birge islesiw qábiletlerin hám qızıǵıwshılıqların kúsheytıw maqsetleri belgilengen.

Ásirese, AQSh (Michigan universiteti), Germaniya (Bonn universiteti), Britaniya (Oksford universiteti), Franciya (Strasburg) hám Ózbekstan (Tashkent mámleketlik jáhán tilleri universiteti) sıyaqlı mákemelerde CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) negizinde integrativ usıllar arqalı studentlerdiń lingvopragmatikalıq, diskursiv hám sociolingvistikalıq qábiletleri rawajlandırılmaqta. CEFR Companion Volume [2] plurilingual hám pluricultural kompetenciyanı, mediation qábiletin hám onlayn qarım-qatnastı qosıw arqalı til oqıtıw mazmunın keńeytedi.

Byram [1]) modeline muwapıq, mádeniyatlararalıq baylanis kompetenciyası qızıǵıwshılıq, húrmet (attitudes), mádeniy bilim (knowledge), talqılaw hám qábilet (skills) hám kritikalıq mádeniy sana (critical cultural awareness) komponentlerinden turadı. Biziń izertlewimizde mádeniyatlararalıq baylanis paradıgması sheńberinde pragmatikalıq, leksikalıq hám naverbal kompetenciyalardıń integraciyası talqılanadı.

Metodlar. Izertlewde tómendegishe kompleksli, integrativ metodlar qollanıldı.

1. Xalıqaralıq hám milliy ilimiy ádebiyattıń sistemalıq analiz hám sintezi sıyaqlı teoriyalıq bazası.

2. Qaraqalpaq xalqınıń verbal (naqıl-maqallar, ruw-qawim atları, júrekke qol qoyıw) hám naverbal (kinesika – qol uslasıw, iyin qushaqlaw; okulezika – kóz baylanısı; proksemika – keńislik) elementleriniń basqa mádeniyatlar menen salıstırılıwı kibi salıstırmalı-kulturologiyalıq usıl.

3. Inglis tilindegi social media, film, podcast hám real diskurslar (YouTube, TED Talks, Twitter/X postları) sıyaqlı autentik materiallar analizi.

- Rolli oyınlar (situation-based role-play): 20+ scenariy (mádeniyatlararalıq túsinewshilik jaǵdayları).

- Ózbek/Qaraqalpaq – Inglis/AQSh mádeniy kontekstlerinde birdey jaǵdaylardı salıstırıw kibi kontrastlı talqılaw:

- Studentler toparlarda “Mádeniyatlararalıq qollanba” yamasa “Jaslar slengi sózligi” jaratıw siyaqlı joybar usılı:

- tiplik qátelelerdi (bro, dude, ghosting) talqılaw kibi Pragmatic failure correction shınıǵıwları siyaqlı empirikalıq analizler islep shıǵıldı.

Bahalaw quralları sıpatında Pre-test / Post-test (pragmatikalıq kompetenciya shkalası), anketa, student joybarlarınń rubrikası, video-talqılaw texnologiyalarınan paydalanıldı.

Nátiyjeler

1. Studentler sleng hám idiomalardı durıs kontekste qollanıw qábiletin rawajlandırıwshı pragmatikalıq kompetenciyanıń ósiwi.

2. Metaforalıq hám ironiyalıq sleng (e.g., “ghost”, “roast”) talqılanganda túsiniw dárejesi óskenligi hám Loanwords hám abbreviaturalar (LOL, BRB) pragmatikalıq júgi anıqlawshı leksikalıq kompetenciyanıń rawajlanıwı.

3. Qaraqalpaq mádeniyatında kózdi tómen túsiriw – húrmet belgisi (joqarı iyerarxiya). AQSh mádeniyatında – isenimlik belgisi. Thumbs-up – universal, biraq Jaqın Shıǵısta qáwip mánisin beriwshı naverbal komponentlerdiń rawajlanıwı.

4. Rolli oynılar hám autentik diskurs analizi pedagogikalıq texnologiyalar nátiyjesin kórsetti.

Dodalaw. Alınǵan nátiyjeler xalıqaralıq tájiriye menen sáykes kelip, kreativ moduller studentlerde tek lingvistikalıq emes, al mádeniy hám pragmatikalıq mediatorlıq qábiletin qalıplestiriwge tiykar bolıwı múmkinligin kórsetti [1]. Qaraqalpaq mádeniyatınıń kollektivizm hám húrmetke tiykarlangan naverbal elementleri basqa mádeniyatlar menen integraciyanıwı túsiniwdi arttırı aladı, biraq olardıń konteksti rawajlandırılmasa, túsinewshilikke alıp keliwi múmkin. Sol sebepli, kreativ modullerdi tayarlawda araqalpaq mádeniy kórip-shınıǵıwların basqa mádeniyatlardıń naverbal belgileri menen salıstırıwǵa ayrıqsha itibar beriw kerek.

Pragmalingvodicikalıq qatnas negizinde zamanagóy leksika oqıtılıwı studentlerde pragmatikalıq qáwiplerdi aldınnan seziw kónlikpesin rawajlandıradı. Bul qatnas arqalı studentler sózlik birliklerdiń tek mánisin emes, al olardıń qanday jaǵdayda, kimgе qaray, qanday intonaciya menen qollanılatuǵınlıǵın úyrenedi. Mısalı, «raxmet», «keshir», «múmkin» degen sózlerdiń pragmatikalıq núsqaların túrli mádeniy kontekste talqılaw studentlerde mádeniyatlararalıq kommunikaciya qáwipsiz hám nátiyjeli qatnasıwǵa járdem beredi.

Ádebiyatlar

1. Byram M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Multilingual Matters. 1997.
2. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Companion volume. Strasbourg. 2020.
3. Гак В.Г. Язык как форма самовыражения народа. – Москва: «Наука». 2000.
4. Incheon Declaration. Education 2030. UNESCO. 2015.
5. Istamova D.S. Bo‘lajak o‘qituvchilarning pragmatik kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi (PhD diss.). – Navoiy, 2023.
6. Jumanazarov U.U. Lingvistik kompetenciyanı rivojlantirish (DSc diss.). – Jizzax: 2021.
7. Lazar I. Incorporating intercultural communicative competence in language teacher education. ECML. 2003.
8. Sakbaeva V.V. Pragmatik kompetensiyalardi rivojlantirish metodikasi (PhD diss.). – Toshkent: 2025.
9. Xu H. A comprehensive review of intercultural communicative competence. Cogent Education, 2025.
10. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – Москва: «Высшая школа», 1989.

Bul zerttew nátiyjeleri Qaraqalpaqstan joqarı oqıw ornlarında shet til oqıtıw sistemasına bir qatar usınıslar beredi:

- kreativ modullerdiń mazmunın mádeniy mediatorlıqqa baǵdarlaw;

- pragmalingvodicikalıq materiallardıń kompleksin tayarlaw;

- studentlerdiń mádeniyatlararalıq baylanıs qábiletlerin bahalawdıń innovaciyalıq usılların engiziw.

Ulıwmalastırıp aytqanda, shet til oqıtıw procesinde kreativ hám pragmatikalıq tiykarǵı moduller qaraqalpaq jasların globalıq dúnyada óz mádeniyatın saqlap qalıwǵa hám basqa mádeniyatlar menen dialog hám báseki jasaw qábiletli shaxs retinde qalıplestiriwge tiykar boladı. Bul baǵıttaǵı izertlewlerdi dawam ettiriw, onıń nátiyjelerin oqıw-qurallarına engiziw kelesi urpaqlarǵa mádeniyatlararalıq kommunikaciyaǵa tayarlawda úlken áhmiyetke iye.

Juwmaq. Filolog-studentlerdiń mádeniyatlararalıq baylanıs kompetenciyasın rawajlandırıwda kreativ moduller innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiya sıpatında úlken áhmiyetke iye. Bul moduller studentlerge tek til materialların úyreniwdi emes, al mádeniy konteksti túsiniw, onı kreativ túrde qollanıwǵa, basqa mádeniyatlar menen dialog jasawǵa imkaniyat beredi. Pragmalingvodicikalıq, autentik hám salıstırılmalı usıllardı keńnen qollanıw YuNESKO - 2030 maqsetlerine (jámiyetlik ádililik, sapalı bilim beriw hám mádeniy strukturanı saqlaw) muwapıq kásiplik tayarlawǵa járdem beredi.

Atap aytqanda, kreativ moduller arqalı studentlerde mádeniy mediator rolin atqarıw qábileti qalıplese. Mısalı, qaraqalpaq folklorı hám naverbal kommunikaciya elementlerin inglıs yamasa basqa tillerdegi autentik materiallar menen salıstırıw studentlerge mádeniyatlararalıq túsiniktiń tereńligin arttıradı. Bul usıllar studentlerdiń pragmatikalıq sezgi kónlikpesin rawajlandırıp, real kommunikativ jaǵdaylarda qáwipsiz hám nátiyjeli qatnasıwǵa tayarlaydı.

Keleshek izertlewlerde bul modeldi basqa tillerge (mısalı, túrk, rus, nemec tilleri) hám onlayn formatqa keńnen engiziw usınıladı. Onlayn platformalarda kreativ modullerdi virtual mádeniy almasıw joybarları menen baylanıstırıw, xalıqaralıq studentlerdiń qatnasıwın támiyinlew múmkin. Sonday-aq, modeldiń nátiyjeliligini empirikalıq bahalaw ushın uzaq múddetli eksperimentler, studentlerdiń óz-ózin bahalawı hám portfoliolar sisteması engizilse, nátiyjeler anıǵraq boladı.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К ИЗУЧЕНИЮ ФИЗИКИ СРЕДСТВАМИ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Асаматдинова Улбосын Махмудовна – стажер преподаватель

asamatdinovaulbos@gmail.com

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

PEDAGOGIK CONDITIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' COGNITIVE INTEREST IN PHYSICS THROUGH MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Asamatdinova Ulbosin Maxmudovna – trainee teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВОСИТАСИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ФИЗИКАНИ ЎРГАНИШГА БЎЛГАН КОГНИТИВ ҚИЗҚИШНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Асаматдинова Улбосин Махмудовна – стажёр ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: интерактив технологиялар, физика таълими, инклюзив таълим, имконияти чекланган ўқувчилар, виртуал лабораториялар, рақамли таълим ресурслари, мослашувчан ўқитиш.

Резюме. Мақолада инклюзив таълим шароитида имконияти чекланган ўқувчиларга физика фанини ўқитишда интерактив технологиялардан фойдаланиш масалалари кўриб чиқилган. Рақамли таълим ресурслари, виртуал лабораториялар, мультимедия воситалари ва мослашувчан ўқитиш тизимларидан фойдаланишнинг долзарблиги асослаб берилган. Ушбу технологияларнинг билимларни ўзлаштириш сифати, ўқувчиларнинг билиш фаоллиги ва мотивациясига таъсири таҳлил қилинган. Физиканинг турли бўлимларини ўқитишда интерактив технологияларни қўллаш бўйича амалий мисоллар келтирилган. Мазкур технологияларни жорий этишдаги асосий муаммолар аниқланиб, уларни бартараф этиш йўллари таклиф этилган. Тадқиқот натижаларига кўра, интерактив технологиялар имконияти чекланган ўқувчилар учун физика таълимнинг сифатини оширишда самарали восита эканлиги кўрсатилди.

Ключевые слова: интерактивные технологии, обучение физике, инклюзивное образование, учащиеся с ОВЗ, виртуальные лаборатории, цифровые образовательные ресурсы, адаптивное обучение.

Резюме. В статье рассматриваются особенности применения интерактивных технологий в преподавании физики учащимся с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного образования. Обоснована актуальность использования цифровых образовательных ресурсов, виртуальных лабораторий, мультимедийных средств и адаптивных обучающих систем. Проведен анализ их влияния на качество усвоения учебного материала, уровень познавательной активности и учебной мотивации учащихся. Приведены практические примеры использования интерактивных технологий при изучении различных разделов физики. Выявлены основные проблемы внедрения данных технологий, включая технические, методические и организационные аспекты, и предложены пути их решения. Сделан вывод о высокой эффективности интерактивных технологий как средства повышения доступности и качества физического образования для учащихся с ограниченными возможностями.

Key words: interactive technologies, physics education, inclusive education, students with disabilities, virtual laboratories, digital learning resources, adaptive learning.

Summary. This article examines the application of interactive technologies in teaching physics to students with disabilities within the framework of inclusive education. The relevance of using digital educational resources, virtual laboratories, multimedia tools, and adaptive learning systems is substantiated. The study analyzes their impact on learning outcomes, cognitive engagement, and student motivation. Practical examples of implementing interactive technologies in teaching various physics topics are presented. The main challenges associated with the integration of these technologies, including technical, methodological, and organizational issues, are identified, and possible solutions are proposed. The study concludes that interactive technologies are an effective means of improving the accessibility and quality of physics education for students with special educational needs.

Введение. Современное образование претерпевает значительные изменения под влиянием процессов цифровизации и развития инклюзивного подхода. В этих условиях особую актуальность приобретает внедрение интерактивных технологий в образовательный процесс, особенно при обучении физике – одной из наиболее сложных и абстрактных дисциплин естественнонаучного цикла. Физика требует развитого абстрактного мышления, пространственного воображения и навыков экспериментальной деятельности, что может представлять значительные трудности для учащихся с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ).

Инклюзивное образование ориентировано на создание равных условий обучения для всех категорий учащихся, независимо от их физических, сенсорных или когнитивных особенностей. Согласно современным исследованиям, использование цифровых образовательных ресурсов и интерактивных методов обучения способствует повышению доступности учебного материала и улучшению его усвоения [1:436-448]. В частности, интерактивные технологии позволяют адаптировать содержание и форму подачи информации в зависимости от индивидуальных потребностей обучающихся.

Актуальность применения интерактивных технологий обусловлена также их способностью визуализировать сложные физические процессы. Использование мультимедийных средств, симуляторов и виртуальных лабораторий значительно облегчает понимание таких тем, как электромагнетизм, квантовые явления и механика [2:128]. Это особенно важно для учащихся с нарушениями слуха или зрения, поскольку позволяет задействовать альтернативные каналы восприятия информации.

Кроме того, интерактивные технологии способствуют формированию познавательного интереса и повышению мотивации к обучению. Как показывают исследования, применение геймифицированных и адаптивных образовательных платформ увеличивает вовлеченность учащихся и способствует развитию их самостоятельности [3:322].

Таким образом, внедрение интерактивных технологий в преподавание физики учащимся с ОВЗ является важным направлением модернизации образования, направленным на повышение его качества и доступности.

Основная часть. Интерактивные технологии в обучении физике включают широкий спектр средств и методов, направленных на активизацию познавательной деятельности учащихся. Одним из наиболее эффективных инструментов являются виртуальные лаборатории и симуляторы, позволяющие моделировать физические процессы в цифровой среде.

Например, использование платформы PhET Interactive Simulations позволяет учащимся проводить виртуальные эксперименты по различным разделам физики, изменяя параметры и наблюдая результаты в режиме реального времени [4:26-28; 7]. Это особенно важно для учащихся с ограниченными двигательными возможностями, поскольку исключает необходимость работы с физическим оборудованием.

Практика показывает, что применение таких симуляторов способствует более глубокому пониманию учебного материала. В исследовании, посвященном использованию PhET, отмечается повышение уровня усвоения знаний и интереса к предмету [4:26-28].

Другим важным направлением является использование технологий дополненной реальности (AR). Они позволяют накладывать виртуальные объекты на реальную среду, создавая эффект присутствия и повышая наглядность изучаемых явлений. Например, при изучении электромагнитных полей учащиеся могут визуально наблюдать линии поля и их изменение при варьировании параметров [2:128-145].

Мультимедийные технологии также играют значительную роль в обучении физике учащихся с ОВЗ. Использование анимаций, видеоматериалов и интерактивных презентаций позволяет адаптировать подачу информации для различных категорий обучающихся. Так, для учащихся с нарушениями слуха важным является наличие визуального сопровождения и субтитров, а для учащихся с нарушениями зрения – аудиокомментариев и тактильных моделей [5:138-140].

Адаптивные образовательные системы представляют собой еще одно перспективное направление. Они позволяют учитывать индивидуальные особенности учащихся и подстраивать учебный процесс под их

уровень подготовки. Использование таких систем способствует снижению когнитивной нагрузки и повышению эффективности обучения [6:21-28].

Рассмотрим конкретные примеры применения интерактивных технологий в обучении физике учащихся с ограниченными возможностями здоровья с позиций когнитивно-деятельностного и инклюзивного подходов.

Пример 1. (Электростатика: закон Кулона)
Использование интерактивных симуляторов, позволяющих варьировать величины электрических зарядов и расстояние между ними, обеспечивает переход от пассивного восприятия к исследовательскому типу учебной деятельности. В рамках учебного эксперимента учащиеся осуществляют серию виртуальных измерений, фиксируя изменения силы взаимодействия при контролируемой модификации параметров системы. Такой формат позволяет реализовать элементы квази-экспериментального подхода и способствует формированию функционального понимания зависимости

$$F \sim \frac{q_1 q_2}{r^2}$$

С точки зрения когнитивной теории обучения, подобные симуляции снижают внешнюю когнитивную нагрузку за счет визуализации абстрактных величин и одновременно усиливают генеративную активность учащихся. Для обучающихся с ограниченными двигательными возможностями интерактивная среда выступает как компенсаторный инструмент, обеспечивающий равный доступ к экспериментальной деятельности и формированию исследовательских компетенций.

Пример 2. (Оптика: отражение и преломление света)

Применение динамических анимационных моделей в изучении геометрической оптики позволяет реализовать принцип мультимодального представления информации. Интерактивные среды, в которых учащиеся могут изменять угол падения, показатель преломления и характеристики среды, создают условия для визуального анализа закономерностей распространения света.

В контексте инклюзивного обучения такие технологии особенно эффективны для учащихся с нарушениями слуха, поскольку обеспечивают доминирование визуального канала восприятия. Более того, возможность мгновенной обратной связи (feedback) и наблюдения за изменением траекторий лучей способствует формированию устойчивых ментальных моделей физических процессов. Это, в свою очередь, повышает уровень концептуального понимания и снижает вероятность формирования альтернативных (ошибочных) представлений.

Пример 3. (Механика: моделирование движения)
Геймифицированные симуляторы, моделирующие движение тел (например, по наклонной плоскости, в поле силы тяжести или при действии сил сопротивления), позволяют интегрировать элементы проблемно-ориентированного и адаптивного обучения. В рамках таких сред учащиеся решают задачи, варьируя параметры системы и анализируя полученные результаты, что способствует развитию навыков математического моделирования и интерпретации физических зависимостей.

Игровая механика (уровни сложности, система достижений, интерактивные задания) выполняет не только мотивационную функцию, но и служит инструментом дифференциации обучения. Для учащихся с когнитивными особенностями это особенно важно, поскольку позволяет реализовать индивидуальные образовательные траектории и управлять темпом освоения материала.

Представленные примеры демонстрируют, что интерактивные технологии в обучении физике выполняют не только иллюстративную, но и когнитивно-трансформирующую функцию. Их использование позволяет перейти от репродуктивной модели обучения к исследовательской, основанной на активной деятельности учащегося. Научная новизна данного подхода заключается в интеграции интерактивных цифровых инструментов с принципами инклюзивного образования, что обеспечивает синергетический эффект: одновременное повышение доступности обучения и качества формирования предметных и метапредметных компетенций.

Таким образом, интерактивные технологии следует рассматривать как ключевой компонент адаптивной образовательной среды, обеспечивающей персонализацию обучения, снижение когнитивных барьеров и развитие исследовательского мышления у учащихся с различными образовательными потребностями.

Несмотря на многочисленные преимущества, внедрение интерактивных технологий сталкивается с рядом проблем. К ним относятся недостаточная техническая оснащенность образовательных учреждений, нехватка

подготовленных педагогов и необходимость адаптации технологий под индивидуальные особенности учащихся [3:(322-323); 6:(21-28)].

Для преодоления этих трудностей необходимо развивать систему повышения квалификации педагогов, расширять доступ к цифровым образовательным ресурсам и внедрять государственные программы поддержки инклюзивного образования.

Заключение. Проведенный анализ показывает, что интерактивные технологии играют ключевую роль в обеспечении доступности и качества обучения физике учащимся с ограниченными возможностями здоровья. Их использование позволяет не только повысить уровень усвоения учебного материала, но и способствует развитию познавательного интереса, мотивации и самостоятельности обучающихся.

Особое значение имеют виртуальные лаборатории, мультимедийные ресурсы и адаптивные образовательные системы, которые обеспечивают индивидуализацию обучения и учитывают особенности восприятия информации различными категориями учащихся.

Вместе с тем успешная реализация интерактивных технологий требует комплексного подхода, включающего развитие материально-технической базы, подготовку педагогических кадров и разработку методических рекомендаций.

Таким образом, применение интерактивных технологий в обучении физике учащихся с ОВЗ является перспективным направлением развития современного образования и требует дальнейших научных исследований и практического внедрения.

Литература

1. Кушеккалиев А.Н., Анесова Г.К. Использование цифровых образовательных ресурсов в процессе обучения физике. // *Известия. Серия: Педагогические науки*. 2025. Т. 78, № 3, -С. 436-448.
2. Argymbekov B.S., Turekhanova K.M. Исследование методологии использования приложения дополненной реальности для предмета физики. // *Journal of Educational Sciences*. 2023. Vol. 76, № 3. – С. 128-145.
3. Юрьева А.А. Применение интерактивных технологий в инклюзивном образовании. // *Молодой ученый*. 2018. № 16 (202). – С. 322-323.
4. Байлиев Б.Н., Акмырадов М., Байрамбердиев К. Б. Виртуальные лаборатории и интерактивные симуляторы от PheT: революция в образовании роботом. *Инновационная наука*, №. 3-1, 2024. – С. 26-28.
5. Тайрбергенова Д.Б., Демина Н.Ф. Инклюзивное образование на уроках физики. Развитие науки и техники: новые идеи и перспективы, 2021.
6. Баймуратов Ш.Ж. Интеграция цифровых технологий в процесс преподавания физики в технических вузах. *Eurasian Journal of Mathematical Theory and Computer Sciences*, vol. 5, № 10, 2025. – P. 21-28.
7. PhET Interactive Simulations. University of Colorado Boulder. – Website. URL: <https://phet.colorado.edu> .

**TO'YINGAN IKKI ASOSLI KISLOTALAR MAVZUSIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR
VA SIMULYATSIYALARNING AHAMIYATI**

Aytoreev Abdiganiy Isaqbaevich – *assistent o'qituvchi*

abdiganivaytoree@gmail.com

Sherimmatova Sarvinoz Rasul qizi – *talaba*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И СИМУЛЯЦИЙ
НА ТЕМУ ПРЕДЕЛЬНЫХ ДВУХОСНОВНЫХ КИСЛОТ**

Айтореєв Абдигані Ісакбаєвич – *ассистент преподаватель*

Шеримматова Сарвиноз Расуловна – *студент*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**THE IMPORTANCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND SIMULATION
ON THE TOPIC OF SATURATED DIBASIC ACIDS**

Aytoreev Abdiganiy Isaqbaevich – *assistant teacher*

Sherimmatova Sarvinoz Rasulovna – *student*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: organik kimyo, to'yingan ikki asosli kislota, raqamli texnologiyalar, interaktiv ta'lim va simulyatsiyalar.

Rezyume. Maqolada to'yingan ikki asosli kislotalar mavzusida raqamli texnologiyalar va simulyatsiyalarning ahamiyati bayon etilgan. Organik kimyo fanini o'qitishning zamonaviy pedagogik yondashuvlari asosida talabalar organik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiruvchi yangi materiallarni ishlab chiqish, eksperimentlarni loyihalash va natijalarni metrologik talqin qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ta'lim tizimida infratuzilmaviy va raqamli kompetentlikning mavjud muammolari tahlil qilinib, taklif etilayotgan metodikaning samaradorligi asoslandi. Organik kimyoni o'qitishning o'quv-metodik tizimini organik fanlar raqamli kutubxonasi, izlanishga asoslangan ta'lim texnologiyalari, teskari ta'lim yondashuvlari asosida takomillashtirishning ahamiyati kompetensiyaviy yondashuv bilan bog'liqligi ochib berilgan.

Ключевые слова: органическая химия, насыщенная двухосновная кислота, цифровые технологии, интерактивное обучение и симуляции.

Резюме. Эта статья описывает важность цифровых технологий и симуляций в изучении насыщенных двухосновных кислот. На основе современных педагогических подходов к преподаванию органической химии студенты имеют возможность разрабатывать новые материалы, развивающие навыки органического мышления, проектировать эксперименты и метрологически интерпретировать результаты. Проанализированы существующие проблемы инфраструктурной и цифровой компетентности в системе образования и обоснована эффективность предлагаемой методики. В данной статье раскрыто, что важность совершенствования учебно-методической системы преподавания органической химии на основе цифровой библиотеки органических наук, образовательных технологий, основанных на исследованиях, подходов обратного обучения связана с компетентностным подходом.

Key words: organic chemistry, saturated dibasic acid, digital technologies, interactive learning and simulation.

Summary. The article discusses the importance of digital technologies and simulation in the topic of saturated dibasic acids. Based on modern pedagogical approaches to teaching organic chemistry, students will have the opportunity to develop new materials that develop organic thinking skills, design experiments, and metrological interpretation of results. Existing problems of infrastructural and digital competence in the education system were analyzed, and the effectiveness of the proposed methodology was substantiated. This article reveals that the importance of improving the educational and methodological system of teaching organic chemistry based on the digital library of organic sciences, research-based educational technologies, and reverse learning approaches is related to the competency-based approach.

Kirish. Ta'lim tizimining raqamlashtirilishi barcha fanlar qatori kimyo ta'limida ham yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, organik kimyo bo'limidagi murakkab mavzularni o'zlashtirishda zamonaviy raqamli texnologiyalar va virtual simulyatsiyalar samarali vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. To'yingan ikki asosli kislotalar mavzusi molekulyar tuzilish, fizik-kimyoviy xossalari, olinishi va qo'llanilishi kabi murakkab tushunchalarni o'z ichiga olganligi sababli uni interaktiv metodlar orqali o'qitish muhim hisoblanadi.

Bugungi kunda 3D molekulyar modellar, virtual laboratoriyalar va kompyuter simulyatsiyalari o'quvchilarning abstrakt tasavvurlarini aniq shakllantirish, kimyoviy jarayonlarni vizual ko'rsatish hamda mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini bermogda.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Oliy ta'limda to'yingan ikki asosli kislotalar mavzusini raqamli

texnologiya va simulyatsiyalar asosida o'qitish masalalari bo'yicha mavjud adabiyotlar tahlil qilinadi.

Abdusamatov va Mardonov, Abdulxayeva va Ismoilov darsliklarida organik birikmalarning tuzilishi, spirtlar sinfi va ularning kimyoviy xossalari batafsil yoritilgan. Bu manbalar spirtlar mavzusini nazariy asosda o'qitish va talabalarga amaliy misollar bilan tushuntirish uchun muhim bo'lib, kompetensiyaviy yondashuvni qo'llashda asosiy material sifatida ishlatiladi. Sobirov, Mahsumov va Umarov esa spirtlar bo'yicha laboratoriya ishlarini va ularni pedagogik metodlar bilan uyg'unlashtirishni tavsiya qiladi [2].

Bu adabiyotlar asosida aniqlanishicha, spirtlar mavzusini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuv, teskari ta'lim modeli va interaktiv metodlarni integratsiyalash talabalarining nazariy bilimlarini chuqurroq o'zlashtirish, amaliy ko'nikmalarini shakllantirish va mustaqil fikrlash

qobiliyatini rivojlantirishda samarali ekanligi isbotlangan. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va virtual laboratoriyalar ta'lim jarayonini modernizatsiya qilishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Karbon kislotalarning funksional hosilalari karboksil guruhidagi-OH ni boshqa atomlar va atomlar guruhiga almashinishidan hosil bo'ladi. Bunday birikmalarga asosan quyidagilar kiradi:

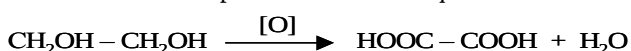
- ✚ Galogenangidridlar yoki atsilgalogenidlar;
- ✚ Angidridlar;
- ✚ Murakkab efirlar, laktonlar;
- ✚ Gidrazidlar va azidlar;
- ✚ Nitrillar va izonitlar.

Uglevodorodlardagi bir yoki bir necha vodordo atomlarini karboksil guruhga almashinishi natijasida hosil bo'lgan birikmalar karbon kislotalar deyiladi. Ular karbon kislotalar molekulasida -COOH karboksil guruh deb ataluvchi atomlar guruhi tutadigan organik birikmalardir.

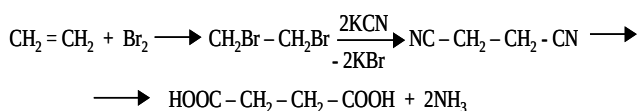
To'yingan ikki asosli kislotalar $\text{HOOC}(\text{CH}_2)_n\text{COOH}$ yoki $\text{C}_n\text{H}_{2n}(\text{COOH})_2$ umumiy formulalar bilan ifodalanadi. Ularning gamologik qatori shavel kislotalardan boshlanadi:

Olinish usullari. Ikki asosli kislotalarni bir asosli kislotalarni olish usullaridan foydalanib hosil qilish mumkin.

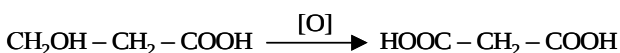
1. Ikki atomli spirtlarni okidlash orqali olish:

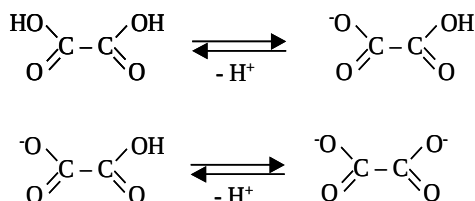
2. Dinitrillarni gidrolizlash orqali olish:

3. Oksikislotalarni oksidlash:

Fizik-kimyoviy xususiyatlari. Ikki asosli to'yingan karbon kislotalar suvda yaxshi eriydigan kristall moddalar bo'lib, ularni kislotalik doimiyliigi tegishli bir asosli kislotalarnikiga qaraganda yuqori. Ular bosqichli dissotsionaladilar:

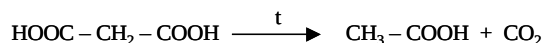
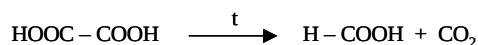

Kimyoviy xossalari jihatidan ikki asosli kislotalar to'yingan bir asosli kislotalarning barcha xossalari takrorlaydilar, ya'ni ular metall va metall oksidlari, gidrooksidlari bilan tuz hosil qiladilar, murakkab efir, kislota angidridi, galoid angidrid va boshqalar hosil qiladilar. Faqat ularda reaksiya bosqichli borib, o'rta va nordon tuz, mono- va diefir va boshqalarni hosil qilishlari mumkin.

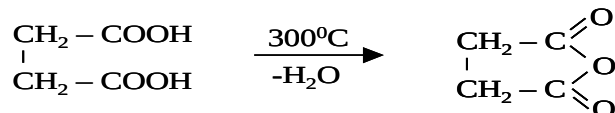
Shuning bilan birga bir asosli kislotalardan farq qiladigan reaksiyalarga ham kirisha oladilar [2].

α - va β - dikarbon kislotalarni suyuqlanishi haroratidan yuqoriroqda qizdirilganda dekarboksillanish reaksiyasi

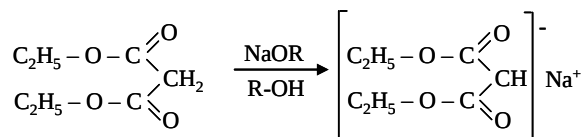
sodir bo'ladi va natijada to'yingan bir asosli kislotalar hosil bo'ladi:

γ - va yuqori dikarbon kislotalar bu sharoitda siklik angidridlarni hosil qiladilar:

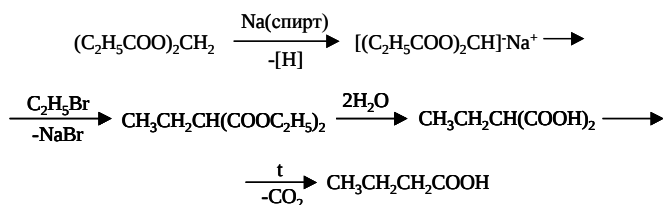

Ikki asosli kislotalar orasida malon kislota o'ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi. Undagi $-\text{CH}_2-$ (metilen) guruhidagi vodorod atomlari juda qo'zg'atuvchan bo'lib kislota xususiyatlarini namoyon qiladilar, ya'ni metallar bilan almashinish reyaktsiyasiga kirisha oladi. Malon kislotalarning dietilefiriga natriy metalli yoki natriy alkogolyat bilan ta'sir etilganda natriy malon efiri hosil bo'ladi.

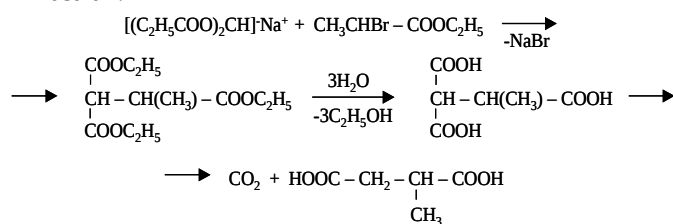
Natriy malon efirida manfiy zaryad uglerod va kislorod atomlari o'rtasida taqsimlangani uchun bu efir o'ta barqaror bo'lib, juda oson hosil bo'ladi. Natriy malon efir bir va ko'p asosli kislotalar va ularning hosilalarini olishda dastlabki modda bo'lib xizmat qiladi. Bunga quyidagilar misol bo'lishi mumkin.

1. Bir asosli kislotalarni olish.

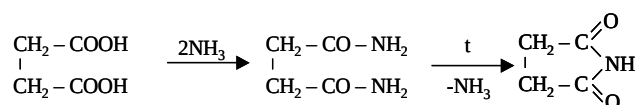

2. Ikki asosli kislotalarni hosil qilish.

Agar natriy malon efiriga galoid alkan o'rniga α -bromalmashgan kislota efirlari bilan ta'sir etilganda oxirgi mahsulot sifatida ikki asosli kislotalar hosil bo'ladi, masalan:

β -, γ - dikarbon kislotalarga ammiak bilan ta'sir etilganda kislota diamidlari hosil bo'ladi. Kislota diamidlari qizdirilganda kislota imidlariga aylanadilar:

Analitik kimyoda, malon kislota yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, turli qimmatbaho birikmalarni olishda, qahrabo kislota qishloq xo'jaligida, adipin, sebotsin kislotalar esa sun'iy tolalar ishlab chiqarishda ishlatiladi.

To'yinmagan bir asosli kislotalar. Bularning tuzilishida karboksil guruhi bilan birgalikda qo'shbg' va uch bog'lar ham bo'ladi [4].

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi.

Bu metod murakkab, ko'p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo'yicha o'rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o'quvchilarning mustaqil g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi.

“Xulosalash” metodidan ma'ruza mashg'ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg'ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin [1].

Namuna:

Karbon kislotalar					
To'yingan bir asosli karbon kislotalar		To'yinmagan bir asosli karbon kislotalar		Aromatik karbon kislotalar	
afzal-ligi	kam-chiligi	afzal-ligi	kam-chiligi	afzal-ligi	kam-chiligi
Xulosa:					

Tahlil va natijalar. To'yingan ikki asosli kislotalar (masalan, oksalat, malonat, suksinat kislotalar) mavzusini o'qitishda raqamli texnologiyalar va interaktiv simulyatsiyalarni qo'llash ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Mazkur yondashuv o'quvchilarning nazariy bilimlarini mustahkamlash bilan birga, ularning analitik va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Azizxo'jayeva N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Darslik. -Toshkent: "O'qituvchi", 2006.
2. Aripov M. Axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma. -Toshkent: «Noshir», 2009.
3. Ishmuxamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar: ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar. O'quv qo'llanma. - Toshkent: "Iste'dod", 2008.
4. Qodirov A., Xolmatov N. Organik kimyo asoslari. Darslik. -Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

Birinchidan, raqamli simulyatsiyalar orqali dikarboksil kislotalarning molekulyar tuzilishi, funksional guruhlar (–COOH), ularning fazoviy joylashuvi va o'zaro ta'siri vizual tarzda namoyish etiladi. Bu esa o'quvchilarga abstrakt tushunchalarni aniq tasavvur qilish imkonini beradi. Oddiy darslikdagi statik rasmlardan farqli o'laroq, simulyatsiyalar dinamik jarayonlarni (masalan, dissotsiatsiya, esterifikatsiya reaksiyalari) bosqichma-bosqich ko'rsatadi.

Ikkinchidan, laboratoriya tajribalarini virtual muhitda bajarish imkoniyati yaratiladi. Bu ayniqsa xavfsizlik, moddiy resurslar yoki vaqt cheklangan holatlarda muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar virtual laboratoriyada kislotalarning xossalari (kislotalilik darajasi, tuz hosil qilish reaksiyalari) mustaqil tekshirishi mumkin. Natijada ular tajriba o'tkazish ketma-ketligini chuqurroq o'zlashtiradi.

Uchinchidan, raqamli platformalar orqali differensial yondashuvni amalga oshirish osonlashadi. Kuchli o'quvchilar murakkab topshiriqlar (reaksiya mexanizmlarini tahlil qilish), o'rtacha darajadagilar esa asosiy tushunchalarni mustahkamlashga yo'naltirilgan mashqlarni bajaradi. Bu individual ta'lim trajektoriyasini shakllantirishga yordam beradi.

To'rtinchidan, simulyatsiyalar yordamida o'quvchilarning qiziqishi ortadi. Interaktivlik, vizuallik va mustaqil boshqaruv imkoniyati motivatsiyani oshiradi. Natijada dars jarayonida faollik kuchayadi va bilimni o'zlashtirish darajasi yuqorilaydi [3].

Natijalar shuni ko'rsatadiki:

- o'quvchilarning mavzuni tushunish darajasi oshadi;
- nazariy bilimlar amaliy ko'nikmalar bilan integratsiyalanadi;
- mustaqil o'rganish va izlanish ko'nikmalari rivojlanadi;
- murakkab kimyoviy jarayonlar osonroq o'zlashtiriladi;
- ta'lim sifati va samaradorligi ortadi.

Xulosa. To'yingan ikki asosli kislotalar mavzusini o'qitishda raqamli texnologiyalar va simulyatsiyalarni qo'llash zamonaviy ta'limning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv o'quvchilarga murakkab kimyoviy tushunchalarni chuqur va ongli ravishda o'zlashtirish imkonini beradi.

Raqamli vositalar yordamida ta'lim jarayoni interaktiv, vizual va amaliy yo'naltirilgan shaklga keladi. Bu esa o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar orqali tajriba o'tkazish imkoniyati kimyo fanini o'rganishda innovatsion muhit yaratadi.

Shu sababli, kimyo ta'limida, xususan, dikarboksil kislotalar mavzusini o'qitishda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bu nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki zamonaviy, raqobatbardosh va ilmiy tafakkurga ega mutaxassislarni tayyorlashga zamin yaratadi.

SOMATOTIPOLOGIK XUSUSIYATLARNI HISOBGA OLGAN HOLDA O'RTA VA UZOQ MASOFALARGA YUGURUVCHILARNI TAYYORLASHDA AEROB VA ANAEROB YUKLAMALAR NISBATINI OPTIMALLASHTIRISH

Bekmurzaev Abdikarim Kulmurzaevich – dotsent

abdikarimbekmurzaev@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ОПТИМИЗАЦИЯ СООТНОШЕНИЯ АЭРОБНЫХ И АНАЭРОБНЫХ НАГРУЗОК ПРИ ПОДГОТОВКЕ БЕГУНОВ НА СРЕДНИЕ И ДЛИННЫЕ ДИСТАНЦИИ С УЧЕТОМ СОМАТОТИПОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ

Бекмурзаев Абдикарим Кулмурзаевич – доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

OPTIMIZING THE RATIO OF AEROBIC AND ANAEROBIC LOADS IN TRAINING MIDDLE- AND LONG-DISTANCE RUNNERS, CONSIDERING SOMATOTYPOLICAL CHARACTERISTICS

Bekmurzaev Abdikarim Kulmurzaevich – Associate Professor

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: aerob yuklamalar, anaerob yuklamalar, o'rta va uzoq masofalarga yugurish, somatotip, VO_{2max} , laktat, mashg'ulot jarayonini individuallashtirish.

Rezyume. Tadqiqot maqsadi somatotipni hisobga olgan holda o'rta va uzoq masofalarga yuguruvchilarda aerob va anaerob yuklamalarni individuallashtirilgan taqsimlash samaradorligini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda nazorat va tajriba guruhlariga bo'lingan 36 nafar sportchi ishtirok etdi. Eksperimental metodika sportchilarning morfofunktsional xususiyatlariga qarab yuklamalarni tabaqalashtirilgan holda rejalashtirishni nazarda tutgan. VO_{2max} funktsional testi, laktat testi, YUQS nazorati va test masofalaridan foydalanildi. Natijalar tajriba guruhida aerob va anaerob ko'rsatkichlarning sezilarli yaxshilanishi, laktat konsentratsiyasining pasayishi va sport natijalarining oshishini ko'rsatdi. Metodika yuqori samaradorlikni ko'rsatadi va yuguruvchilarni tayyorlash tizimida qo'llanilishi mumkin.

Ключевые слова: аэробные нагрузки, анаэробные нагрузки, бег на средние и длинные дистанции, соматотип, VO_{2max} , лактат, индивидуализация тренировочного процесса.

Резюме. Цель исследования — определить эффективность индивидуализированного распределения аэробных и анаэробных нагрузок у бегунов на средние и длинные дистанции с учетом соматотипа. В исследовании приняли участие 36 спортсменов, разделённых на контрольную и экспериментальную группы. Экспериментальная методика предусматривала дифференцированное планирование нагрузок в зависимости от морфофункциональных особенностей спортсменов. Использовались функциональное тестирование VO_{2max} , лактат-тест, контроль ЧСС и тестовые дистанции. Результаты показали достоверное улучшение аэробных и анаэробных показателей, снижение концентрации лактата и повышение спортивных результатов у экспериментальной группы. Методика демонстрирует высокую эффективность и может применяться в системе подготовки бегунов.

Key words: aerobic loads, anaerobic loads, medium and long-distance running, somatotype, VO_{2max} , lactate, individualization of the training process.

Summary. The purpose of the study is to determine the effectiveness of individualized distribution of aerobic and anaerobic loads in middle and long-distance runners, taking into account the somatotypes. 36 athletes participated in the study, divided into control and experimental groups. The experimental methodology provided for differentiated planning of loads depending on the morphofunctional characteristics of the athletes. Functional testing VO_{2max} , lactate test, heart rate monitoring, and test distances were used. The results showed a significant improvement in aerobic and anaerobic indicators, a decrease in lactate concentration, and an increase in sports results in the experimental group. The methodology demonstrates high effectiveness and can be applied in the runner training system.

Kirish. O'rta va uzoq masofalarga yuguruvchilarning samarali tayyorgarligi aerob va anaerob yuklamalarning optimal nisbatini talab qiladi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sportchining morfologik va funktsional xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulot jarayonini individuallashtirish organizmning moslashuvchanlik imkoniyatlarini oshiradi va sport mahoratining o'sishini tezlashtiradi [1, 7].

Tadqiqotning dolzarbligi o'ta zo'riqish va ortiqcha yuklamali jarohatlar xavfini kamaytirish, aerob va anaerob ish qobiliyatini oshirish, shuningdek, sport tibbiyoti tamoyillari va mashg'ulot nazariyasini integratsiyalash zarurati bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5924-sonli [10] qarorlariga muvofiq, olimpiya zaxiralarini rivojlantirish va o'quv-mashg'ulot jarayonini monitoring qilishning zamonaviy

texnologiyalarini joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi.

Tadqiqot gipotezasi: sportchining somatotipini hisobga olgan holda aerob va anaerob yuklamalarni individuallashtirilgan taqsimlash an'anaviy metodikaga nisbatan yuqori mashg'ulot samarasini ta'minlaydi.

Materiallar va usullar. Tadqiqot kontingenti: 36 nafar sportchi (18 nafar nazorat guruhi, 18 nafar tajriba guruhi), yoshi 18-22 yosh, mashg'ulot tajribasi 3-5-yil.

Sportchilarning tana tuzilishi turlari bo'yicha taqsimlanishi (%)

Tana tuzilishi turi	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi
Ektomorf	42	41
Mezomorf	50	50
Aralash	8	9

Dastlabki bosqichda guruhlar o'rtasida statistik jihatdan sezilarli farqlarning yo'qligi ($p>0,05$) ularning taqqoslanishini va tajribani tashkil etishning to'g'riligini ko'rsatadi.

Usullar:

1. Morfologik tipni aniqlash uchun Xit-Karter [6] (Heath & Carter, 1967) usuli bo'yicha somatotipologik diagnostika.

2. Funksional sinama: VO₂max (Laboratoriya yoki dala Kuper sinamasi), YUQS, nazorat yuklamasidan keyingi laktat sinamasi.

3. Test masofalarini bosib o'tish nazorati: 800 m va 3000 m, tajribadan keyingi vaqt va o'sish (%) qayd etildi.

4. Matematik statistika usullari: o'rtacha arifmetik, standart og'ish, o'zgarishlarning ishonchliligini baholash uchun Styudentning t-mezoni.

5. Eksperimental metodika: aerob va anaerob yuklamalarning taqsimlanishi somatotipni hisobga oldi:

Ektomorf - 65-70% aerob, 30-35% anaerob yuklamalar.

Mezomorf - 55-60% aerob, 40-45% anaerob yuklamalar.

Aralash - 60-65% aerob, 35-40% anaerob yuklamalar.

Tadqiqotda qo'yilgan vazifalarni hal qilish uchun olingan natijalarning obyektivligi, ishonchliligi va takrorlanuvchanligini ta'minlaydigan bir-birini to'ldiruvchi usullar majmuasi qo'llanildi. Usullarni tanlash sportda zamonaviy pedagogik va fiziologik tadqiqotlar tavsiyalariga muvofiq amalga oshirildi [2, 9].

Tadqiqotda Ixtisoslashtirilgan olimpiya zaxiralari sport maktabida tahsil olayotgan 24 nafar o'rta va uzoq masofaga yuguruvchilar ishtirok etdi. Sinaluvchilarning yoshi 17-19 yosh, sport malakasi - I razryad va SUN. Barcha ishtirokchilar yengil atletika bilan kamida 4 yil muntazam shug'ullangan va shifokorning maksimal yuklamalarni bajarishga ruxsati bo'lgan.

Xit-Karter usuli bo'yicha somatotipologik diagnostika asosida tana tuzilishining uchta asosiy guruhi ajratildi: ektomorf, mezomorf va aralash tip. Ushbu taqsimot keyinchalik organizmning mashg'ulot ta'sirlariga javobini tahlil qilishda hisobga olindi.

Tadqiqot ishtirokchilarining somatotipologik taqsimoti

Tana tuzilishi turi	Nazorat guruhi (n=12)	Tajriba guruhi (n=12)
Ektomorf	5	4
Mezomorf	4	5
Aralash	3	3

Olingan ma'lumotlar guruhlarining tipologik tuzilishi bo'yicha taqqoslanishini ko'rsatadi, bu esa morfologik omillarning NG va TG o'rtasidagi dastlabki farqlarga ta'sirini istisno qiladi.

Kislorodning maksimal iste'molini aniqlash laboratoriya sharoitida bosqichli yugurish testidan foydalangan holda amalga oshirildi. VO₂max aerob chidamlilikning asosiy mezonlaridan biri bo'lib, kardiorespirator tizimning integral imkoniyatlarini aks ettiradi [7].

NG va TG sportchilarida VO₂max ning dastlabki ko'rsatkichlari (ml·kg⁻¹·min⁻¹)

Guruh	O'rtacha qiymat	SD	t	p
Nazorat guruhi	61,8	2,4		
Tajriba guruhi	62,1	2,6	0,31	>0,05

Statistik jihatdan ahamiyatli farqlarning yo'qligi ($p>0,05$) dastlabki bosqichda aerobik tayyorgarlik darajasi bo'yicha guruhlarining tengligini tasdiqlaydi.

Yurak urish tezligi tinch holatda va maksimal yuklamaga erishilganda qayd etildi. Tinch holatdagi YUQS mashqlanganlik darajasini, YUQSmax esa yurak-qon tomir tizimining chegaraviy ishga bo'lgan reaksiyalarining adekvatligini aks ettiradi [4] (Karimov, 2020).

Tekshirilganlarda yurak urish tezligining dastlabki ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	p
Tinch holatdagi YUQS (zarba/daqqa)	58,6 ± 3,1	57,9 ± 2,8	>0,05
YUQSmax (zarba/daq)	192,4 ± 4,2	193,1 ± 4,0	>0,05

Tinch holatdagi YUQS ko'rsatkichlari yaxshi mashq qilgan yuguruvchilar darajasiga mos keladi, bu esa tadqiqotning barcha ishtirokchilarida yetarli aerob baza mavjudligini tasdiqlaydi.

Natijalar. Aerob ish qobiliyati:

VO₂max tajriba guruhida 61±1,2 dan 69±1,5 ml/kg/min gacha ($p<0,05$), nazorat guruhida 60±1,3 dan 62±1,4 ml/kg/min gacha ($p>0,05$) oshdi.

Tinch holatda YUQS TGda 7% ga, NGda 2% ga kamaydi.

Anaerob barqarorlik

Standart yuklamadan keyin laktat konsentratsiyasi TGda 9,9 dan 8,2 mmol/l gacha, NGda 9,8 dan 9,4 mmol/l gacha kamaydi.

Sport natijalari.

800 m masofani yugurib o'tish vaqti TGda 4,6% ga, NGda 1,3% ga kamaydi.

3000 m masofani yugurib o'tish vaqti TGda 3,6% ga, NGda 1,2% ga kamaydi.

Natijalar bo'yicha xulosalar:

Eksperimental metodika aerob va anaerob ish qobiliyati ko'rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshiladi, sport natijalarini oshirdi va yuklamalardan keyin tiklanishni tezlashtirdi.

Muhokama. Olingan natijalar tadqiqot farazini to'liq tasdiqlaydi va xorijiy hamda mahalliy ma'lumotlar bilan mos keladi [8, 1, 3]. Yuklamani somatotipga qarab individuallashtirish funksional va sport ko'rsatkichlarining yanada aniq o'sishini ta'minlaydi, laktat darajasini pasaytiradi va tiklanishni tezlashtiradi.

Metodikadan quyidagilar uchun foydalanish mumkin:

- mashg'ulot jarayonini optimallashtirish;
- ortiqcha yuklanish jarohatlari profilaktikasi;
- sportchining morfofunktsional xususiyatlarini hisobga olgan holda musobaqa tayyorgarligini rejalashtirish.

Xulosa. Aerob va anaerob yuklamalarni individual taqsimlash yuguruvchilarning funksional va sport tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi.

1. Somatotipologik diagnostika mashg'ulotlarni rejalashtirishning majburiy elementi hisoblanadi.

2. Ishlab chiqilgan metodika sport maktablari, litseylar, olimpiya zaxiralari kollejlari va terma jamoalarda qo'llanilishi mumkin.

3. Muntazam funksional nazorat yuklamalarni o'z vaqtida to'g'rilash va ortiqcha yuklanishning oldini olish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Алимов Ш.А. Биомеханический контроль техники бега: монография. – Ташкент: UzSPTI, 2020.
2. Бабушкин Г.Д. Педагогические исследования в спорте: учебное пособие. – Москва: «Академия», 2018.
3. Бектемиров А.К. Методика подготовки стайеров: учебно-методическое пособие. – Нур-Султан : КазНУ, 2021.
4. Каримов И.Ш. Функциональная диагностика в спорте: монография. – Самарканд: СамГУ, 2020.
5. Лаптев А.П. Методы математической статистики в спорте : учебное пособие. – Москва: «Физкультура и спорт», 2019.
6. Heath B.H., Carter J.E.L. A Modified Somatotype Method. - American Journal of Physical Anthropology, 1967. Vol. 27. - P. 57-74.
7. Joyner M.J., Coyle E.F. Endurance Exercise Performance: The Physiology of Champions. – Journal of Physiology, 2017. Vol. 586(1). -P. 35-44.
8. Sandbakk O., Holmberg H.C. A Reappraisal of Success Factors for Olympic Endurance Athletes. Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports, 2017. Vol. 27. P. 4-15.
9. Thomas J.R., Nelson, J.K., Silverman, S.J. Research Methods in Physical Activity. 7th ed. - Champaign: Human Kinetics, 2019. -P.456.
10. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5924 от 24 января 2020 г. «О мерах по дальнейшему совершенствованию и популяризации физической культуры и спорта в Республике Узбекистан».

**PEDAGOGIK FANLARDA “KITOBXONLIK MADANIYATI” VA
“MUTOLAA KOMPETENSIYASI” TUSHUNCHALARINING QIYOSIY TAHLILI**

Bektursinova Gulxumar Joldasbaevna – o‘qituvchi

bektursinovagulxumar600@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЙ “КУЛЬТУРА ЧТЕНИЯ”
И “ЧИТАТЕЛЬСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ” В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУКАХ**

Бектурсинова Гулхумар Жолдасбаевна – преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONCEPTS “CULTURE OF READING”
AND “READING COMPETENCE” IN PEDAGOGICAL SCIENCES**

Bektursinova Gulxumar Zholdasbaevna – teacher

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: kitobxonlik madaniyati, mutolaa kompetensiyasi, pedagogik tahlil, qiyosiy yondashuv, mutolaa ko‘nikmalari, matnni tushunish, ta‘lim tizimi, shaxs rivojlanishi.

Rezyume. Maqolada pedagogik fanlar tizimida muhim o‘rin tutuvchi “kitobxonlik madaniyati” va “mutolaa kompetensiyasi” tushunchalari mohiyati, o‘zaro aloqadorligi hamda o‘ziga xos jihatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilingan. Muallif har ikkala tushunchaning nazariy-metodologik asoslarini yoritib, ularning shaxs kamoloti va ta‘lim jarayonidagi o‘rnini belgilab beradi. Tadqiqot davomida “kitobxonlik madaniyati” keng qamrovli ijtimoiy-madaniy hodisa, “mutolaa kompetensiyasi” esa aniq amaliy ko‘nikma va natijaga yo‘naltirilgan pedagogik kategoriya ekanligi asoslangan hamda ularni rivojlantirish bo‘yicha xulosalar keltirilgan.

Ключевые слова: культура чтения, читательская компетентность, педагогический анализ, сравнительный подход, навыки чтения, понимание текста, система образования, развитие личности.

Резюме. В статье проводится сравнительный анализ сущности, взаимосвязи и специфических особенностей понятий «культура чтения» и «читательская компетентность», занимающих важное место в системе педагогических наук. Автор раскрывает теоретико-методологические основы обоих понятий, определяя их роль в развитии личности и образовательном процессе. В ходе исследования обосновано, что «культура чтения» представляет собой комплексное социокультурное явление, в то время как «читательская компетентность» рассматривается как педагогическая категория, ориентированная на конкретные практические навыки и результаты. Также представлены выводы по их развитию.

Key words: culture of reading, reading competence, pedagogical analysis, comparative approach, reading skills, text comprehension, educational system, personal development.

Summary. This article provides a comparative analysis of the essence, interconnectedness, and specific characteristics of the concepts "reading culture" and "reading competence," which hold a significant place in the system of pedagogical sciences. The author highlights the theoretical and methodological foundations of both concepts, defining their role in personal development and the educational process. The study demonstrates that while "reading culture" is a comprehensive socio-cultural phenomenon, "reading competence" is a pedagogical category focused on specific practical skills and outcomes. Concluding recommendations for their development are also presented.

Kirish. Globallashuv va axborotlashgan jamiyat taraqqiyoti sharoitida inson kapitali sifati, uning intellektual salohiyati va mustaqil bilim olish imkoniyatlari bevosita axborot manbalari, xususan, kitob bilan tizimli ishlash ko‘nikmasiga borib taqaladi. Zamonaviy pedagogik innovatsiyalar va ta‘lim paradigmalarining almashinuvi jarayonida ta‘lim oluvchilarning mutolaa faoliyatini tashkil etish, ularning intellektual va ma‘naviy olamini boyitish pedagogik fanlarning fundamental muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ta‘lim tizimini tubdan isloh qilish, yosh avlodning intellektual salohiyatini oshirish hamda kitobxonlikni keng targ‘ib qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. Ushbu kontekstda pedagogik tadqiqotlarda “kitobxonlik madaniyati” va “mutolaa kompetensiyasi” tushunchalari tez-tez va o‘rinli qo‘llanib kelinmoqda. Biroq, ko‘plab ilmiy izlanishlarda mazkur terminologik birliklar sinonim sifatida yoki biri ikkinchisining o‘rnida tushunchaviy aniqliksiz ishlatilishi kuzatiladi. Bu holat pedagogik kategoriyalar tizimida metodologik noaniqliklarni keltirib

chiqaradi hamda ta‘lim amaliyotida mutolaani shakllantirish mezonlarini belgilashda chalkashliklarga sabab bo‘ladi. Shu bois, ushbu tushunchalarning ilmiy-nazariy va qiyosiy tahlilini amalga oshirish zamonaviy pedagogika fani uchun yuqori dolzarblik kasb etadi.

Ilmiy-nazariy adabiyotlar tahlili. “Madaniyat” va “kompetensiya” kategoriyalari falsafiy, sotsiologik va pedagogik jihatdan turli xil ierarxik darajalarga ega. Rossiyalik va mahalliy pedagog-olimlarning (jumladan, B.Aliyev, M.Baranov, N.Smetannikova va boshqalar) tadqiqotlarida kitobxonlik fanning turli aspektlari orqali yoritilgan.

Kitobxonlik madaniyati tushunchasi ko‘proq aksiologik (qadriyatli) va madaniy-tarixiy yondashuvlarga tayanadi. U shaxsning ma‘naviy dunyosi, estetik didi, kitobga bo‘lgan ijtimoiy-psixologik munosabati va ichki ehtiyojlari majmuasi sifatida ko‘riladi. Bu tushuncha makro-darajali bo‘lib, shaxs shakllanishining uzoq muddatli tarbiyaviy mahsulidir.

Ikkinchi tomondan, G‘arb pedagogik maktablarida va xalqaro baholash dasturlarida (masalan, PISA – Programme

for International Student Assessment) “mutolaa kompetensiyasi” (reading literacy / reading competence) tushunchasiga alohida urg’u beriladi. Ushbu tushuncha pragmatik va kognitiv yondashuvga asoslangan bo‘lib, shaxsning yozma matnlarni tushunish, ulardan foydalanish, ular ustida mulohaza yuritish va jamiyat hayotida faol ishtirok etish uchun matn mazmuniga tayanish qobiliyatini ifodalaydi. Bu tushuncha ko‘proq funktsional savodxonlik va amaliy ko‘nikmalarga yo‘naltirilgan [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-pedagogik tahlil, tizimlilik, kontseptual model-lashtirish, pedagogik kategoriyalarni differentsiatsiya qilish hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq deb topildi. Shuningdek, shaxsga yo‘naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlar tadqiqotning metodologik asosi sifatida xizmat qildi.

Ilmiy-nazariy adabiyotlar tahlili. Ilmiy pedagogik manbalarda shaxsning kitob bilan ishlash va matn axborotini qabul qilish faoliyatini tadqiq etish uzoq davriy evolyutsiyaga ega. Biroq, XXI asrga kelib axborot oqimining keskin ortishi va raqamli texnologiyalar taraqqiyoti an‘anaviy pedagogik tushunchalar tizimiga yangicha yondashuvlarni olib kirdi. Xususan, “kitobxonlik madaniyati” hamda G‘arb va xalqaro ta‘lim standartlari asosida kirib kelgan “mutolaa kompetensiyasi” tushunchalarining ilmiy-nazariy asoslari va ularning konseptual chegaralari jahon va mahalliy olimlar tomonidan turlicha talqin etib kelinmoqda.

1. “Kitobxonlik madaniyati” tushunchasining ilmiy-nazariy asoslari.

“Kitobxonlik madaniyati” kategoriyasi fundamental pedagogika va sotsiologiyada aksiologik (qadriyatli) hamda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar doirasida o‘rganiladi. Ushbu tushunchaning shakllanishi va pedagogik mohiyati asosan Sharq va yevropa falsafiy-pedagogik maktablarida shaxs ma‘naviyatini yuksaltirish vositasi sifatida talqin qilingan.

Rossiyalik pedagog-olim M.Baranov o‘z tadqiqotlarida kitobxonlik madaniyatini shaxs umumiy madaniyatining uzviy qismi sifatida baholaydi. Uning fikricha, bu tushuncha faqatgina o‘qish ko‘nikmasini emas, balki adabiy manbalarni tanlash, ularni estetik idrok etish va olingan ma‘naviy-axloqiy xulosalarni o‘z hayotiy strategiyasiga aylantirish qobiliyatini qamrab oladi.

Pedagogik tadqiqotchi va sotsiolog B.Aliyev o‘z ilmiy ishlarida kitobxonlik madaniyatining sotsiomadaniy jihatlariga e‘tibor qaratadi. Uning yondashuviga ko‘ra, kitobxonlik madaniyati – bu jamiyat va shaxs o‘rtasidagi ma‘naviy ko‘prik bo‘lib, u uzoq muddatli pedagogik ta‘sir hamda ijtimoiy muhit natijasida shakllanadi. Olim ushbu madaniyat tarkibida motivatsion-qadriyatli komponentni birinchi o‘ringa qo‘yadi, ya‘ni shaxsning ichki ehtiyojlarisiz kitobxonlik madaniyatini yuksaltirib bo‘lmasligini asoslaydi.

Shuningdek, pedagogik manbalarda kitobxonlik madaniyati shaxs taraqqiyotining makro-darajasi sifatida qayd etiladi. Unda kitob o‘qish – axborot olish mexanizmi-dan ma‘naviy suhbat (dialog) darajasiga ko‘tariladi. Bu yerda subyektning badiiy asar qahramonlari bilan empatiya (hissiy yaqinlik) o‘rnatishi va muallif g‘oyasini falsafiy anglashi ustuvor ahamiyat kasb etadi.

2. “Mutolaa kompetensiyasi” tushunchasining konseptual talqinlari.

Xavfsiz va tez o‘zgaruvchan global dunyoda ta‘lim tizimini kompetensiyaviy paradigmagacha o‘tishi munosabati bilan pedagogika faniga “mutolaa kompetensiyasi” (reading competence) tushunchasi kirib keldi. Bu tushunchaning ilmiy asoslari ko‘proq G‘arb pedagogik maktablari hamda xalqaro baholash dasturlari (masalan, PISA – Programme for International Student Assessment) doirasida ishlab chiqilgan.

Xalqaro tadqiqotlar kontekstida mutolaa kompetensiyasi (ko‘pincha “mutolaa savodxonligi” – reading literacy sifatida ham qo‘llaniladi) quyidagicha ta‘riflanadi: “shaxsning jamiyat hayotida samarali ishtirok etishi, o‘z maqsadlariga erishishi va intellektual salohiyatini rivojlantirishi uchun yozma matnlarni tushunishi, ulardan foydalanishi, ular ustida mulohaza yuritishi va ularga munosabat bildirish olish qobiliyatidir”.

Taniqli rus olimasi va mutolaa bo‘yicha xalqaro ekspert N.Smetannikova o‘zining ilmiy izlanishlarida mutolaa kompetensiyasining instrumental va kognitiv tabiatini ochib beradi. Uning fikricha, mutolaa kompetensiyasi XXI asr kognitiv ko‘nikmalari bilan bevosita bog‘liq. Olima mutolaani shunchaki mexanik o‘qish emas, balki turli tipdagi matnlarni (lineer matnlar, gipermatnlar, diagramma va jadvallar) strategik qayta ishlash jarayoni deb hisoblaydi.

G‘arbiy Yevropa va AQSH pedagogik tadqiqotlarida (jumladan, J.Eklvold, K.Snov ilmiy ishlarida) mutolaa kompetensiyasi pragmatik va funktsional nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Ularning fikricha, ushbu kompetensiya shaxsning axborotli jamiyatda muvaffaqiyatli adaptatsiya bo‘lishini (yashovchanligini) ta‘minlovchi eng muhim tayanch (kalit) kompetensiyalardan biridir. Bu yerda asosiy urg‘u matnni tanqidiy tahlil qilish, undagi feyk va ishonchli ma‘lumotlarni ajratish hamda muammoli vaziyatlarni hal qilishda matn axborotidan resurs sifatida foydalanishga qaratiladi [2].

3. Qiyosiy-pedagogik differentsiatsiya va integratsiya.

Pedagogik olimlarning tadqiqotlarini tizimli tahlil qilish natijasida shuni ko‘rish mumkinki, ilmiy adabiyotlarda ushbu ikki tushuncha o‘rtasidagi munosabatda ikki xil konseptual yondashuv mavjud:

Birinchi yondashuv (Sinonimik talqin): Ayrim metodist va pedagoglar tadqiqotlarida ushbu ikki tushunchani bir xil ma‘noda yoki bir-birining o‘rnini bosuvchi terminlar sifatida qo‘llashadi. Biroq, zamonaviy metodologiya bu yondashuvni cheklangan deb hisoblaydi, chunki u tushunchalarning o‘ziga xos ierarxik va funktsional tabiatini inkor etadi.

Ikkinchi yondashuv (Tizimli-ierarxik talqin): Ilg‘or pedagogik tadqiqotlarda (masalan, zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv tarafdorlari ishlarida) bu ikki tushuncha bir-biri bilan uzviy bog‘liq, ammo ierarxik jihatdan farq qiluvchi tizim sifatida ko‘riladi.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mutolaa kompetensiyasi ko‘proq kognitiv-texnik va amaliy darajani ifodalaydi. U “Matn bilan qanday ishlash kerak?” degan savolga javob beruvchi ko‘nikmalar bazasidir. Kitobxonlik madaniyati esa falsafiy-aksiologik daraja bo‘lib, mutolaa ko‘nikmalarining shaxs ichki qadriyatiga va ma‘naviy ehtiyojiga aylanish fenomenidir.

Pedagogik olimlar tomonidan qayd etilishicha, mutolaa kompetensiyasi shakllanmagan o‘quvchida kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash metodik jihatdan imkonsizdir, chunki matn mazmunini to‘liq tushuna olmaydigan yoki

tahlil qila olmaydigan shaxs mutolaadan estetik yoki ma'naviy zavq ola olmaydi. Shu bilan birga, mutolaa kompetensiyasi faqat texnik vosita bo'lib qolsa va kitobxonlik madaniyatiga ko'tarilmasa, ta'lim oluvchi faqatgina pragmatik axborot iste'molchisiga aylanadi, uning shaxsiy-ma'naviy rivojlanishi esa ortda qolaveradi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi

1. "Kitobxonlik madaniyati" tushunchasining pedagogik o'lchamlari.

Kitobxonlik madaniyati shaxsiy va ijtimoiy ongning uyg'unlashuvi natijasida yuzaga keladigan murakkab subyektiv hodisadir. Pedagogik nuqtai nazardan, u shaxsning har tomonlama kamol topishida, uning ma'naviy-axloqiy qiyofasi shakllanishida muhim omil hisoblanadi. Kitobxonlik madaniyatining o'ziga xos xususiyati shundaki, unda mutolaa jarayoni shunchaki axborot olish vositasi emas, balki shaxsning o'z-o'zini anglashi va estetik zavq olishi uchun subyektiv ehtiyojga aylanadi.

Ushbu tushunchaning strukturasi quyidagi tarkibiy elementlar tashkil etadi:

-Aksiologik (motivatsion) komponent: Kitobni oliy qadriyat deb tan olish, mutolaa nisbatan ichki psixologik ehtiyoj va motivatsiyaning mavjudligi.

-Estetik komponent: Badiiy asarning badiiy-estetik qiymatini his qila olish, muallif uslubini anglash, adabiy didning shakllanganligi.

-Etik va ijtimoiy komponent: Mutolaa qilingan asarlardan olingan ma'naviy xulosalarni jamiyatda, kundalik munosabatlarda odob-axloq me'yorlari sifatida qo'llay olish, kutubxona va axborot muhitidan foydalanish odobiga ega bo'lik [3].

Kitobxonlik madaniyatini an'anaviy pedagogik mezonlar bilan baholash ancha murakkab, chunki u ichki dunyoqarash va ma'naviy yo'nalishlar bilan bog'liq bo'lib, uzoq muddatli tarbiyaviy jarayonda shakllanadi.

2. "Mutolaa kompetensiyasi" tushunchasining funksional tabiati.

Mutolaa kompetensiyasi zamonaviy axborot makonida shaxsning yashovchanligini (funksional savodxonligini) ta'minlovchi instrumental ko'nikmalar majmuidir. Agar kitobxonlik madaniyati ko'proq badiiy va falsafiy matnlarga, insonning qalbiga yo'naltirilgan bo'lsa, mutolaa kompetensiyasi har qanday turdagi (badiiy, ilmiy, rasmiy, elektron, grafik) matnlar bilan ishlashga, ratsional tahlilga asoslanadi.

Pedagogik kategoriyalar doirasida mutolaa kompetensiyasining tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

-Kognitiv-texnik komponent: O'qish texnikasi, tezligi, matn shakllarini (gipermatn, jadval, diagramma va h.k.) vizual idrok eta olish.

-Analitik (tanqidiy) komponent: Matndagi asosiy va ikkinchi darajali ma'lumotlarni ajratish, yashirin ma'nolarni (subtekstni) anglash, axborotning ishonchliligini tekshirish, muallif nuqtayi nazariga tanqidiy baho berish.

-Pragmatik (amaliy) komponent: Matndan olingan axborotni muayyan muammoni hal qilish, qaror qabul qilish, yangi bilim yaratish yoki hayotiy ehtiyojlarni qondirish uchun amaliyotga tatbiq eta olish [4].

Mutolaa kompetensiyasi – bu diagnostika qilinadigan va aniq mezonlar (masalan, matnni tushunish koeffitsiyenti, tahlil chuqurligi) yordamida oson o'chanadigan pedagogik natijadir.

3. Tushunchalarning qiyosiy va ierarxik munosabatlari.

Mazkur tushunchalarni differentsiatsiya qilish ularning pedagogik fanlardagi o'rni va maqsadini aniq belgilashga imkon beradi. Ularning o'rtasidagi farq va o'xshashliklarni bir necha fundamental yo'nalishlarda ko'rish mumkin.

Maqsad va natija jihatidan yondashilganda, mutolaa kompetensiyasining mohiyati pragmatik xarakterga ega bo'lib, matn axborotini samarali qayta ishlash ko'nikmasini shakllantirishga qaratiladi. Kitobxonlik madaniyatining maqsadi esa keng qamrovli bo'lib, shaxs dunyoqarashini, uning estetik va intellektual salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Baholash mezonlariga ko'ra, kompetensiyani aniq xalqaro va milliy testlar (masalan, PISA) yordamida miqdoriy o'lchash mumkin bo'lsa, madaniyatni o'lchash sifat ko'rsatkichlari (shaxsning qadriyatlari, ichki motivatsiyasi) sababli ancha murakkab pedagogik diagnostikani talab etadi.

Faoliyat subyekti va obyektining munosabati jihatidan qaralsa, mutolaa kompetensiyasida subyekt (o'quvchi) va obyekt (matn) o'rtasidagi munosabat ratsional-mantiqiy xarakterga ega bo'ladi. Subyekt matndan asbob (instrument) sifatida foydalanadi. Kitobxonlik madaniyatida esa bu munosabat interfaol muloqot (dialog) shakliga o'tadi: kitobxon muallif bilan, qahramonlar bilan va eng muhimi, o'zining "Men"i bilan ma'naviy muloqotga kirishadi.

Pedagogik ierarxiya (tizimlilik) nuqtai nazaridan, bu ikki tushuncha o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, bir-birini inkor etmaydi, balki to'ldiradi. Pedagogik jarayonda ular o'ziga xos bosqichli ierarxik tizimni hosil qiladi. Mutolaa kompetensiyasi kitobxonlik madaniyatining asosi, boshlang'ich poydevori hisoblanadi. Matnni to'g'ri o'qish, tahlil qilish, undagi g'oyalarni interpretatsiya qilish ko'nikmasiga (ya'ni mutolaa kompetensiyasiga) ega bo'lmagan shaxsda yuksak kitobxonlik madaniyatini shakllantirish mutlaqo imkonsizdir.

O'z navbatida, kitobxonlik madaniyati mutolaa kompetensiyasining evolyutsion davomi va eng oliy nuqtasidir. Agarda o'quvchida mutolaa kompetensiyasi yuqori darajada rivojlangan bo'lsa-yu, lekin unda kitobga nisbatan ma'naviy ehtiyoj, qadriyatli munosabat shakllanmasa, bu ko'nikma shunchaki texnik vosita bo'lib qolaveradi va shaxsning ma'naviy rivojlanishiga xizmat qilmaydi. Shuning uchun, mutolaa kompetensiyasi texnik-ratsional darajani, kitobxonlik madaniyati esa ma'naviy-aksiologik darajani ifodalaydi, deb hisoblash ilmiy jihatdan to'g'ridir.

Xulosa. Pedagogik fanlarda "kitobxonlik madaniyati" va "mutolaa kompetensiyasi" tushunchalarini qiyosiy tahlil qilish asosida quyidagi fundamental xulosalarga kelindi: Mutolaa kompetensiyasi – bu shaxsning yozma axborot muhitida erkin harakat qilishi, matnli ma'lumotlarni qabul qilishi, qayta ishlashi va amaliyotda qo'llay olishini ta'minlaydigan funksional-kognitiv ko'nikmalar tizimidir. U ta'lim jarayonida maqsadli mashqlar va metodikalar vositasida shakllantiriladigan va aniq testlar orqali o'chanadigan pedagogik kategoriya hisoblanadi. Kitobxonlik madaniyati – bu shaxsning kitob dunyosiga, mutolaa faoliyatiga va adabiy merosga bo'lgan tizimli, qadriyatli va estetik munosabatlarining oliy shaklidir. U faqatgina texnik mahoratni emas, balki shaxsning dunyoqarashini, ma'naviy-axloqiy mezonlarini hamda intellektual ehtiyojlarini qamrab oladi. Ushbu ikki tushuncha pedagogik jarayonda sabab va natija, vosita va maqsad kabi dialektik

munosabatda bo'ladi. Mutolaa kompetensiyasi kitobxonlik madaniyatini shakllantirishning instrumental mexanizmi bo'lsa, kitobxonlik madaniyati mutolaa kompetensiyasining oliy va integratsiyalashgan pedagogik ko'rinishidir. Zamonaviy ta'lim tizimi va pedagogik tadqiqotlar oldida

turgan asosiy vazifa – ta'lim oluvchilarda faqatgina texnik ko'nikmalarga asoslangan mutolaa kompetensiyasini shakllantirish bilan cheklanib qolmasdan, uni shaxsning doimiy ehtiyojiga aylanuvchi yuksak kitobxonlik madaniyatini tarkib toptirishga yo'naltirishdan iboratdir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentyabragi "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi PQ-3271 Qarori.
2. Сметанникова Н.Н. Обучение чтению в XXI веке: программа, технологии, методики. - Москва: «Дело», 2017.
3. Баранов М.Т. Методика обучения чтению и культура речи. -Москва: «Просвещение», 2015.
4. Aliyev B.Sh. Yoshlar o'rtasida kitobxonlik madaniyatini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari. Pedagogika jurnali. –Toshkent: 2021, № 6.
5. <https://ziyonet.uz>
6. <https://www.wikipedia.org>
7. <https://www.lib.uzedu.uz>

**JASALMA INTELLEKT JÁRDEMINDE JAZBA JUMÍSLARDÍ BAHALAWDÍN
PEDAGOGIKALÍQ TIYKARLARÍ****Dauletiyarova Nigora Kenesbaevna** – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*dauletiyarovanigora@gmail.com*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı***ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНИВАНИЯ ПИСЬМЕННЫХ РАБОТ
С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА****Даулетиярова Нигора Кенесбаевна** – *доктор философии по педагогическим наукам**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR ASSESSING WRITTEN WORK
USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE****Dauletiyarova Nigora Kenesbaevna** – *Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences**Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, yozma ishlarni baholash, essenı avtomatlashtirilgan tarzda baholash, katta til modellari, psixometrik validlik, baholashning xolisligi, akademik yozuv, tanqidiy fikrlash, qayta aloqa, oliy ta'lim.

Rezyume. Maqolada sun'iy intellektıan foydalangan holda yozma ishlarni baholashning pedagogik va psixometrik asoslari ko'rib chiqilgan. Avtomatlashtirilgan baholash tizimlarining afzalliklari va kamchiliklari, ishonchliligi, validligi, xolisligi hamda akademik halollik masalalari tahlil qilingan. Talabalarning tanqidiy fikrlashi, mualliflik mustaqilligi va sifatli yozma muloqotini rivojlantirish uchun sun'iy intellekt imkoniyatlarini o'qituvchining ekspert bahosi bilan uyg'unlashtirish zarurligiga alohida e'tibor qaratilgan.

Ключевые слова: искусственный интеллект, оценивание письменных работ, автоматизированное оценивание эссе, большие языковые модели, психометрическая валидность, справедливость оценивания, академическое письмо, критическое мышление, обратная связь, высшее образование.

Резюме. В статье рассматриваются педагогические и психометрические основы оценки письменных работ с использованием искусственного интеллекта. Анализируются преимущества и ограничения систем автоматизированного оценивания, вопросы надежности, валидности, справедливости и академической добропорядочности. Особое внимание уделяется необходимости сочетания возможностей ИИ с экспертной оценкой преподавателя для развития критического мышления, авторской самостоятельности и качественной письменной коммуникации студентов.

Key words: artificial intelligence, writing assessment, automated essay scoring, large language models, psychometric validity, assessment fairness, academic writing, critical thinking, feedback, higher education.

Summary. This article examines the pedagogical and psychometric foundations of assessing writing tasks using artificial intelligence. It explores the benefits and limitations of AI-based assessment systems, focusing on reliability, validity, fairness, and academic integrity. The study emphasizes the importance of combining AI capabilities with human expertise to promote critical thinking, student agency, and effective academic writing.

Kirisiw. Oqıwshılardıń jazba jumısların bahalaw ushın generativ jasalma intellekti qollanıw áhmiyetli ózgeristi keltirip shıǵaradı. Bul – eski, qatań avtomatlastırılǵan sistemalardan sheginip, tereńirek hám kontekstke sáykes pikir bildiriwge uqıplı usıllarǵa ótiw degeni [1]. Dástúriy avtomatlastırılǵan bahalaw quralları tiykarınan grammatikalıq hám mexanikalıq tárepten jiberilgen ústirtin qátelerdi anıqlaw menen sheklense, házirgi úlken til modelleri strukturalıq bir izlilik hám dálillerdiń isenimlilikligi sıyaqlı quramalı ritorikalıq ózgesheliklerdi talqlaw potencialına iye [1]. Degen menen, bunday quramalı sistemalardı pedagogikalıq ámelıyatqa engiziw olardıń psixometriyalıq turaqlılıǵın hám de bahalaw nátiyjelerinde sistemalı birjaqlılıq potencialın qatań tekseriwdi talap etedi [2, 3]. Geypara izertlewler úlken til modelleriniń insan tárepinen bahalaw menen salıstırǵanda joqarı dárejedegi isenimlilikke erise alatuǵının kórsetse de [3, 4], olar kóbinese ádalatlı hám anıq bahalawdı támiyinlew ushın esapqa alınıwı kerek bolǵan ózgeshe bahalaw úlgerin kórsetedi. Mısalı, bahalaw diapazonınıń tarayıwı yaqı bahalawshı qatańlıǵınıń ózgerip turıwı sıyaqlı [5]. Sonlıqtan, ádil bahalawdı támiyinlew ushın modeldiń iskerligin texnikalıq jaqtan tastıyıqlaw ǵana jetkiliksiz. Bunıń ushın avtomatlastırılǵan sheshimlerdiń ústinen insan

baqlawın saqlaytuǵın ashıq hám túsindirmeli tiykarlardı da jaratıw talap etiledi [2, 7].

Házirgi zamanagóy izertlewler bul sistemalardıń ulıwma alǵanda insan bahalawlarına sáykes keletuǵının kórsetse de, olar kóbinese ádil nátiyjelerdi támiyinlewde qıynaladı. Sebebi bul sistemalar bilmegen jaǵdayda lingvistikalıq birjaqlama kózqaraslardı sáwlelendiriwı yaqı hár túrli demografialıq toparlar ushın turaqlı nátiyjelerdi usına almawı múmkin. Házirgi psixometrikalıq bahalawlarǵa qaraǵanda, modeller joqarı dárejedegi korrelyaciyalıq sáykeslikke erisken waqıtta da, kóbinese boljawlıq validlik hám potencial sintaksislik dialekt sheklewleri sıyaqlı testlerdi óz ishine alatuǵın aldınǵı kauzal ádillik protokollarınan óte almaydı [8]. Bul qıynshılıqlardı sheshiw júdá áhmiyetli, sebebi avtomatlastırılǵan bahalaw sistemaları tariyxta “qara qutı” modelleri retinde sıǵa alınǵan – joqarı dárejeli akademialıq orınlastırıw ushın talap etiletuǵın ashılıqtı ele de támiyinley almaydı [9]. Bunday modeller kóbinese tereń semantikalıq mánisti túsiniwden góre, ústirtin lingvistikalıq qalıplerge itibar qaratqanı ushın, olardıń kerı baylanısı studentlerdiń argumentlerin jetilistiriwdegi quramalılıqlardı sheshe almawı múmkin [3, 10].

Ádebiyatlarga sholw. Avtomatlastırılğan esse bahalawdıń jedel keńeyiwi algoritmlık teńlik hám sistema juwappershiligi boyınsha ámeldegi izertlewlerdi tereń úyreniwdiń áhmiyetli ekenligin kórsetedi. Izertlewlerge kóre, ana inglis tiliniń lingvistikalıq úlgilerine ábzallıq beretuǵın oqıtıw maǵlıwmatlarınan kelip shıǵatuǵın algoritmlık birjaqlılıq kóbinese standart emes dialektlerden paydalanatuǵın yaqı hár qıylı ortalıqlarǵa tiyisli studentlerge kerı tásir etedi. Studentlerdiń dálillew qábiletin rawajlandırıw ushın zárúr bolǵan pedagogikalıq ayrıqshalıqlardı sáwlelendire almaǵanlıqtan, bul avtomatlastırılğan sistemalarǵa artıqsha súyeniw turaqlı intellektuallıq rawajlanıw ushın áhmiyetli bolıp qalıp atırǵan jazıwdıń sapalı hám qaytalanıwshı táreplerin eriksiz túrde ekinshi orınǵa túsirip qoyıwı múmkin.

Bunnan tısqarı, studentler quramalı ideyalardı shınayı bayanlawdan góre, bolıap bolatuǵın algoritm standartların qanaatlandırıwǵa kóbirek itibar qarata baslaǵanlıqtan, avtorlıq ózgeshelik penen logikalıq tereńliktiń joytıw qáwpi haqqındaǵı alańlawshılıqlar kúsheyip barmaqta. Bahalaw protokolların usılayınsha "aldawǵa urınıw" – strukturalıq shablonlardı formulalıq tákirarlaw yaqı esse kólemiń strategiyalıq túrde asırıw arqalı kórinedi hám sistemaniń student jumısınıń faktlik anıqlıǵın yaqı dálillewiniń izbe-izligin sın kózqarastan tekseriwge uqıpsız ekenligin jáne de jasıradı. Bul modeller kóbinese tereń semantikalıq túsiniwden góre, júzeki lingvistikalıq qásiyetlerge áhmiyet beretuǵınlıqtan, olar kóbinese shın intellektual izleniwden góre, algoritmlık sheklewlerge sırtlay boysınıwdı qollap-quwatlaydı [10]. Nátiyjede, bul texnologiyalıq sheklew qáwpi kerı baylanıs sheńberin payda etiw qáwpin tuwdıradı. Bunda student te, sistema da kórsetkishlerdi optimallastırıwǵa umtıladı da, nátiyjede nátiyjeli jazıw pedagogikasınıń tiykari bolıp qalatuǵın sınshıl pikirlew hám ózin-ózi analizlewdiń tákirarlanatuǵın processlerine zıyan jetkeredi [11].

Metodologiya. Jasalma intellektke tiykarlangan jazıw jumıların bahalaw qurallarınıń nátiyjeliligi hám ámelge asırılıwın bahalaw ushın, bul izertlewde muǵdarlıq psixometrikalıq ólshemler menen student-oqıtıwshı óz ara qatnasın sapalıq bahalawdı biriktiretuǵın aralas usıllar ramkasınan paydalanıladı. Bul strategiya jasalma intellekti shólkemlesken túrde qollanıwdıń jazıw kónlikpeleriniń rawajlanıwına da, studentlerdiń óz jumılarındaǵı jeke gárezsizlik dárejesine de qalay tásir etetuǵının tolıq bahalawǵa múmkinshilik beredi. Atap aytqanda, izertlew joybarı argumentativ ózgeshelik hám ritorikalıq quramalıqlıq belgilerine salıstırǵanda texnikalıq anıqlıqtaǵı ózgerislerdi san jaǵınan bahalaw maqsetinde bakalavriatnıń 300 qatnasıwshısına uzaq múddetli tallaw júrgiziwdi óz ishine aladı. Maǵlıwmatlar jıynaw eki izbe-iz kelgen semestrdi qamtıp, jazıw minez-qulqındaǵı ózgerislerdi baqlap barıw ushın aralasıwdan aldınǵı hám keyingi jazba jumıs úlgileri menen birge eki háptede bir ret ótkeriletuǵın studentlik sorawnamalardan paydalanıladı. Bul muǵdarlıq kórsetkishlerge tiykarlangan tallawdı tolıqtırıw ushın qatnasıwshılar toparınıń bir bólimi menen yarım strukturalıq intervyuler ótkerilip, sapalıq ózgerisler úyreniledi.

Nátiyjeler. Dáslepki nátiyjeler avtomatlastırılğan bahalar menen argumenttiń sapasın insan tárepinen bahalaw arasında ádewir pariqtıń bar ekenligin kórsetpekte, sebebi bul qurallar kóbinese logikalıq dúzilistegi kemshiliklerdi

anıqlay almay, til baylıǵın artıqsha bahalaydı. Bul jaǵday avtomatlastırılğan sistemalardıń jazıw texnikası (mexanika) menen gáp dúzilisindegi tiykarǵı jaqsılanıwları anıq ólshegen waqıtta da, nátiyjeli ilimiy argumentaciya ushın talap etiletuǵın keńirek logikalıq tereńlik penen conceptual anıqlıqtı bahalay almaytuǵının dálilleydi. Uzaq múddetli (longitudinal) maǵlıwmatlardıń sanlıq analizi bul uýǵınsızlıqtı jáne de tastıyıqlaydı: jasalma intellektiń jazıw texnikası sıyaqlı sırtqı kemshiliklerdi dúzetiw boyınsha usınısları jiyi qabıl etilgeni menen, studentlerdiń tereńirek máni hám strukturalıq argumentke baylanıslı usınıslardı qabıllaw dárejesi sezilerli dárejede tómekenligi anıqlandı [11]. Bul tendenciya prozanıń algoritmlık tegisleniwi tereń hám original sintez ushın zárúr bolǵan táwekelge barıw menen kognitivlik qarama-qarsılıqlardı tómelenetiw múmkinligin kórsetedi hám studentlerdi shınayı, názik pikir júritiwdi rawajlandırıwdan góre, qabıl etilgen strukturalıq standartlarǵa boljanıwı ańsat, formulalıq jaqtan boysınıwǵa ústemlik beriwge iyermeleydi [10].

Bul nátiyjeler jasalma intellektiń standartlastırılğan kriteriyler boyınsha bahalawda jaqsı nátiyjeler kórsetkeni menen, olardıń tereń mazmunlı adam tárbiyashıları tárepinen ádette usınılatuǵın tereń túsiniqli hám konstruktiv mazmunǵa sáykes kele almaydı. Kóbinese qatań, ústirtin baqlaw dizimlerine súyenetuǵın avtomatlastırılğan sistemalardan pariqlı túrde, adam-oqıtıwshılar anıqlıq hám kontekstke ayrıqsha itibar qaratatuǵın tereń pikirler bildiriwde ayrıqsha uqıplılıq kórsetip, sol arqalı oqıwshı jumısınıń tiykarǵı logikalıq izbe-izligin tolıq esapqa aladı. Bul pariqlı házirgi bahalaw arxitekturalarınıń áhmiyetli bir sheklewin kórsetedi: bunda algoritmlık anıqlıqqa súyeniw joqarı dárejedegi ritorikalıq strategiya menen conceptual qatańlıqtı jetilistiriw ushın zárúr bolǵan qalıplestiriwshı kerı baylanıstı shette qaldırıw qáwpin tuwdıradı [15].

Bul mashqalalarǵa qarsı turıw ushın bilimlendiriw mákemeleri texnologiyanı oqıwshınıń óz pikiri ornın basatuǵın emes, al sın kózqarastan pikirlewdi qollap-quwatlaytuǵın qural sıpatında paydalanıwın támiyinleytuǵın hám adam tárepinen qadaǵalanatuǵın bahalaw usılların engiziwi kerek. Sonlıqtan, oqıwshılarǵa óz jazǵanların mazmunlı túrde qadaǵalawǵa alıwına járdem beriw ushın bilimlendiriw baǵdarlamaları óz-ózin analizlewge, empatiyaǵa hám dóretiwshilik izleniwlerge xoshametleytuǵın, insańǵa baǵdarlangan oqıtıw metodlarına ótiwi tiyis. Oqıtıwshılar tek aqırǵı nátiyjeni bahalaw menen sheklenbey, al waqıt ótiwi menen pikirdiń rawajlanıwın kórsetetuǵın processke baǵdarlangan basqıshlarǵa itibar qaratsa, hár qıylı kózqaraslardı úyleslestiriwdegi metakognitivlik háreketi tereńirek bahalay aladı. Nátiyjede, bul usıl texnologiya menen oqıtıw arasındaǵı qatnastı qayta sazlap, generativ qurallardı tapsırmanı júzeki orınlawǵa arnalǵan tayanishtan, tereń, gárezsiz intellektuallıq sintez ushın tiykarǵa aylandıradı.

Talqlaw. Oqıtıwdıń bul usılına ótiw mekteplerden óz siyasatın jańalawdı hám oqıwshılardıń jasalma intellektten tereń intellektuallıq háreketten qashıw ushın qısqa jol retinde emes, al pikirlewge járdem beriwshı sherik sıpatında paydalanıwın támiyinlewdi talap etedi. Bul bolsa, paradigmanıń ózgeriwın, yaǵnıy tek ǵana maǵlıwmattı eske túsiriwdi emes, al kritikalıq analiz hám mashqalanı sheshiw sıyaqlı joqarı dárejedegi kognitivlik uqıplılıqlardı bahalaytuǵın bahalaw metodologiyalarına ótiwdi talap etedi [16].

Algoritmlik orınlanıwǵa qarsılıq kórsetetúǵın, máselen, jeke hám belgili bir kontekstke sáykes túsiniqlerdi biriktiriwdi talap etetúǵın tapsırmalardı islep shıǵıw arqalı bilimlendiriw mákemeleri studentlerdi quramalı kurs materialları menen tereńirek shuǵıllanıwǵa nátiyjeli túrde májbúrley aladı. Bunday bahalawlar studentlerden teoriyalıq tiykarlardı jańa, kontekstke sáykes scenariylerge qollanıw sıyaqlı joqarı dárejedegi pikirlewdi talap etetúǵın tapsırmalardı orınlawdı talap etiwı múmkin [16]. Studentlerden dáslepki pikirlerin qalıplesken pán bilimleri menen sintezlewdi talap etiw arqalı bul tapsırmalar úlken til modelleri, ásirese olardıń analitikalıq bahalaw hám kontent anıqlıǵındaǵı turaqlı qıymshılıqları sebepli, orınlamaytuǵın kritikalıq izertlew dárejesin talap etedi [10].

Sol sebepli, pedagoglar oqıwshılardı jasalma intellekt jaratqan joybarlardı analizlewge, tekseriwge hám jetilistiriwge baǵdarlaytuǵın tapsırmalar islep shıǵıwı kerek. Bul texnologiyalıq ápiwayı járdemshi rolinen sın kózqarastan izertlew obyektine aylandıradı. Misalı, usı qurallardı quramlas pikir bildiriwshiler (peer reviewers) sıpatında qabıl etiw arqalı oqıwshılar óz joybarları boyınsha anıq usınıs sorawǵa hám alǵan másláhátleriniń durıslıǵın bahalawda sın kózqarastan pikirlewge úyrenedi. Bul pedagogikalıq model tálim alıwshılardı úlken til modelleriniń ózine tán shekleńiwleri, atap aytqanda, maǵlımatlardı yamasa dereklerdi oyda toqıp shıǵaratuǵın "gallyucinaciyalıq" nátiyjelerge beyimliliǵı menen betpebet keliwge májbúrleydi [10]. Usılay etip, bul qurallar basqa jaǵdayda sıǵıp shıǵarıwı múmkin bolǵan sınshıl izertlew kónikpeleri bekkemlenedi.

Bul ózgeris, óziniń pedagogikalıq abzallıqlarınan tısqarı, studentlerden ózleriniń redaktorlaw processlerin hújjetlestiriwdi talap etiw arqalı, avtomatlastırılǵan sistemalardıń tereń conceptual baylanıslıqqa qaraǵanda, tildiń ústirtinligine itibar beriw qáwpin azaytadı. Bul process shın intellektuallıq miynetti strukturalıq prozanıń algoritmlik eliklewlerinen ajratıp turatuǵın haqıyqıy pikirlewdiń jazbasın payda etedi. Bilimdi kórsetiw usılların hár túrlestiriw arqalı, pedagoglar studenttiń kurs materialın haqıyqıy túrde sintezlegenin jaqsıraq anıqlay

aladı hám akademiyalıq bahalawdıń shın intellektuallıq qatnastı ólshewin támiyinleydi, al bul sheber, biraq mazmunsız strukturalıq proza jaratıwıń ústirtin qábileti emes.

Buǵan erisiw ushın bilimlendiriw mákemeleri texnologiyadan paydalanıwıń etikalıq qaǵıydaların anıq belgilep beriwi kerek. Bul arqalı studentler ózleriniń tiykarǵı avtor bolıp qalatınlıǵın hám jasalma intellekti (JI) eń joqarǵı sheshim qabıllawshı retinde emes, al sın kózqarastan talqılaw ushın derek sıpatında qollanıwı kerekligin túsinedi. Oqıtıwshılar studentlerge jasalma intellektke sın kózqarastan múnásibette bolıwǵa járdemlesetúǵın birgeliktegi islesiw quralı sıpatında qarawǵa baǵdarlawı, onıń qosqan úlesin durıs kórsetiw hám akademiyalıq hadallıq principlerin saqlaw ushın tikkeley kóshirip alıwdan saqlanıwıń áhmiyetin atap ótiwi kerek. Pedagoglar texnologiyalıq passiv «qara qutı» sheshimi retinde emes, al akademiyalıq izertlew obyektiniń retinde kórsetiw arqalı onıń tiykarındaǵı mexanizmler menen ıqtımal birjaqlamalılıqlardı túsindirip bere aladı [10, 13]. Usılay etip, olar studentlerdi óz intellektuallıq jumıslarında JI-dan paydalanıwıń etikalıq quramalılıqların sheshiw ushın zárúr bolǵan analitikalıq tiykar menen támiyinleydi.

Juwmaq. Jasalma intellekti akademiyalıq bahalawǵa kirgiziw tamamlanǵan, statikalıq tapsırmalardı bahalawǵa baǵdarlanǵan dásturiy usıllar ornına, ashıq processlerge hám studentlerdiń sınshıl pikirlew qábiletin kúsheytiwge itibar qaratatuǵın oqıtıw strategiyaların ózgertiwdi talap etedi. Nátiyjede, bul pedagogikalıq transformaciya universitetlerden oqıtıwshılar quramın da, studentlerdi de usı rawajlanıp atırǵan texnologiyalardıń imkaniyatları menen etikalıq aqıbetlerin nátiyjeli paydalana alıwǵa úyretetúǵın keń qamtıwlı tálim tiykarların dúziwdi talap etedi. Pedagoglar JI sawatlılıǵına birinshi dárejeli áhmiyet beriw arqalı studentler generativ sistemalardı anıqlawshı abıraylı derek retinde emes, al birgeliktegi, sınshıl izertlewler ushın qural sıpatında qollanatuǵın oqıw ortalıǵın qalıplestirip, olardıń óz intellektuallıq rawajlanıwınıń belsendi arxitektoralrı bolıp qalıwın támiyinley aladı.

Ádebiyatlar

1. Barrett and A., Pack A. "Not quite eye to A.I.: student and teacher perspectives on the use of generative artificial intelligence in the writing process," *International Journal of Educational Technology in Higher Education* , vol. 20, no. 1, Nov. 2023, doi: 10.1186/s41239-023-00427-0.
2. Kumar V. and Boulanger D. "Explainable Automated Essay Scoring: Deep Learning Really Has Pedagogical Value," *Frontiers in Education* , vol. 5, Oct. 2020, doi: 10.3389/feduc.2020.572367.
3. Wang Y., Huang J., Du L., Guo Y., Liu X., and Wang R. "Evaluating large language models as raters in large-scale writing assessments: A psychometric framework for reliability and validity," *Computers and Education Artificial Intelligence*, vol. 9, pp. 100481–100481, Sep. 2025, doi: 10.1016/j.caeai.2025.100481.
4. Yavuz F., Çelik Ö., and Çelik G. "Utilizing large language models for EFL essay grading: An examination of reliability and validity in rubric-based assessments," *British Journal of Educational Technology* , vol. 56, no. 1, -P. 150-166, Jun. 2024, doi: 10.1111/bjet.13494.
5. H.-N.Wu, M.Chu, and J.-L. Hsu, "Comparing GPT and human raters in essay assessment: Variability, bias, and the potential of LLM-based scoring," *Computers and Education Open* , vol. 10, -P. 100341-100341, Feb. 2026, doi: 10.1016/j.caeo.2026.100341.
6. Zhang X. "Fairness and Effectiveness in AI-Driven Educational Assessments: Challenges and Mitigation Strategies," *Journal of innovation and development* , vol. 11, no. 1, P. 7-10, Apr. 2025, doi: 10.54097/adcxze34.
7. Pachipulusu S.C. "A Psychometric Evaluation of LLM-Scored Communication Skills: Construct Validity and Bias Analysis," *OSF Preprints (OSF Preprints)* . Center for Open Science, Feb. 27, 2026. Accessed: Mar. 2026. [Online]. Available: <https://osf.io/5gzcv>
8. Miguel D.C. and Bagli E. "From Prediction to Precision: Leveraging LLMs for Equitable and Data-Driven Writing Placement in Developmental Education," Jan. 01, 2025. doi: 10.4230/oasics.slate.2025.1.

9. Jovic M. Papakonstantinidis S. and Kirkpatrick R. "From red ink to algorithms: investigating the use of large language models in academic writing feedback," *Language Testing in Asia* , vol. 15, no. 1, Oct. 2025, doi: 10.1186/s40468-025-00389-2.
10. Helm G., Hesse F. "Stop perfecting the feedback, start supporting the uptake: rethinking AI in writing instruction," *Frontiers in Education* , vol. 11, Jan. 2026, doi: 10.3389/educ.2026.1737037.
11. Escalante J., Pack A., and Barrett A. "AI-generated feedback on writing: insights into efficacy and ENL student preference," *International Journal of Educational Technology in Higher Education* , vol. 20, no. 1, Oct. 2023, doi: 10.1186/s41239-023-00425-2.
12. Yang K. et al. , "Ink and algorithm: Exploring temporal dynamics in generative AI -assisted writing," *British Journal of Educational Technology* , vol. 57, no. 2, pp. 508–534, Nov. 2025, doi: 10.1111/bjet.70031.
13. Wang C. "Exploring Students' Generative AI-Assisted Writing Processes: Perceptions and Experiences from Native and Nonnative English Speakers," *Technology Knowledge and Learning* , vol. 30, no. 3, pp. 1825–1846, May 2024, doi: 10.1007/s10758-024-09744-3.
14. Xia Q., Weng X., Ouyang F., Lin T., and T. K. F. Chiu, "A scoping review on how generative artificial intelligence transforms assessment in higher education," *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, vol. 21, no. 1, May 2024, doi: 10.1186/s41239-024-00468-z.
15. LEE A. "From Traces to Teaching: A Socio-Technical Framework for Process-Based Assessment in an Age of Distributed Cognition," *Artificial Intelligence Education Studies* , vol. 1, no. 3, -P. 43-55, Sep. 2025, doi: 10.6914/aiese.010304.
16. Knoth N., Tolzin A., Janson A., and Leimeister J.M. "AI literacy and its implications for prompt engineering strategies," *Computers and Education Artificial Intelligence* , vol. 6, -P. 100225–100225, Apr. 2024, doi: 10.1016/j.caeai.2024.100225.

**QARAQALPAQ XALÍQ PEDAGOGIKASÍNÍN QÁLIPLESIW TARIYXÍ
HÁM OQÍWSHÍ JASLARDÍ ÁDEP-IKRAMLÍQ RUWXÍNDA
TÁRBIYALAWDÍN PEDAGOGIKALÍQ TIYKARLARÍ**
Esemuratova Turganbike Aytmuratovna – *úlken oqıtıwshı*
esemuratovaturgangul@gmail.com

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

**ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ И
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩЕЙСЯ МОЛОДЕЖИ**

Есемуратова Турганbike Айтмуратовна – *старший преподаватель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**THE HISTORY OF KARAKALPAK FOLK PEDAGOGY FORMATION
AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF MORAL EDUCATION OF STUDENTS**

Esemuratova Turganbike Aytmuratovna – *Senior Lecturer*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: qoraqalpoq xalq pedagogikasi, axloqiy tarbiya, xalq og‘zaki ijodi, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an‘analar, o‘quvchi yoshlar, ma‘naviy tarbiya.

Rezyume. Mazkur maqolada qoraqalpoq xalq pedagogikasining shakllanish jarayoni, uning tarixiy ildizlari, milliy qadriyatlar tizimidagi o‘rni hamda o‘quvchi yoshlarga axloqiy tarbiya berishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi, urf-odatlar, milliy an‘analar va qadriyatlarning yosh avlodda odob-axloq, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik hamda ma‘naviy fazilatlarni shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan.

Ключевые слова: каракалпакская народная педагогика, нравственное воспитание, устное народное творчество, национальные ценности, традиции, обычаи, учащаяся молодежь, духовное воспитание.

Резюме. В данной статье рассматриваются процесс формирования каракалпакской народной педагогики, её исторические основы, место в системе национальных ценностей и значение в нравственном воспитании учащейся молодежи. Особое внимание уделяется педагогическим возможностям устного народного творчества, обычаев, традиций и национальных ценностей в формировании нравственных качеств, трудолюбия, патриотизма, гуманизма и духовной культуры подрастающего поколения.

Key words: karakalpak folk pedagogy, moral education, folklore, national values, customs, traditions, students, spiritual education.

Summary. This article examines the formation of Karakalpak folk pedagogy, its historical foundations, its role within the system of national values, and its significance in the moral education of students. It also analyzes the pedagogical potential of folklore, customs, traditions, and national values in fostering morality, diligence, patriotism, humanism, and the spiritual development of the younger generation.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq pedagogikası xalıqtıń kóp ásirlik turmis tájiriyesi, ruwxıy miyrası, milliy qádiriyatları hám tárbiyaǵa tiyisli kózqaraşlarınń jıynaǵı bolıp tabıladı. Ol uzaq tariyxıy rawajlanıw dáwirlerinde qáliplesip, áwladtan-áwladqa awızeki hám ámeliy túrde jetkerilip kelgen. Xalıq pedagogikasınıń tiykarǵı maqseti jas áwladtı adamgershilikke, ádep-ikramlılıqqa, Watansúyiwshilikke hám ulıwma insaniyılıq qádiriyatlarǵa húrmet ruwxında tárbiyalawdan ibarat. Búgingi kúnde globalıasw shárayatında jaslar tárbiyasında milliy qádiriyatlardı saqlap qalıw hám olardı tálím-tárbiya procesine engiziw máselesi ayrıqsha áhmiyetke iye bolmaqta. Usı baǵdarda qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń múmkinshiliklerin úyreniw hám onnan nátiyjeli paydalanıw pedagogika iliminiń áhmiyetli wazıypalarınan biri esaplanadı.

Ádebiyatlar sholıwı. Qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń qáliplesiwı xalqımızdın turmis táriyxı, sociallıq-ekonomikalıq jaǵdayları, miynet dástúrleri hám ruwxıy qádiriyatları menen tıǵız baylanıslı bolǵan. Qaraqalpaq xalqı jas áwlad tárbiyasına barlıq waqıtta úlken itibar bergen. Dáslep biz qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń qáliplesiwın úyrene otırıp bul máselede ilimiy-izertlewler alıp barǵan pedagog ilimpazlarımızdın pikirlerine itibar qarattıq.

Pedagog P.Ábdimuratovtıń “Xalıq pedagogikası – adamlardıń kóp ásirlik úrp-ádet, dástúrlerin, tárbiyalıq tájiriyelerin, bay turmıslıq bilimlerin ózine jámlegen xalıq

turmısınıń sáwleleniwı hám dúnyaǵa kózqarası” – dep bergen táriypi xalıq pedagogikasınıń mazmunın tolıq ashıp beredi [1]. Bul pikirde kórinip turǵanıday, xalıq pedagogikası tek tárbiya usıllarınıń jıyındısı ǵana emes, al ol milliy mádeniyat, ruwxıy qádiriyatlar, úrp-ádetler hám áwladtan-áwladqa berilip kelgen tájiriyebeń birliǵinen quralǵan pedagogikalıq sistema esaplanadı. Xalıqtıń turmis tártibi, miynetke, adamgershilik qásiyetlerge, shańaraq hám jámiyetke bolǵan munásibeti xalıq pedagogikası arqalı jas áwlad sanasına sińdiriledi.

Ilimiy jaqtan alǵanda, bul anıqlama xalıq pedagogikasınıń negizgi qásiyetlerin – tariyxıylıǵı, úzliksizliǵı, milliyliǵı hám ámeliy baǵdarlanǵanlıǵın belgileydi. Sebebi, xalıq pedagogikası adamlardıń kóp jıllıq tájiriyesine tayanǵan halda qáliplesken bolıp, ol jas áwladtıń adamgershilik, miynetsúygishlik, watansúyiwshilik, úlkenge húrmet hám kishige izzet sıyaqlı pazıyetlerin qáliplestiriwge xızmet etedi. Sonlıqtan ilimpazdıń bul ilimiy kózqarası házirgi zaman pedagogikasında da óz áhmiyetin joǵaltpaǵan, sebebi ol milliy tárbiya mazmunın baytıw hám jaslardı ulıwma insaniyılıq hám milliy qádiriyatlar tiykarında tárbiyalawda metodologiyalıq negiz sıpatında xızmet etedi.

Ázelden balanı tárbiyalawda ata-ana, qáwım aqsaqalları hám ulıwma jámiyet qatnasqan. Xalıq arasında tarqalǵan ertekler, dástanlar, naqıl-maqallar, jırlar hám ańızlar balalarǵa bilim beriw menen birge olardıń ruwxıy

özgesheliklerin qalıplestiriw quralı sıpatında qollanılğan. Ásirese, «Qırıq qız», «Alpamıs», «Edige» sıyaqlı dástanlarda batırлық, hadallıq, doslıqqa sadıqlıq, ata-ananı húrmet etiw hám Watandı qádirlew ideyaları keńnen súwretlenedi. Bul shıǵarmalar arqalı jaslarǵa jaqsılıq penen jamanlıqtı ajratıw, durıs qarar qabıllaw hám óz minez-qulqın basqarıw sıyaqlı qásiyetler sındirilgen.

Úlken áwlad ózinen kishkene áwladqa toplanılğan tájiriýbelerdi awızeki aytıp, úyretip hám islep kórsetip uqıp kónlikpesin rawajlandırıwı menen xalıqtıń toqtawsız, turmıslıq bilimi hám ámeliy tálim-tárbiyalıq tájiriýbesi negizinde xalıq pedagogikası qalıplese basladı [2]. Ilimpazlardıń bul pikirleri xalıq pedagogikasınıń tabiiy hám úzliksiz rawajlanıw procesi ekenligin kórsetedi. Áwladtan-áwladqa awızeki túrde berilip kelgen bilim, kónlikpe hám tájiriýbeler xalıq pedagogikasınıń eń áhmiyetli deregi esaplanadı. Sebebi jazba pedagogikalıq miynetlerde payda bolmasta aldın tárbiya procesi turaqlı túrde úlken áwladtıń óz tájiriýbesin jas áwladqa úyretiw arqalı ámelge asırılğan. Bul process jaslardı turmısqa tayarlaw, miynetke úyretiw, adamgershilik paziyetlerin qalıplestiriw hám milliy qádiriyatlardı saqlap qalıwda úlken áhmiyetke iye bolǵan.

Sonıń menen birge, xalıq pedagogikasınıń qalıplesiwi tek bilimdi jetkerib beriw menen ǵana sheklenbeydi. Ol xalıqtıń salt-turmısı, úrp-ádetleri, dástúrleri, awızeki xalıq dóretpeleri, oýınları, naqıl-maqalları hám dástanları arqalı da bayıtılıp otırǵan. Usı tárizde xalıq pedagogikası hár bir tariyxı dáwirde jámiyet talaplarına say jetilistirilip, milliy tárbiya sistemasınıń negizine aylanǵan. Qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń eń tiykarǵı qásiyetleriniń biri ádep-ikramlılıq tárbiyasına ayırıqsha itibar beriw bolıp tabıladı. Ádep-ikramlılıq tárbiyası shaxstıń sanasın, minez-qulqın hám qádiriyatların qalıplestiriw procesi sıpatında qaraladı.

Pedagogikalıq ádebiyatlarda ádep-ikramlılıq- bul (arab tilinen alınıp- minez qulıq mánisin bildiredi) sociallıq sana formalarınń biri bolıp, sociallıq múnásibetler hám shaxstıń tártipke salıwshı qaǵıydalardıń jıyındısı dep anıqlama berilgen [3]. Ádep-ikramlılıq tek jeke adamnıń minez-qulqı emes, al jámiyettegi sociallıq múnásibetlerdi retlestiriwshi ádeplilik normaları hám qádiriyatlar jıyındısı ekenligin kórsetedi. Ilimiy kózqarastan alǵanda, ádep-ikramlılıq shaxstıń tek teoriyalıq bilimine emes, al onıń kúndelikli ish-háreketi, basqalar menen múnásibeti, jawapkershiligi hám qádiriyatlarǵa bolǵan kózqarasına baylanıslı qalıplese. Ol shańaraq, mektep, jámiyet hám xalıq pedagogikasınıń tárbiyalıq tásirleri nátiyjesinde rawajlanadı. Ásirese, xalıq pedagogikasındaǵı úrp-ádetler, dástúrler, naqıl-maqallar hám úlkenge hurmet, kishige izzet sıyaqlı qádiriyatlar ádep-ikramlılıqtıń mazmunın bayıtıp, jas áwladtıń ruwıy tárbiyasınıń sapaların qalıplestiriwge xızmet etedi.

Xalıq pedagogikasında ádep-ikramlılıq, mehir-aqıbet, sabırlılıq, hadallıq, keshirimlilik, kishiyeıyllilik sıyaqlı páziyetler joqarı bahalanǵan. «Ádep bası sálem», «Jaqsılıq etsen, ózińe qaytadı», «Úlkenge húrmet, kishige izzet» sıyaqlı naqıl-maqallar arqalı jaslarǵa morallıq normalar túsindirip berilgen. Bul naqıllar xalıqtıń pedagogikalıq oy-pikirleriniń qısqa hám mazmunlı kórinisi bolıp esaplanadı.

Xalıq pedagogikasında miynet tárbiyası da úlken orın iyeleydi. Qaraqalpaq xalıq miynetini adamnıń tiykarǵı qádiriyatı dep bilgen hám balalardı kishkene jastan miynetke úyretken. Ul balalar mal sharwashılıǵı, diyqanshılıq hám shańaraq jumıslarına qatnasqan bolsa, qız

balalar úy isleri, qonaq kútiw, qol óneri sıyaqlı jumıslarǵa úyretilgen. Bul process tek ǵana miynet kónlikpelerin emes, al jawapkershilik, tártiplilik, turaqlılıq hám miynetke húrmet sezimlerin de qalıplestirgen. Xalıq arasında «Miynet etseń erinbey, toyadı qarnıń tilenbey», «Miynet túbi – ráhát» degen naqıllardıń keń tarqalǵanı da sonıń ayqın dáliyli.

Pedagogikalıq ádebiyatlarda «Miynet tárbiyası – eń tiyimli, eń tásirsheń, eń kúshli hám eń nátiyjeli tárbiya túri» dep bahalanıwı biykar emes [4]. Bul pikir insan shaxsınıń qalıplesiw procesinde miynetniń tek ekonomikalıq qural emes, al ruwxıy, ádep-ikramlılıq, intellektual hám sociallıq qásiyetlerdi bir waqıtta rawajlandıratuǵın pedagogikalıq faktor ekenliginen kelip shıǵadı. Miynet arqalı bala óz kúshin, múmkinshiliklerin, juwapkershiligin hám átirapındaǵılar menen birgelikte is alıp barıw tájiriýbesin iyeleydi. Sol sebepli miynet tárbiyası basqa tárbiya túrlerin tolıqtırıp qalmay, olardıń ámeliy negizin jaratadı.

Talqılaw. Zamánaǵoy pedagogikalıq izertlewlerde miynet tárbiyası bala shaxsınıń kompetentligin qalıplestiriwdiń tiykarǵı mexanizmlerinen biri retinde qaraladı. Ásirese, kompetenciyalıq jantasıw sharayatında oqıwshınıń teoriyalıq bilimdi ámeliy xızmet penen baylanıstırıwı, mashqalaǵa sheshim tabıwı, dóretiwshilik penen pikirlew hám birgelikte islew kónlikpelerin iyelewı miynet tárbiyası arqalı bekkemlenedi. Bul bolsa miynetniń tek kásipke tayarlaw emes, al ómirlik kompetenciyalardı qalıplestiriw quralı ekenligin kórsetedi.

Ilimpazlardıń pikirinshe, miynet tárbiyasınıń tásirshenligi onıń özgesheliginen kelip shıǵadı. Sebebi bala miynet procesinde tayın bilimdi qabıllamaydı, al ózi izlenedi, sinap kóredi, qateligin túsinedi hám dúzetedi. Bunday ámeliy tájiriýbe bilimniń tereń ólestiriliwine, ózine isenimniń artıwına hám juwapkershiliktiń seziminiń qalıplesiwine alıp keledi. Psixologiyalıq izertlewler de ámeliy iskerlik arqalı alınǵan tájiriýbeniń uzaq waqıtqa saqlanıwın tastıyıqlaydı.

Miynet tárbiyasınıń ádep-ikramlılıq tárbiyası menen baylanısı da ilimiy ádebiyatlarda keń sáwlelendiriledi. Hadal miynetke qádiriyat sıpatında qaraw, óz miynetiniń nátiyjesine húrmet penen qaraw, basqalardıń miynetin qádirlew, tártipke boysınıw hám úzliksiz ózin jetilistiriw sıyaqlı qásiyetler bala sanasında birden emes, al sistemalı miynet iskerligi arqalı qalıplese. Sonıń ushın miynet tárbiyası ádep-ikramlılıq normaların bekkemlewdiń ámeliy mektebi dep bahalanadı.

Búgingi global ózgerisler shárayatında miynet tárbiyasınıń mazmunı da jańalanıp atır. Endi ol tek qol miyneti menen sheklenbey, sanlı texnologiyalar, innovaciyalıq pikirlew, startap mádeniyatı, ekologiyalıq juwapkershilik hám sociallıq joba iskerligi menen baylanıstırılmaqta. Bul jańasha mazmun oqıwshılarda miynet bazarına beyimlesiw, óz aldına maqset qoyıw, resurslardı nátiyjeli paydalanıw hám óz bilimlerin úzliksiz jetilistiriw sıyaqlı sapalardı qalıplestiredi.

Qaraqalpaq xalqınıń dástúrleri hám úrp-ádetleri de ádep-ikramlılıq tárbiyanıń tiykarǵı derekleri bolıp tabıladı. Ul úylendiriw, qız uzatıw, besik toy, tusaw kesiw, súnnet toy hám basqa da dástúrler balalarǵa milliy qádiriyatlardı úyretiw quralı sıpatında xızmet etken. Bul dástúrlerde sıylaw, bir-birine járdem beriw, tuwıqanshılıqtı kúsheytiw hám shańaraq birliğin saqlaw ideyaları kórinis tabadı. Dástúrler arqalı jaslar óz xalqınıń tariyxın, mádeniyatın

hám qádiriyatların úyrenedi, óz milliy identifikaciyasın qáliplestiredi.

Nátiyjeler. Ádep-ikramlılıq tárbiya beriwde shańaraq penen mekteptiń birge islesiwde ayırıqsha áhmiyetke iye. Xalıq pedagogikasında shańaraq balanıń birinshi tárbiya oshaǵı dep esaplangan. Ata-ana óz minez-qulqı menen balaǵa úlgi bolıwı kerek dep qaralǵan. Bala eń dáslepki ádep normaların, adamlar menen qarım-qatnas jasaw qáǵıydaların hám ádep-ikramlılıq ózgesheliklerin shańaraqta úyrenedi. Sonlıqtan xalqımız «Qus uyasında kórgenin qıladı» dep biykar aytpaǵan. Mektepte beriletuǵın tárbiya shańaraqtaǵı tárbiya menen birlestirilgen jaǵdayda ǵana joqarı nátiyje beredi.

Búgingi kúnde mektep tálim-tárbiya procesinde xalıq pedagogikasınan keń paydalanıw zárúr. Ásirese, tárbiya sabaqlarında naqıl-maqallar, ertekler, dástanlar hám xalıq oyınların qollanıw oqıwshılardıń ruwxıy sanasın rawajlandırıwǵa járdem beredi. Xalıq oyınları arqalı balalarda doslıq, birgelikte islesiw, tártiplilik hám shıdamlılıq qásiyetleri qáliplesedi. Ertekler hám ańızlar arqalı bolsa jaqsılıq penen jamanlıqtıń ayırmashılıǵı túsindiriledi. Sonıń menen birge oqıwshılarda milliy qádiriyatlarǵa húrmet, watansıywshilik hám insaniylyq jawapkershilik sezimleri qáliplesedi.

Qaraqalpaq xalıq pedagogikası jaslarda watansıywshilik tárbiyasın qáliplestiriwde de úlken orın

tutadı. Xalıq awızeki dóretpelerinde tuwılǵan jerdi súyiw, el-jurttı qádirlew hám onı qorgaw ideyaları baslı orında turadı. Dástan qaharmanları hámme waqıtta eldiń mápi ushın gúresken hám bul jaslar ushın úlgi bolıp xızmet etken. Watansıywshilik tárbiyası jaslarda óz xalqınıń tariyxına, mádeniyatına hám tiline bolǵan húrmetti kúsheytedi.

Sonday-aq, xalıq pedagogikası jaslarda kommunikativlik mádeniyattı qáliplestiriwge de járdem beredi. Miymandoslıq, bir-birine húrmet penen qaraw, jaqsı sóylew hám adamlardıń qádirin biliw qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı qásiyetleri bolıp esaplanadı. Bul qásiyetlerdi jaslarda qáliplestiriw jámiyettegi sociallıq qatnaslardıń durıs rawajlanıwına járdem beredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq pedagogikası jas áwladtı ádep-ikramlılıq, adamgershilik, miynetsúygishlik hám watansıywshilik ruwxında tárbiyalawda ulıwma pedagogikalıq sistemanıń ajıralmas bólegi bolıp tabıladı. Onıń tiykarında xalqımızdıń kóp ásirlik tájiriybesi, qádiriyatları hám ruwxıy miyrası jatır. Sonlıqtan da mektep táliminde hám shańaraq tárbiyasında xalıq pedagogikasınıń múmkinshiliklerin keń qollanıw jaslarda joqarı ruwxıy qásiyetlerdi qáliplestiriwge, olardı kamil insan etip tárbiyalawǵa hám jámiyettiń rawajlanıwına ılayıq úles qosa alatıwın shaxs sıpatında qáliplesiwine xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Abdimuratov P.S. Qaraqalpaq xalıq pedagogikası. Sabaqlıq. –Nókis: “Bilim”, 2025.
2. Qosnazarov Q., Pazılov A., Tilegenov A. Pedagogika. –Nókis: 2009.
3. Xodjaev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik, -Toshkent: «Sano-standart», 2017.
4. Pazılov A.K. hám b. Pedagogika teoriyasi. - Toshkent: “Noshir,” 2018. 368-b

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ

Григорьева Марина Игоревна – старший преподаватель

grigoreva1002@mail.ru

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ АМАЛИЁТИДА КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ЁНДАШУВ

Григорьева Марина Игоревна – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

THE COMPETENCE-BASED APPROACH IN MODERN EDUCATIONAL PRACTICE

Grigorieva Marina Igorevna – Senior Lecturer

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: компетенциявий ёндошув, компетенция, компетентлик, таълим жараёни, таълим натижалари, таълим сифати, таянч компетенциялар.

Резюме. Мақолада компетенциявий ёндошувнинг назарий асослари ва унизамонавий таълим амалиётида амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилади. Тадқиқотчиларнинг «компетенция» ва «компетентлик» тушунчаларининг моҳиятига оид илмий қарашлари таҳлил қилиниб, компетенциявий ёндошувнинг таълим сифатини оширишдаги ўрни очиқ берилган. Таълим жараёнининг энг муҳим натижаси сифатида таълим олувчиларнинг асосий компетенцияларини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетенция, компетентность, образовательный процесс, результаты образования, качество образования, ключевые компетенции.

Резюме. В статье рассматриваются теоретические основы компетентностного подхода и особенности его реализации в современной образовательной практике. Анализируются научные взгляды исследователей на сущность понятий «компетенция» и «компетентность», раскрывается роль компетентностного подхода в повышении качества образования. Особое внимание уделяется формированию ключевых компетенций обучающихся как важнейшему результату образовательного процесса.

Key words: competence-based approach, competence, competency, educational process, educational outcomes, quality of education, key competencies.

Summary. The article examines the theoretical foundations of the competence-based approach and the specifics of its implementation in modern educational practice. It analyzes scholarly perspectives on the essence of the concepts of "competence" and "competency" and explores the role of the competence-based approach in enhancing the quality of education. Particular attention is paid to the development of students' key competencies as a crucial outcome of the educational process.

Введение. Современный этап развития образования характеризуется поиском новых подходов к организации учебного процесса, ориентированных на подготовку личности к успешной деятельности в условиях быстро меняющегося общества. В этой связи особое значение приобретает компетентностный подход, который рассматривается как одно из ведущих направлений модернизации образования. Его актуальность обусловлена необходимостью подготовки выпускников, способных не только усваивать знания, но и эффективно применять их в различных жизненных и профессиональных ситуациях.

Компетентностный подход сформировался как ответ на потребности общества в специалистах, обладающих мобильностью, самостоятельностью, критическим мышлением и способностью к непрерывному самообразованию. В отличие от традиционной знаниевой парадигмы образования, данный подход ориентируется на формирование у обучающихся комплекса компетенций, обеспечивающих успешное решение практических задач.

Анализ литературы. Компетентностный подход является одним из наиболее значимых направлений развития современной педагогической науки и образовательной практики. В последние десятилетия проблема формирования компетенций обучающихся находится в центре внимания исследователей, что обусловлено переходом образовательных систем к новым требованиям подготовки специалистов, способных эффективно

осуществлять профессиональную деятельность в условиях быстро меняющегося общества, цифровизации и глобализации.

В научной литературе компетентностный подход рассматривается как методологическая основа модернизации образования, ориентированная на достижение не только предметных знаний, но и комплекса универсальных, общепрофессиональных и профессиональных компетенций. Его главной особенностью является смещение акцента с усвоения системы знаний на развитие способности применять их в разнообразных практических ситуациях, самостоятельно принимать решения, критически оценивать информацию, эффективно взаимодействовать с окружающими и непрерывно совершенствовать собственную профессиональную деятельность.

Значительный вклад в разработку теоретических основ компетентностного подхода внесли российские ученые И.А.Зимняя, А.В.Хуторской, В.В.Сериков, В.А.Болотов, В.В.Краевский и другие.

Методология исследования. Методологическую основу исследования составили труды ученых в области педагогики и теории образования. В процессе работы использовались методы анализа, синтеза, сравнения и обобщения научной литературы по проблеме компетентностного подхода.

Так, И.А.Зимняя рассматривает компетентность как интегративное качество личности, включающее знания, умения, навыки, опыт деятельности и ценностные ори-

ентации. По мнению исследователя, компетентность проявляется в способности человека успешно решать практические задачи в различных сферах жизнедеятельности [1:34].

А.В.Хуторской определяет компетенцию как совокупность взаимосвязанных качеств личности, необходимых для продуктивной деятельности в определенной области. Ученый выделяет ключевые образовательные компетенции, которые должны формироваться в процессе обучения и обеспечивать готовность обучающегося к самостоятельной деятельности и непрерывному образованию [2:58].

В работах В.А.Болотова и В.В.Серикова компетентностный подход рассматривается как средство преодоления разрыва между теоретической подготовкой и практической деятельностью. Авторы подчеркивают, что образование должно быть направлено не столько на передачу знаний, сколько на развитие способности применять их в реальных жизненных ситуациях [3:11].

Проблема образовательных результатов в контексте компетентностного подхода также исследуется В.В.Краевским и А.А.Вербицким. Они отмечают, что современное образование должно обеспечивать формирование у обучающихся опыта практической деятельности, коммуникативных умений, критического мышления и способности к саморазвитию. [4:19].

Особое значение компетентностный подход приобретает в методике обучения языкам. В трудах А.Н.Щукина, Т.И.Капитоновой, Л.В.Московкина и И.П.Лысаковой формирование коммуникативной компетенции рассматривается как основная цель языкового образования. Исследователи подчеркивают, что результатом обучения языку должна стать способность обучающихся использовать язык как средство общения в различных коммуникативных ситуациях. «Обучение речевому общению должно строиться на основе коммуникативных ситуаций, максимально приближенных к естественным условиям общения» [5:84].

В современной педагогической науке отсутствует единое толкование понятий «компетенция» и «компетентность». Различные исследователи акцентируют внимание на отдельных аспектах данных категорий, что обуславливает необходимость их сравнительного анализа.

Наиболее значительный вклад в разработку теории компетентностного подхода внесли И.А.Зимняя и А.В.Хуторской. Несмотря на общность исходных позиций, их научные взгляды имеют определенные различия.

И.А.Зимняя рассматривает компетентность как интегративное качество личности, формирующееся на основе знаний, умений, опыта деятельности и ценностных ориентаций. По мнению ученого, компетентность проявляется в способности человека эффективно действовать в различных жизненных и профессиональных ситуациях. Исследователь подчеркивает личностный характер компетентности и ее связь с мотивационной сферой человека.

А.В.Хуторской, в свою очередь, разграничивает понятия «компетенция» и «компетентность». Под компетенцией он понимает совокупность требований к образовательной подготовке обучающегося, а под компетентностью – владение соответствующей компетен-

цией и личностное отношение к ней. Такой подход позволяет рассматривать компетенцию как нормативно заданный образовательный результат, а компетентность – как его практическое воплощение.

Таблица. Сравнительная характеристика подходов И.А.Зимней и А.В.Хуторского

Критерий сравнения	И.А.Зимняя	А.В.Хуторской
Понимание компетентности	Интегративное качество личности	Владение соответствующей компетенцией
Соотношение понятий «компетенция» и «компетентность»	Часто рассматриваются во взаимосвязи	Четко разграничиваются
Основной акцент	Личностные качества и опыт деятельности	Образовательные результаты и требования
Практическая направленность	Способность решать жизненные и профессиональные задачи	Реализация компетенций в деятельности
Роль личности	Центральная	Рассматривается через отношение к деятельности

Сравнительный анализ научных взглядов показывает, что все исследователи признают необходимость перехода от традиционной знаниевой модели обучения к модели, ориентированной на формирование опыта практической деятельности. Вместе с тем И.А.Зимняя делает акцент на личностной составляющей компетентности, А.В.Хуторской – на структуре образовательных результатов.

Таким образом, несмотря на различия в трактовках, представленные подходы дополняют друг друга и позволяют комплексно рассматривать компетентность как результат образования, включающий знания, умения, опыт деятельности, личностные качества и готовность к решению профессиональных и социальных задач. Данное понимание лежит в основе современной образовательной практики и определяет направления развития компетентностного подхода в системе образования.

Основными принципами компетентностного подхода являются:

- ориентация на практическое применение знаний;
- интеграция знаний, умений и личностных качеств;
- развитие самостоятельности и ответственности обучающихся;

- формирование готовности к непрерывному образованию;

- обеспечение связи обучения с профессиональной деятельностью.

В современной образовательной практике компетентностный подход реализуется через внедрение активных и интерактивных методов обучения, проектную деятельность, проблемное обучение, кейс-технологии, исследовательскую работу и использование цифровых образовательных ресурсов. Такие методы позволяют создавать условия для развития у обучающихся коммуникативных, информационных, социальных и профессиональных компетенций.

Особое значение компетентностный подход приобретает в языковом образовании. Основной целью обучения языку становится формирование коммуникативной компетенции, предполагающей способность эффективно использовать язык в различных ситуациях общения. В этой связи возрастает роль практико-ориентированных заданий, моделирующих реальные коммуникативные ситуации.

Современные образовательные стандарты также ориентированы на компетентностную модель подготовки обучающихся. В них результаты образования представлены в виде совокупности универсальных, общепрофессиональных и профессиональных компетенций, что свидетельствует о широком признании компетентностного подхода в образовательной практике.

Несмотря на значительные достижения, реализация компетентностного подхода сталкивается с рядом трудностей. К ним относятся недостаточная разработанность диагностических инструментов оценки компетенций, необходимость совершенствования методической подготовки педагогов и поиска эффективных технологий формирования компетентностей обучающихся.

Анализ и результаты. Практика внедрения компетентностного подхода в педагогических институтах свидетельствует о его высокой эффективности при условии комплексной организации образовательного процесса. Современные педагогические институты ориентируют подготовку будущих учителей не только на освоение системы теоретических знаний, но и на формирование профессиональных компетенций, необходимых для успешной педагогической деятельности.

Одним из наиболее эффективных направлений реализации компетентностного подхода является интеграция теоретической подготовки с практико-ориентированным обучением.

Особое место занимает учебная и производственная педагогическая практика. Во время прохождения прак-

тики студенты самостоятельно разрабатывают уроки, проводят учебные занятия, организуют воспитательные мероприятия, осуществляют диагностику образовательных результатов школьников и анализируют собственную педагогическую деятельность. Наставничество со стороны преподавателей института и опытных учителей школ обеспечивает постоянную профессиональную рефлексию и корректировку профессиональных действий студентов.

Подобная организация обучения позволяет будущим педагогам применять полученные знания в реальных условиях образовательной деятельности, развивая профессиональное мышление, коммуникативные навыки и способность принимать педагогические решения.

Результаты анализа практического опыта позволяют сделать вывод, что реализация компетентностного подхода обеспечивает повышение качества профессиональной подготовки будущих педагогов. Студенты демонстрируют более высокий уровень сформированности профессиональных компетенций, способность эффективно применять знания в нестандартных педагогических ситуациях, готовность к инновационной деятельности и непрерывному профессиональному развитию.

Заключение. Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что компетентностный подход является важнейшей характеристикой современного образования. Его внедрение способствует повышению качества подготовки обучающихся, развитию их способности применять знания в практической деятельности и успешно адаптироваться к изменяющимся условиям общественной жизни. Компетентностный подход обеспечивает переход от передачи готовых знаний к формированию личности, способной к самостоятельному решению профессиональных и социальных задач, что соответствует современным требованиям к результатам образования.

Литература

1. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.
2. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. // Народное образование. 2003, № 2. – С. 55-61.
3. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе. // Педагогика. 2003. № 10. – С. 8-14.
4. Краевский В.В., Вербицкий А.А. Проблема образовательных результатов в контексте компетентностного подхода. // Образование и современность. 2021, № 3. – С. 15-25.
5. Капитонова Т.И., Московкин Л.В., Шукин А.Н. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному. – Москва: Русский язык. Курсы, 2009.

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДИЧЕСКОГО ИНСТРУМЕНТАРИЯ МОТИВАЦИИ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ БАКАЛАВРИАТА

Кошанова Гулбахар Кутлымуратовна – старший преподаватель

koshanovagulbahar40@gmail.com

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

БАКАЛАВРИАТ ТАЛАБАЛАРИНИНГ ЎҚУВ ФАОЛИЯТИДА УСЛУБИЙ МОТИВАЦИЯ ВОСИТАЛАРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Кошанова Гулбахар Кутлымуратовна – катта ўқитувчи

Ажинийёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

CHARACTERISTICS OF METHODOLOGICAL TOOLS FOR MOTIVATION IN STUDENT EDUCATIONAL ACTIVITIES

Koshanova Gulbakhar Kutlimuratovna – Senior teacher

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: мотивация, ўқув фаолияти, бакалавриат, педагогик технологиялар, методик воситалар, билиш фаоллиги.

Резюме. Мақолада бакалавриат босқичи талабаларининг ўқув мотивациясини шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган методик воситалар ёритилган. Муаллиф дидактик воситалар, педагогик технологиялар ҳамда ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи усуллар таҳлил қилади. Шунингдек, талабаларнинг индивидуал хусусиятларини инобатга олган ҳолда таълим жараёнини ташкил этиш бўйича амалий тавсиялар келтирилган.

Ключевые слова: мотивация, учебная деятельность, бакалавриат, педагогические технологии, методический инструментарий, познавательная активность.

Резюме. В статье рассматриваются ключевые аспекты методического инструментария, направленного на формирование и развитие учебной мотивации студентов бакалавриата. Автор акцентирует внимание на педагогических технологиях, стимулирующих познавательную активность, а также на конкретных методах и приёмах, обеспечивающих устойчивую мотивацию к обучению. Представлены практические рекомендации по проектированию учебного процесса с учётом индивидуальных особенностей студентов.

Key words: motivation, learning activity, undergraduate education, pedagogical technologies, methodological tools, cognitive engagement.

Summary. The article examines the methodological tools aimed at stimulating learning motivation among undergraduate students. The author highlights pedagogical technologies and techniques that activate cognitive engagement and sustain motivation. Practical recommendations for organizing the learning process considering students' individual traits are provided.

Введение. Современная система высшего образования сталкивается с задачей формирования не только профессиональных, но и личностных компетенций обучающихся. В этом контексте мотивация становится важнейшим фактором успешного освоения образовательных программ. Особенно актуально это для студентов бакалавриата, находящихся на этапе становления как специалистов. Мотивация в учебной деятельности обеспечивает направленность, активность и устойчивость учебных действий, что требует от преподавателя владения разнообразным методическим инструментарием.

Современное высшее образование переживает трансформационные процессы, в центре которых находится личность студента. Одним из важнейших факторов успешного усвоения знаний является учебная мотивация. Аманкулов Ш. подчеркивает что, методический инструментарий, обеспечивающий формирование устойчивой учебной мотивации, становится приоритетным направлением педагогического проектирования [1]. В рамках педагогической практики мотивация классифицируется на: внутреннюю (интерес к знаниям, стремление к саморазвитию); внешнюю (оценки, контроль, перспективы трудоустройства); положительную

(удовольствие от процесса); отрицательную (страх перед наказанием, неуспехом).

Разработка методического инструментария должна учитывать все эти виды мотивации, их динамику и индивидуальные особенности обучающихся.

Проблема мотивации учебной деятельности занимает одно из центральных мест в психолого-педагогических исследованиях. Теоретические основы изучения мотивационной сферы личности были заложены в трудах отечественных ученых, рассматривавших мотивацию как внутренний механизм, определяющий направленность и активность деятельности человека. Существенный вклад в разработку теории мотивации внесли А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович, А.К.Маркова, Е.П.Ильин, И.А.Зимняя и другие исследователи. В работах Е.П.Ильина мотивация трактуется как сложная система мотивов, потребностей, целей и интересов личности, определяющих деятельность человека [2].

Н.Малошенок, Т.Семенова и Е.Терентьев подчеркивают, что теория самодетерминации является одной из наиболее продуктивных для анализа мотивации студентов высшей школы, так как позволяет учитывать как внутренние, так и внешние причины вовлечения в учебную деятельность [3].

В исследованиях А.Н.Леонтьева мотивация раскрывается через категорию деятельности, в которой мотив выступает в качестве побуждающего фактора активности личности. Автор подчеркивал, что именно мотив определяет личностный смысл деятельности и влияет на степень вовлеченности человека в процесс обучения.[4]

М.В.Ляшенко отмечает, что лишь незначительная часть студентов демонстрирует устойчивую внутреннюю мотивацию к обучению, тогда как большинство ориентировано преимущественно на внешние стимулы: получение диплома, социальное одобрение или избегание неудач [5].

В работах А.К.Марковой учебная мотивация рассматривается как сложная многоуровневая система, включающая познавательные, социальные и профессиональные мотивы. Автор подчеркивала, что развитие мотивационной сферы студентов напрямую связано с организацией образовательного процесса и характером педагогического взаимодействия. Особое внимание исследователь уделяла формированию внутренних мотивов учения, обеспечивающих осознанное и активное отношение к обучению [6].

И.А.Зимняя рассматривала мотивацию как важнейший структурный компонент учебной деятельности. По мнению исследователя, уровень учебной активности студентов определяется степенью их личностной заинтересованности в образовательном процессе, а также способностью преподавателя создавать условия для проявления самостоятельности и познавательной инициативы обучающихся [7].

В исследованиях Т.В.Семеновой предпринята попытка систематизировать теоретико-методологические подходы к изучению учебной мотивации. Автор выделяет несколько ключевых направлений: теорию драйва, теорию ожиданий и ценности, атрибутивную теорию, теорию самоэффективности, теорию достиженческих целей и теорию самодетерминации. Согласно выводам исследователя, мотивация учебной деятельности представляет собой многоуровневую систему, включающую когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты [8].

Современные зарубежные исследования мотивации учебной деятельности преимущественно базируются на теории самоопределения Э.Деси и Р.Райана. Согласно данной концепции, наиболее устойчивой формой мотивации является внутренняя мотивация, основанная на интересе к содержанию деятельности и стремлении личности к саморазвитию. Исследователи выделяют три базовые психологические потребности, влияющие на формирование устойчивой мотивации: потребность в автономии, компетентности и социальной принадлежности. Удовлетворение указанных потребностей способствует повышению познавательной активности студентов и развитию их самостоятельности в обучении.

Методический инструментарий: понятие и структура

Под методическим инструментарием мотивации понимается совокупность приёмов, методов, форм и средств обучения, направленных на активизацию внутреннего стремления студента к освоению знаний. Он включает:

– мотивационные методы преподавания (проблемное обучение, исследовательская деятельность, кейс-методы);

– дидактические средства (ИКТ, мультимедийные ресурсы, игровые формы);

– формы контроля, стимулирующие учебную активность (проектные задания, самооценка, рефлексия).

В исследованиях Беспалько В.П., «результативность обучения напрямую зависит от согласованности педагогических целей, содержания и средств их реализации» [3].

Психолого-педагогическая основа мотивации

Мотивация студентов базируется на таких теориях, как теория иерархии потребностей А. Маслоу, теория мотивации достижения Д.Макклелланда, а также на деятельностном подходе Л.С. Выготского. С точки зрения педагогики высшей школы, мотивация является неотъемлемой частью компетентностного подхода, ориентированного на активное включение студента в образовательный процесс.

Практические методы и технологии

В практике вузовского преподавания эффективными методами являются:

проектное обучение, которое формирует у студентов личностный интерес через решение актуальных задач;

портфолио, как способ самопрезентации и оценки личных достижений;

обратная связь, основанная на конструктивной оценке и поддержке;

технология "обучение через наставничество", повышающая внутреннюю мотивацию за счёт эмоционального вовлечения.

Также важную роль играют индивидуальные траектории обучения, которые учитывают личные мотивы и цели студентов.

Опыт преподавания в бакалавриате показывает, что наиболее эффективным является комбинированный подход, сочетающий традиционные и инновационные методики. Например, внедрение мотивационного модуля в начале курса (вводная лекция, анкетирование, мотивационные карты) позволяет определить доминирующие типы мотивации у студентов и адаптировать курс к этим данным.

Также эффективны рефлексивные задания – эссе, дневники наблюдений, самооценка, которые стимулируют внутреннюю мотивацию через осознание смысла учёбы. Рекомендуется регулярное проведение мониторинга мотивации (например, с использованием шкалы учебной мотивации А.М. Прихожан), что позволяет своевременно корректировать методику преподавания.

Рекомендации по внедрению

Для эффективного применения методического инструментария мотивации рекомендуется:

1. Использовать диагностику учебной мотивации на начальном этапе.

2. Применять технологии адаптивного обучения.

3. Создавать мотивационную образовательную среду с учётом ценностей и интересов молодёжи.

4. Постоянно обновлять учебные кейсы, привлекая студентов к их созданию.

Проблемы и ограничения

На практике выявлены трудности, мешающие эффективному применению мотивационного инструментария:

Недостаточная методическая подготовка преподавателей;

Ограниченность времени на занятия;

Низкий уровень цифровой грамотности у студентов и преподавателей;

Недооценка роли мотивации в учебных планах и программах.

Заключение. Таким образом, методический инструментарий мотивации студентов бакалавриата представляет собой гибкую, адаптивную систему, способную не только поддерживать познавательный интерес, но и формировать устойчивую установку на

саморазвитие. В условиях цифровизации образования, педагогическая задача заключается в том, чтобы находить эффективные способы включения студентов в активную учебную деятельность на основе внутренних мотивов.

Развитие методического инструментария мотивации в образовательной деятельности бакалавров является актуальной задачей современного педагогического процесса. Эффективность обучения напрямую зависит от уровня мотивации, а значит – и от того, насколько грамотно преподаватель использует комплекс педагогических, цифровых и психолого-дидактических средств. Необходимо дальнейшее теоретическое осмысление и практическое обоснование методических решений, интеграция инновационных технологий и развитие педагогической рефлексии.

Литература

1. Аманкулов Ш. Мотивация студентов к обучению и профессиональному развитию. ([in-academy.uz])
- 2.: https://vo.hse.ru/article/view/15408?utm_source=chatgpt.com Учебная мотивация студентов российских вузов: возможности теоретического осмысления | Вопросы образования / Educational Studies Moscow.
3. Малошенок Н., Семенова Т., Терентьев Е. Учебная мотивация студентов российских вузов: возможности теоретического осмысления. ([vo.hse.ru])
4. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. - Москва: МГУ, 1972.
5. Ляшенко М.В. Мотивация учебной деятельности: основные понятия и проблемы. [vestnik.susu.ru]
6. Маркова А.К. Формирование мотивации учения. - Москва: «Просвещение», 1990.
7. Зимняя И.А. Педагогическая психология. - Москва: «Логос», 2002.
8. Семенова Т.В. Теоретико-методологические подходы к изучению учебной мотивации: комплексный взгляд. ([monitoringjournal.ru])

MAKTAB O'QUVCHILARIDA INTELLEKTUAL SAVODXONLIKNI
RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Matmuratova Gulistan Kamalatdinovna – katta o'qituvchi

g.matmuratova@ndpi.uz

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ
ГРАМОТНОСТИ У ШКОЛЬНИКОВ

Матмуратова Гулистан Камалатдиновна – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING INTELLECTUAL
LITERACY IN SCHOOLCHILDREN

Matmuratova Gulistan Kamalatdinovna – Senior teacher

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: intellektual savodxonlik, tanqidiy fikrlash, mantiqiy tafakkur, pedagogik texnologiyalar, mustaqil fikrlash, ijodkorlik, kompetensiya, ta'lim sifati.

Rezyume. Mazkur maqolada intellektual savodxonlik mazmuni, uning tarkibiy qismlari, tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishdagi o'zni hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodkorlik va muammolarni hal etish kompetensiyalarini shakllantirish masalalari yoritilgan.

Ключевые слова: интеллектуальная грамотность, критическое мышление, логическое мышление, педагогические технологии, самостоятельное мышление, творчество, компетентность, качество образования.

Резюме. В данной статье рассматриваются сущность и структура интеллектуальной грамотности, её роль в развитии критического и логического мышления, а также значение современных педагогических технологий в формировании самостоятельного мышления, творческих способностей и навыков решения проблем у школьников.

Key words: intellectual literacy, critical thinking, logical thinking, pedagogical technologies, independent learning, creativity, competence, quality of education.

Summary. This article examines the essence and structure of intellectual literacy, its role in developing critical and logical thinking, as well as the significance of modern pedagogical technologies in forming independent thinking, creative abilities, and problem-solving skills in schoolchildren.

Kirish. XXI asrda jamiyat rivoji bilimli, tanqidiy fikrlaydigan va yangicha yechimlar topa oladigan shaxslarga ehtiyoj sezmoqda. Shu bois, ta'limning ilk bosqichidanoq o'quvchilarning intellektual savodxonligini rivojlantirish masalasi muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinflar bolaning fikrlash, anglash, tahlil qilish va ijodiy yondashish qobiliyati asosi qo'yiladigan davr hisoblanadi.

Bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri – o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish va zamonaviy bilimlarga ega, mustaqil fikrlay oladigan shaxslarni tarbiyalashdir. Boshlang'ich sinf – bolaning fikrlash, mulohaza qilish, axborotni qayta ishlash va qo'llash ko'nikmalari shakllanadigan muhim bosqich hisoblanadi. Shu bois, intellektual savodxonlikni oshirishga qaratilgan maqsadli yondashuv bu bosqichda juda ahamiyatlidir.

Intellektual savodxonlik – bu axborotni qabul qilish, tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish va uni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Bu tushuncha bir necha asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

Tanqidiy fikrlash – ma'lumotni baholash, asosli va asossiz fikrlarni ajratish.

Mantiqiy tahlil – ma'lumotlar o'rtasidagi bog'liqlik va sabab-oqibat munosabatlarini topish.

Ijodiy yechimlar – muammolarga yangi va samarali yo'l topish.

Axborotdan to'g'ri foydalanish – ishonchli manbalarni tanlash va ularni tahlil qilish [1].

Intellektual savodxonlik – bu o'quvchining axborotni to'g'ri qabul qilish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va

amaliyotda qo'llash qobiliyatidir. U faqat bilim olish bilan cheklanib qolmaydi, balki:

Mustaqil fikrlash

Manbalar bilan ishlash

Muammolarni ijodiy yechish

Mantiqiy tahlil qilish

kabi ko'nikmalarni ham o'z ichiga oladi.

Intellekt atamasi kundalik hayotimizda juda ko'p ma'noda qo'llanadi, turlicha izoh beriladi. Intellektni mustaqil reallik sifatida ajratishni asosiy mezonini uning xulq atvorini boshqarish funksiyasi hisoblanadi. O'zbekistonda esa bu masala yuzasidan M.G.Davletshin, E.G'.G'oziyev, B.R.Qodirov, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova R.Toshimov, M.M.Mamatov, E.Z.Usmonova, Z.E.Nishonova, M.Vohidovlarning fikrlarini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

E.G'.G'oziyev O'zbekistonda tafakkur psixologiyasini keng yoritgan olimlardan biridir. Muallifning fikriga ko'ra, inson tafakkuri o'zining mustaqilligi jihatidan mustaqil va nomustaqil tafakkurga ajratiladi. «Tafakkurning mustaqilligi deganda, kishining shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga konkret maqsad, yangi vazifalar qo'ya bilishi, ular yuzasidan amaliy va ilmiy xarakterdagi faraz qilishi, natijani ko'z oldiga keltira olishi, qo'yilgan vazifani hech kimning ko'magisiz, ko'rsatmasisiz o'zining aqliy izlanishi tufayli, turli yo'l, usul va vositalar topib, mustaqil ravishda hal qilishdan iborat aqliy qobiliyatni tushunish kerak»

Tafakkurning mustaqilligi aqlning sertashabbusligi, pishiqiligi va tanqidiyligida namoyon bo'ladi. Aqlning sertashabbusligi deganda insonning o'z oldiga yangi muammo, aniq maqsad va konkret vazifalar qo'yishini, ana

shularning barchasini amalga oshirish, nihoyasiga yetkazishda, yechimini qidirishda usul va vositalarning shaxsan o'zi izlashi, aqliy zo'r berib intilishi, ularga taalluqli qo'shimcha belgi va alomatlarning keltirilishidan iborat bosqichlarning bo'lishini nazarda tutamiz. Aqlning pishiqiligi vazifalarni tez echishda, echish paytida yangi usul va vositalarni tez izlab topishda, ularni saralashda, ana shu usullar va vositalarni o'z o'rnida aniq qo'llashda trafaretga aylangan usul, eski yo'l va usullardan forig' bo'lishda va boshqa jarayonlarda ifodalanadi.

E.G'.G'oziyev aqliy taraqqiyotning o'sishini maktabda olinadigan bilimlar ta'minlaydi, deb hisoblaydi. O'quvchilarni aqliy jihatdan o'stirish uchun ularni faqat bilimlar tizimi bilangina emas, balki muayyan aqliy faoliyat usullari (tahlil, sintez, taqqoslash, turkumlash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, esda olib qolish va boshqalar) o'quv, ko'nikma va malakalarni ko'zda tutish kerakligini ta'kidlaydi. O'quvchilar aql-zakovatini kamol toptirishda mantiqiy tafakkurning ahamiyati katta, chunki tafakkurning rivojlanishi aqlni qo'shimcha ma'lumotlar bilan boyitadi.

Aqliy faoliyat insonning muayyan bilimlarni o'zlashtirish yoki yangiliklarni ochish bilan bog'liq psixik faoliyatdir. Tafakkur atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bevosita, umumlashtirgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon, sotsial-sababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va prognoz qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir [2].

Tahliliy yondashuv. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida intellektual savodxonlikni rivojlantirish uchun o'qituvchi quyidagi masalalarga e'tibor qaratishi lozim:

Ta'lim jarayonida faol ishtirokni ta'minlash

Masalan: 2-sinf tabiat fanidan "Suvning holatlari" mavzusida dars o'tilganda, bolalarga tajriba orqali muzning erishi va suvning qaynashi ko'rsatiladi. Keyin "Nima uchun muz eriganda suv hosil bo'ladi?" kabi savollar orqali mantiqiy fikrlashga undaydi.

Muammoli vaziyatlar yaratish

Masalan: Matematika fanidan "Ahmad 3 dona qalam sotib oldi, unda yana 2 dona qalam bor edi. Uning jami necha qalami bo'ldi?" kabi oddiy misoldan tashqari, "Ahmad 5 dona qalamini do'stlariga teng taqsimlamoqchi. U har bir d'stiga necha qalam berishi mumkin?" kabi ijodiy savol qo'shiladi.

Topishmoqlar ongga ta'sir qilishning ko'p taraflama vositasi hisoblanib, maqsadi shaxs kamolotining barcha boshqa jihatlar bilan yaxlitlikda topishmoqlardagi o'qil (dono fikrlar, teran va muhim narsa haqidagi ko'plab ma'lumotlar) va go'zallik (topishmoqlarning mukammal badiiy shakllari, inson hayotining va tabiiy hodisalalarning shoironaligi)ning uzviy bog'liqligi sharofati bilan erishilgan. Ayni holda, aql xalq tomonidan maqsad, go'zallik esa vosita deb baholangan. Aynan topishmoqlardagi go'zallik tufayli sog'liq ahloq, mehnat haqidagi fikrlar bu qadar ma'nodorlik kasb etgan. Etnopedagogik mitti asarlar maqol va topishmoqlar xalq hayotida katta ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ularning ahamiyati bugungi kunda ham zarracha kamaygani yo'q. Xalq so'zlarni tejab ishlatgan, fikrni saqlash va uzatishdagi samarador vositalarni qadrlagan, ayniqsa nutq lo'ndaligini yuqori baholagan: «Ko'p gap eshakka yuk». Azaldan maqollar haqida ajoyib fikrlar mavjud. Yunonlar va rimliklar uchun maqollar jamiyatning hukmron fikri

bo'lgan, italiyaliklar uchun – xalq maktabi, ispanlar uchun – ruh ozig'i, cheklar uchun – ajdodlar donoligi, chuvashlar uchun – keksalar o'giti, Sharq xalqlari uchun – dur shodasidek so'zning husni, o'zbeklar uchun donolik va ezgulik maktabi hisoblangan. Barcha uchun esa xalq maqol va topishmoqlari xalq xazinasidagi bebaho boylik, deb qaralgan.

Topishmoqlar bolaning xotirasini, fikrlash qobiliyatini, zehn o'tkirligini oshirishga imkon tug'dirgan.

Topishmoqlar bolaga turli narsalarning belgilarini qiyoslashga, ulardagi umumiylikni topishga o'rgatgan va shu bilan birga narsalarni tasnif qilish, ulardagi kerak narsalarni olib tashlash uquvini shakllantirgan. Boshqacha aytganda, topishmoqlar yordamida nazariy, ijodiy tafakkur asoslari shakllangan.

Savol-javob topishmoqlar odamlar hayoti va faoliyatining ko'p tomonlarga daxl qiladi. Ularda xalqning odatlagi tasavvurlari aks etadi. Aqliy tarbiyada bu topishmoqlarning ahamiyati g'oyat yuksak. Ular nafaqat fahmlash va faol fikriy faoliyatni talab etadi, balki ko'proq xotirlashga ham undaydi. Ayrim savol-javob topishmoqlarga javoban bolalar maqollar, qo'shiqlar va ertaklarda uchradilar. Ertaklardagi javoblar turli variantlardan iborat bo'ladi. Mazmun jihatdan ishonchli va shakl jihatdan shoirona javob eng muvaffiyatli hisoblanadi. Masalan «Dunyoda odam uchun eng qimmatli narsa nima» degan topishmoqqa «Vatandan qimmatli narsa bo'lmas» degan javob «Xujayin va uning malayi» degan tarixiy ertakda bor.

Topishmoqlar bolaning kuzatuvchanligini rivojlantiradi. Bola qancha kuzatuvchan bo'lsa, u shunchalik tez va tug'ri topadi. Topishmoq topishni o'rgangan bolaga o'zi ham topishmoqlar to'qishini vazifa qilib bersa bo'ladi.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish

Masalan: Internetda "Google Earth" yordamida geografiya bo'yicha virtual sayohatlar o'tkazish. Bu orqali o'quvchilar axborot izlash, taqqoslash va taqdim qilish ko'nikmasiga ega bo'ladi.

Tadqiqotchilik ko'nikmasini shakllantirish

Masalan: 3-sinfda "O'simliklar hayoti" mavzusini o'tganda o'quvchilarga uyda kichik tajriba qilish topshiriladi – urug'ni suvda va quruq muhitda o'stirish va natijalarini sinfda taqdim etish.

Amaliy tavsiyalar. Maktab o'quvchilarining intellektual savodxonlikni oshirishda bir qancha interaktiv o'qitish metodlaridan foydalanish samara beradi.

"Aql xaritasi" metodi – mavzuni umumiy sxemada aks ettirish, masalan, "Suvning ahamiyati" bo'yicha markazda "Suv" so'zi yoziladi va undan turli tarmoqlar chiqariladi (ichimlik, tozalash, qishloq xo'jaligi, energiya).

"Ikki qismli kundalik" – kitob o'qishda bir kolonkada matndan iqtibos, ikkinchi kolonkada shaxsiy fikr yoziladi.

"Oyna orqali qarash" – voqeani boshqa shaxs nuqtai nazaridan tasvirlash mashqi. Jamoaviy loyihalar – masalan, "Mening orzu shahrim" maketi, u yerda bolalar ijodkorlik va mantiqiy rejalashtirish ko'nikmalarini ishlatadi.

"Aql charog'i", "Fikrlar xaritasi" kabi usullar orqali o'quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtiradi. Jamoaviy muhokamalar, rol o'yinlari va savol-javoblar o'tkazish va hakoza [3].

Maktab o'quvchilarining ta'lim faoliyatida texnologiya-larni faol qo'llovchi pedagoglar tarbiyalanuvchilarda ta'lim jarayoni samaraliroq kechishini, texnologiyalardan

foydalanish bolalarga o'quv materialini batafsil o'rganish imkonini berishini va o'zlashtirish yanada qiziqarli darajada kechishini ta'kidlaydilar. Zamonaviy dunyo innovatsion texnologiyalarga asoslangan samarali va qiziqarli ta'lim usullarini talab qiladi, chunki zamonaviy ta'lim zamonaviy texnologiyalar bilan hamqadam bo'lib bormoqda.

Bundan tashkari o'quvchilar bilan sinfda kichik tadqiqot ishlarini olib borish bolalarning intellektual savodxonligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda bolalar bilan tabiat, jamiyat yoki oddiy hayotiy masalalar bo'yicha kichik tadqiqotlar tashkil qili, bolalarni topilmalarini sinfda taqdim etishga o'rgatish, axborot texnologiyalaridan foydalanish, komp'yuter dasturlari, ta'limiy platformalar va mul'timedia materiallari yordamida bilimni chuqurlashtirish, onlayn kitoblar va ensiklopediyalar bilan tanishtirish, muammoli vazifalar berish, oddiy mashqlar o'rniga ijodiy va mantiqiy fikrlashni talab qiluvchi savollar berish orqali ukuvchilarning tanqidiy fikrlashni rivojlantiriladi.

Bul ishlarni tashkil etishda o'qituvchining roli bexiyos. O'qituvchi intellektual savodxonlikni rivojlantirish jarayonida qo'llab-quvvatlovchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi va ilhomlantiruvchi shaxs bo'lishi lozim. U bolalarda bilimga qiziqish uyg'otishi, savol berishga rag'batlantirishi va mustaqil izlanish ko'nikmasini shakllantirishi kerak.

Xulosa. Intellekt inson aqliy faoliyatining, aql-zakovatini, ongli hatti-harakatining yuksak shakli hisoblanadi. Intellekt tevarak-atrofni, ijtimoiy muhitni hamda voqelikni bilish quroli, shuningdek, insonning keng ko'lamdagi faoliyatini oqilona amalga oshirishning asosiy sharti sanaladi.

Chindan ham intellektual salohiyatni yuksaltirish bugungi kunda milliy taraqqiyotning asosiy sharti va mezoniga aylanmoqda. Chunki intellektual jihatdan qoloq xalq hech qachon rivojlanmaydi. Dunyodagi taraqqiy topgan mamlakatlar eksport qiladigan mahsulotlarining ko'pchiligi intellektual mulk hisoblanadi.

Intellektual savodxonlikni rivojlantirish – bu faqat bilim berish emas, balki bolani mustaqil fikrlaydigan, tahlil qiladigan va ijodiy yechim topadigan shaxs sifatida tarbiyalashdir. Boshlang'ich sinfda bu jarayonni interaktiv usullar, axborot texnologiyalari va tadqiqotchilik faoliyati bilan uyg'unlashtirish eng samarali yo'l hisoblanadi.

Maktab o'quvchilarining intellektual savodxonlikni oshirish – kelajakda bilimli, ijodkor va mustaqil fikrlaydigan yosh avlodni voyaga yetkazishning asosiy garovidir. Bu jarayonda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ijodiy yondashuv va bolalarning qiziqishlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan ta'lim eng samarali natijalarni beradi.

Adabiyotlar

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: «Лабиринт», 1999.
2. Axmedova M. Boshlangich sinflarda o'qitish metodikasi. –Toshkent: «O'qituvchi», 2018.
3. Xolikov D. Boshlangich ta'limda innovasion metodlar. –Toshkent: «Fan», 2020.

**BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARNING ADABIY TAHLIL
KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH****Matchonov Safo** – *pedagogika fanlari doktori, professor*safomatchonov1949@gmail.com*Chirchiq davlat pedagogika universiteti***РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ЛИТЕРАТУРНОГО АНАЛИЗА У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ****Матчонов Сафо** – *доктор педагогических наук, профессор**Чирчикский государственный педагогический университет***DEVELOPING STUDENTS' LITERARY ANALYSIS SKILLS IN PRIMARY GRADES****Matchonov Safo** – *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor**Chirchik State Pedagogical University*

Tayanch so'zlar. Badiiy matn, asar tahlili, ifodali o'qish, asarning g'oyaviy asoslari va mavzusi, obrazlar tizimi, syujet chizig'i, kompozitsiyasi va tasviriy vositalari, o'quvchilarning bilish faoliyatini shakllantirish.

Rezyume. Maqolada umumiy o'rta ta'lim tizimida adabiyot mustaqil o'quv fani sifatida o'z statusiga ega bo'lgani sababli boshlang'ich ta'limda ham bolalar adabiyotini o'qitish metodikasiga metodist olimlar mustaqil o'quv predmeti sifatida qarash lozimligi ilmiy-metodik jihatdan asoslangan. Shuningdek, boshlang'ich sinflarda badiiy matn ustida ishlash bosqichlariga usullari haqida so'z yuritilgan.

Ключевые слова: художественный текст, анализ произведения, выразительное чтение, идейная основа и тема произведения, система образов, сюжетная линия, композиция и художественно-изобразительные средства, формирование познавательной деятельности учащихся.

Резюме. В статье научно-методически обосновано, что, поскольку литература в системе общего среднего образования имеет статус самостоятельной учебной дисциплины, методика преподавания детской литературы в начальном образовании также должна рассматриваться учёными-методистами как самостоятельный учебный предмет. Кроме того, рассматриваются этапы и методы работы над художественным текстом в начальных классах.

Key words: literary text, literary analysis, expressive reading, ideological basis and theme of the work, system of characters, plot line, composition and stylistic devices, development of students' cognitive activity.

Summary. This article provides a scientific and methodological justification that, since literature has the status of an independent academic subject within the general secondary education system, the methodology of teaching children's literature in primary education should also be regarded by methodologists as an independent academic discipline. The article also discusses the stages and methods of working with literary texts in primary school.

Kirish. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlashni to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishga o'rgatish vazifasi o'quvchilarda asarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bilan birga amalga oshiriladi. O'qish malakalarini shakllantirish bilan matn ustida ishlashning o'zaro bog'liqligi asarni tahlil qilishga qanday yondashishni belgilab beradi.

Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi asar tahlilidir. Asarni tahlil qilishning asosiy yo'nalishi matnning aniq mazmuni (voqealar va uning rivojlanishi)ni, kompozitsiyasini, ishtirok etuvchi shaxslarning axloqi va xarakterli xususiyatlarini, asarning g'oyasini aniqlash hisoblanadi.

Asarni tahlil qilishning metodik shartlaridan biri asar mazmunini uning tasviriy-ifodaviy vositalari bilan bog'liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo'nalishini belgilaydi, shuningdek, matnni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar bajaradigan topshiriqlarni va muhokama qilish uchun ularga beriladigan savollarning xarakterini aniqlab olishga yordam beradi.

Asar tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Tanlab o'qish. Bunda o'quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o'qiydi. Vazifa asarning mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin. Tanlab o'qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir.

Tanlab o'qishdan matn ustida ishlashning barcha bosqichlarida turli xil qiyinchilikda, murakkablikda foydalaniladi. U o'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlarini o'stirish bilan birga ularning ijodiy tasavvuri, nutqi va zehni o'stirishga yordam beradi. Eng oddiy tanlab o'qish asar mazmuni yuzasidan bo'ladi.

Tanlab o'qish ongli va ifodali o'qish malakasini shakllantirishni matn ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish bilan birga qo'shib olib borishga, bolalarning ijodiy tasavvurini, nutqi va zehni o'stirishga imkon beradi. Shuning uchun undan o'qish darslarida keng foydalaniladi. Tanlab o'qish matn rejasini tuzishda (matn qismiga uning mazmunini ifodalaydigan gapni, ya'ni reja qismini topishda) qahramonga tavsif berish (matndan qahramonning muayyan bir xususiyatini, harakatini tavsiflovchi materiallar tanlash)da, asar g'oyasini aniqlash (g'oyani anglatgan o'rinni topib o'qish)da tatbiq etiladi.

2. O'quvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o'z so'zlari bilan javob berishi. Mashqning bu turi o'quvchilarda o'qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko'nikmasini o'stirishga, asarda qatnashuvchi qahramonlarni baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan asar g'oyasi o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda bo'lishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi lozim. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida savol va topshiriqlar qaysi maqsadga yo'naltirilganiga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi:

a) asar mazmunini o'zlashtirish va qayta hikoyalashga doir savol-topshiriqlar.

b) asar tilini o'rganish va o'zlashtirishga doir savol-topshiriqlar.

Savol-topshiriqlar ustida jamoa, juft va yakka tartibda ishlash mumkin.

3. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish. O'quvchilarning o'zlarini ham savol tuzishga o'rgatish lozim. Zero, to'g'ri qo'yilgan masalaning o'zi yarim javobdir. Matn yuzasidan savol tuzishda o'quvchining dars mavzusi bilan bog'liq jihatlarga e'tibor berishi asarda tasvirlangan voqea-hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'lanishlarni bilib olishga, hayotiy xulosalar chiqarishga yo'l ochadi. Shuning uchun ham matn yuzasidan savol tuzish o'quvchini ongli va tushunib o'qishga yo'llaydi. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsalargina, matn yuzasidan savol bera oladilar. Sh.Sa'dullaning **"Qovun sayli"** hikoyasi yuzasidan savol tuzish topshirig'i quyidagicha beriladi:

– Hikoyadagi birinchi xatboshini o'qing va shu qism yuzasidan savol tuzing.

– Hikoyadagi birinchi xatboshida qo'llangan so'zlarning ma'nosini izohlash bo'yicha savol-topshiriqlar tuzing. (Bejirim, sektor so'zlarining ma'nosini izohlang)

– Hikoya qahramonlari tabiati, boshqalar bilan munosabatlari yuzasidan savollar tuzing va shu kabilar.

Keyinchalik o'quvchilar muhokama va ijodiy savollar berishni ham o'zlashtirib oladilar.

4. Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to'g'ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan hayotiy manzaralarni o'quvchilar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. Matnni ikki xil tasvirlash mumkin: 1) **so'z bilan tasvirlash**; 2) **grafik tasvirlash**.

So'z bilan tasvirlash o'ziga xos murakkab ish turi bo'lib, unda manzarani so'z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. So'z bilan tasvirlash, shuningdek, grafik tasvirlash uchun ham o'quvchi matnni, undagi voqea sodir bo'lgan vaziyatni, qatnashuvchilarning tashqi ko'rinishini, xarakterli xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. So'z bilan tasvirlashda so'zlarni aniq tanlash talab qilinadi, bu esa o'quvchilar nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi.

Tasvirlashdan o'qituvchi turli maqsadlarda, chunonchi, reja tuzishga asos sifatida, qayta hikoyalashga tayyorlashda, voqea yuz bergan sharoitni aniqlashda foydalanadi. Tasvirlashdan mustaqil ish sifatida ham foydalaniladi: o'qituvchi matnning ma'lum qismidan o'quvchilarga juda ma'qul bo'lgan manzarani so'z bilan yoki grafik tasvirlashni, unga muallif so'zini tanlashni hamda turli tabiat manzaralarini, qatnashuvchi kishilarning tashqi ko'rinishini, voqea sodir bo'lgan joylarni tasvirlashni topshiriq qilib berishi mumkin.

Matnni so'z bilan tasvirlashga o'rgatishni darslikda beriladigan rasmlarni matndagi shu rasmga mos qism bilan taqqoslab tasvirlashdan boshlash kerak.

So'z bilan tasvirlash bosqichma-bosqich, maxsus tayyorgarlikdan so'ng amalga oshiriladi:

1. Matndan manzara, vaziyat yoki qahramonlarning tashqi ko'rinishi tasvirlangan o'rinlar aniqlanadi.

2. Nisbiy tugallangan o'rinlar ajratiladi.

3. Tasvirlashga leksik-uslubiy tayyorgarlik ko'riladi, ya'ni yozuvchi, shoir qo'llagan lug'aviy birliklarga o'quvchilar diqqati tortiladi va ular tahlil qilinadi. Tasvirlashda so'zni aniq tanlashga yordam beriladi.

4. So'z bilan tasvirlashga o'rgatishning dastlabki paytida xattaxtaga foydalaniladigan so'zlar yozib qo'yilishi zarur. So'z bilan tasvirlash qayta hikoyalashga aylanib qolmasligi lozim.

Grafik tasvirlash ko'proq uyda bajariladi. Buning uchun o'quvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadilar, uni diqqat bilan o'qib chiqadilar, mazmunini o'zlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar. Bunda o'quvchilar bilan qanday ranglardan foydalanish, ranglar ifodalaydigan ma'nolar bo'yicha suhbat o'tkaziladi. Rasmlar ko'rgazmasi tashkil etiladi. Har bir rasm muallifi o'zi chizgan rang tasvirini izohlab beradi. Kompyuterlashtirilgan sinflarda grafik tasvirlash sinfda ham bajartirilishi mumkin. Bunda o'quvchilarning ijodiy yondashuvlariga imkon beriladi.

O'quvchilar asar voqealari rivojini seriyali rasmlar asosida muayyan izchillikda tasvirlashlari ham, har bir rasm seriyasi ostida shu qismda ifoda etilgan muhim fikrlarni yozib qo'yishlari ham mumkin. Bular asar matnini to'liq qayta hikoyalash, shuningdek, o'qilgan hikoya, maqolaning rejasini tuzish, matn mazmunini, uning tasviriy vositalarini bilib olishga yordam beradi.

5. Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushinishda, asosiy fikrni ajratishda, voqealarning izchilligini belgilashda, matn qismlarining o'zaro bog'lanishini tushinishda o'quvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga bo'lishga va har bir qismning asosini topishga, ularga qisqa va aniq sarlavha topishga, uni reja qismi sifatida shakllantirishga o'rganadilar.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishlari savod o'rgatish davridayoq boshlanadi. Tayyorgarlik mashqining eng oddiy turi berilgan sarlavhalardan kichik matn mazmuniga mosini topib qo'yish hisoblanadi. Bunday mashqqa o'rgatishda o'qituvchi sarlavha asosiy fikrni ifodalashini ta'kidlaydi, bolalar topgan sarlavhani tahlil qilib, u yoki bu sarlavha nima uchun mos yoki mos emasligini tushuntiradi. Reja tuzishga tayyorgarlik ishining ikkinchi turi o'qituvchi rahbarligida tanlab o'qish hisoblanadi, bolalar matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topib o'qiydilar.

Reja tuzish "oddiydan murakkabga" tamoyili asosida asta-sekin murakkablashtirilib, muayyan izchillikda o'tkazib boriladi. O'quvchilar 1-sinfda o'qilgan kichik matnga o'qituvchi rahbarligida so'roq gap tarzida sarlavha tanlashlari, 2-sinfda kichik maqolaning rejasini o'qituvchi rahbarligida so'roq yoki darak gap tarzida tuzishlari, 3-sinfda o'qilgan matn rejasini jamoa bo'lib tuzishlari, 4-sinfda mustaqil reja tuza olishlari kerak.

Rejaning eng oddiy shakli rasmi reja hisoblanadi. Buning uchun avval bolalar kitobda berilgan rasmlardan matn qismiga mosini tanlashga va uni nomlashga o'rgatiladi, keyin matn qismiga tayyor rasm berilmaydi, uni bolalarning o'zlari so'z bilan tasvirlaydilar. Hikoya o'qiladi va qismlari bo'yicha tahlil qilinadi, so'ng o'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, o'qituvchi ulardan qanday rasm chizish mumkinligini so'raydi. Qolgan qismlari ustida ham ishlar shu tarzda ishlanadi. O'quvchilar chizgan

rasmlariga nom (sarlavha) qo'yadilar. Ular qo'ygan nom sarlavha doskaga reja qismi tarzida yozib beriladi.

O'quvchilar rasmi reja tuzishdan mantiqiy reja tuzishga o'tadilar. Bunday reja tuzish quyidagi izchillikda o'rgatiladi:

1. O'qituvchi qismlarga bo'lingan matnga tanlab reja tuzadi va matn rejasining o'rnini almashtirib, sarlavha tarzida xattaxtaning chap tomoniga yozib qo'yadi. O'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, shu qism mazmuniga mos sarlavhani topadilar, uni o'qituvchi xattaxtaning o'ng tomoniga yozadi. Ana shu tarzda xattaxtada o'qilgan matnning rejasi hosil bo'ladi.

2. Matn qismlarini tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida har bir qismdagi asosiy g'oyani aniqlaydilar va unga sarlavha topadilar, o'qituvchi sarlavhalarni reja tarzida xattaxtaga yozib boradi.

3. Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar matn rejasi tartibida xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga berilgan sarlavhalardan foydalanib, matn qismlarga bo'lish topshiriladi. Ular matn o'qishadi va sarlavhalarga tegishli qismni ajratadilar.

4. Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar aralash tarzda xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga yuqoridagiday qismlarga bo'lish topshiriladi. O'quvchilar matn o'qib, nisbiy tugallangan qismni ajratadilar va unga mos sarlavhani xattaxtadantanlaydilar. Ish shu tarzda davom ettirilib, matn rejasi tuziladi.

O'quvchilarda reja tuzish ko'nikmasi hosil bo'lgach, 3-4-sinflarda ular matn mustaqil ravishda qismlarga bo'ladilar, har bir qismga reja tuzadilar. Rejani darak va atov gap tarzida shakllantiriladilar, unda har bir qism bir turdagi gaplar shaklida bo'lishi lozim.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarning adabiyotga bo'lgan qiziqishi va bilimni to'g'ri yo'naltirish, o'quv materialidagi asosiy va muhim jihatlarni ajrata olish ko'nikmalarini shakllantirishda ularni matn ustida ishlashga o'rgatish usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari ularda tahlil ko'nikmasini shakllantirishga ham alohida e'tibor berish lozim. Shu bilan birga badiiy asar ustida ishlash jarayonida tahlil qilishning ahamiyati katta ekanligini unutmash kerak.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. "Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir". O'z AS, 2017-yil 4-avgust.
2. Матжон С. Мактабда адабиётдан мустакил ишлар. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1996.
3. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2000.
4. Зуннунов ва бошқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1992.
5. Педагогика. Энциклопедия. 3 жилдлик. 1-3-жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2015, 2017.
6. Qosimova va boshq. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: «Noshir», 2009.
7. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. Bolalar adabiyoti. - Buxoro: "Durdona", 2019.
8. O'zbekiston Respublikasining Milliy o'quv dasturi. – Toshkent: 2020. Йўлдошев Ж.Ф. 1992 йил Ижодкор ўқитувчиларнинг 1-анжуманидаги нутқдан.
9. Choriev A., Choriev I. Pedagogikaning metodologik asosi va ilmiy tadqiqot metodlari. – Toshkent.: "Nishon noshir", 2016.

THE PEDAGOGICAL POTENTIAL OF INTEGRATING MYTHOLOGICAL
CHARACTERS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Orazkhan Nazerke Nurbotayevna – Doctor of Philological Sciences

nazerke.orazkhan@mail.ru

International Business University (UIB)

Askarova Altynay Shaulievna – Candidate of Philological Sciences

altynai-74@mail.ru

L.N.Gumilyov Eurasian National University, "Abai Academy" Research Institute

TA'LIM-TARBIYA JARAYONIDA MIFOLOGIK OBRAZLARDAN
FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Orazkhan Nazerke Nurbotakyzy – filologiya fanlari doktori

Xalqaro Biznes Universiteti (UIB)

Askarova Altynay Shaulievna – filologiya fanlari nomzodi

L.N.Gumilyov Yevrazia Milliy Universiteti, "Abai Akademiyasi" Tadqiqot instituti

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МИФОЛОГИЧЕСКИХ
ПЕРСОНАЖЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Оразхан Назерке Нурботаевна – доктор филологических наук

Международный бизнес-университет (UIB)

Аскарова Алтынай Шаулиевна – кандидат филологических наук

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Научно-исследовательский институт «Академия Абая»

Tayanch soʻzlar: folklor, afsonaviy qahramonlar, taʼlim, milliy qadriyatlar, maʼnaviy meros, tarixiy shaxslar, xalq prozası.

Rezyume. Maqolada qozoq afsonalari va ertaklarining taʼlimiy salohiyati hamda afsonaviy qahramonlarni taʼlim jarayonida qoʻllash masalalari tahlil qilinadi. Afsonaviy nasrning milliy dunyoqarash, tarixiy xotira va maʼnaviy qadriyatlarni saqlashdagi ahamiyati taʼkidlanadi. Milliy xotirada saqlangan tarixiy shaxslar va donishmand obrazlari orqali yosh avlodning axloqiy fazilatlarini shakllantirish, ularning milliy ongini rivojlantirish hamda maʼnaviy va madaniy qadriyatlarni singdirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, taʼlim jarayonida afsonaviy qahramonlardan tizimli foydalanish shaxsning ruhiy va axloqiy rivojlanishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Maqola 2025-2027-yillar uchun ilmiy va yoki ilmiy-texnik loyihalarni grant asosida moliyalashtirish doirasida yozilgan. Tadqiqot Qozogʻiston Respublikasi Fan va oliy taʼlim vazirligining Fan qoʻmitasi tomonidan moliyalashtirilgan (AP26104063).

Ключевые слова: фольклор, легендарные герои, образование, национальные ценности, духовное наследие, исторические личности, народная проза.

Резюме. В статье анализируется воспитательный потенциал казахских легенд и сказок, а также использование легендарных героев в образовательном процессе. Подчеркивается важность легендарной прозы для сохранения национального мировоззрения, исторической памяти и духовных ценностей. В статье анализируются возможности формирования нравственных качеств молодого поколения, развития его национального самосознания и привития духовных и культурных ценностей с помощью исторических личностей и мудрых персонажей, сохранившихся в народной памяти. Результаты исследования свидетельствуют о том, что систематическое использование легендарных героев в образовательном процессе оказывает положительное влияние на психологическое и нравственное развитие личности.

Статья подготовлена в рамках грантового финансирования научных и/или научно-технических проектов на 2025–2027 годы. Исследование финансировалось Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (AP26104063).

Key words: folklore, legendary heroes, education, national values, spiritual heritage, historical figures, folk prose.

Summary. The article analyzes the educational potential of Cossack legends and fairy tales, as well as the use of legendary heroes in the educational process. The importance of legendary prose in preserving the national worldview, historical memory, and spiritual values is emphasized. The article analyzes the possibilities of shaping the moral qualities of the younger generation, developing their national consciousness, and instilling spiritual and cultural values through historical figures and wise characters preserved in the national memory. The research findings indicate that the systematic use of legendary heroes in the educational process has a positive impact on an individual's psychological and moral development.

This article was written as part of a grant for scientific and/or scientific-technical projects for the years 2025-2027. The research was funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP26104063).

Introduction. One of the most important sources that have preserved the ancient worldview and spiritual world of the Turkic peoples to this day and passed on from generation to generation is the system of mythological

texts. In the process of historical development, artistic stories transmitted from generation to generation through oral tradition were later transferred to written form and passed on from generation to generation as a spiritual

heritage that ensures cultural continuity. In Kazan literary studies, folk prose is classified by genres, and its typological general characteristics and artistic and aesthetic units are determined through special scientific analyses. As a result of research, it is considered that folk prose is divided into two main areas - legendary and fairy tale. Kazakh legends and fairy tales occupy an important place in the national cultural space, as they embody moral, aesthetic and historical content, as well as educational and cognitive significance. According to the classification by subject, legendary texts are divided into types related to place, love, heroic and historical themes. In addition, it is known that a number of myths of historical content have been preserved through the art of music and have survived to the present day.

Undoubtedly, the use of spiritually deep mythological images in the process of education and upbringing is one of the most effective methods of forming the moral qualities of the individual, national consciousness and spiritual and cultural values. The use of mythological heroes in the educational process is an effective means of forming the moral qualities of the individual, national consciousness and spiritual and cultural values.

Literary analysis. Legendary texts are usually created based on real people and events in historical reality. In this regard, the literary critic S.A. Kaskabasov: "In historical legends, events and facts are sometimes artistically constructed and evaluated from a fictional perspective; that is, people narrate and present events and facts in accordance with their own ideas, aspirations and interests, wanting them to correspond to their own thoughts, aspirations and interests. There are several reasons for this. First, because so much time has passed, the exact course of events is unknown; second, what is reflected is not the truth of what actually happened in the past, but the truth that the people wanted to see. It is impossible to argue against the idea that 'the embellishments in the legend were not deliberately introduced' [1:130]. The heroes of the legends are individuals who are famous in the national memory for their wisdom, courage or merits in the field of statecraft, and also have symbolic significance in the national worldview (Asan Kaygy, Aldar Kōse, Zhirenshe the Wise, Kojanasyar, Korkut, etc.) appear as the main characters of legendary prose. Depending on certain historical names in the legends, artistic images of such historical figures as Begim Ana, Korkut, Chingiz Khan, Jochi, Tokhtamysh, Bekem Ana, Korkyt, Chinggis Khan, Joshi, Tokhtamysh, Temir, Ablai Khan, Tole Bi, Kazibek Bi, Aytike Bi, Syrim Datuly, Isatay Taymanuly, Makhambet Otemisuly, Beket Ata and Mashhur Zhusup are presented in a unified form.

Through the system of images of legendary heroes, students not only master the content of each historical period, but also get acquainted with the characteristic aspects of human behavior of that time. Through the images of heroes, the worldview and life position of our ancestors are revealed, which allows us to instill in the consciousness of the individual certain aspects of the values and ontological features inherent in the Turkic peoples.

Historical legends are part of the hundred-volume scientific publication - the "Babaso" series, published by the M. O. Ouezov Institute of Literature and Arts within the framework of the State "Cultural Heritage" program Collected in volumes 85, 86, 87, 88 and 89. Depending on

the events, images depicted, as well as the general theme and content, historical legends are divided into periods:

- Legends about the Turkic Khaganate and historical figures before it;
- Legends about historical figures of the Oguz-Kipchak period;
- Legends about events during the Mongol invasions and the Golden Horde;
- Legends about events and figures of the Kazan Khanate;
- Legends about wars and battles against the Kalmyks;
- Legends about the Akhs;
- Legends about Emperor Ablai;
- Legends about famous commanders and heroes;
- Legends about the hero Syrym;
- Legends related to the historical events of the Bukey Horde;
- Legends about Kenesari-Nauryzbay and the heroes of the uprising;
- About historical figures who lived in the 19th century legends" [2].

Collected legends reveal the spirit of each era.

Before the above-mentioned hundred-volume scientific publication, many scientific and popular educational works were compiled, dedicated to individual historical figures and collections of historical legends. Historical stories were called "historical legends" [3]. The first to introduce this concept into scientific circulation was the scientist Sh.Valikhanov. Later, research in this area was continued by V.V.Radlov, G.N.Potinin, A.E.Alektorov, A.Divaev, I.Alsynarin, M.-Zh. Kopayev, A.Margulan, M.Auezov, A.Kongyratbayev, M.Gabdullin, E.Ysmayulov, S.Kaskabasov and others. ...Systematically continuing the work of such prominent scientists as L. Sobolev, he laid the foundation for further scientific research.

The first scholar to consider the legendary genre as an independent genre as an important branch of folk prose was M.Auezov. In his work, written in collaboration with L.Sobolev, he says: "A fictional story and legend about people who lived in history, originating from folk creativity, is a story that describes the real courage and character of this person in his life, a legend that arises from perception, does not completely separate the historical person from his real identity, and at the heart of each legend lies the main features of a real person..." [4]. He gives this definition and identifies the specific features of the genre.

Discussion and results. The main typological features of legendary prose include its historicity and national and local character. Legends, by describing the historical memory, worldview and life experience of a particular ethnos, provide the younger generation with cognitively important information from an ethnographic, ethnological and anthropological point of view. From this point of view, legendary prose serves as a valuable source for studying the spiritual culture of the nation.

According to scientific and pedagogical research, the actions and deeds of the heroes of legends are perceived in a way appropriate to the age of the reader, and their moral impact is strong. The proverb "The words of our ancestors are a source of wisdom" embodies the essence of the spiritual experience and linguistic treasure accumulated by the nation over the centuries. Today, the rich vocabulary of

the Kazakh language is rarely found in everyday speech, and the process of impoverishment of language culture is observed. In this regard, the wise reasoning of the heroes of legends and fairy tales, witty sayings, as well as examples of behavior such as etiquette in interpersonal relationships and respect for the elderly, when systematically used in the educational process, help to eliminate the shortcomings not only in language, but also in moral education.

The poems and legends of bards and poets, which have become a national heritage in the history of Kazan, are rich in profound proverbs and witty phrases. Among them is Kaban, who lived in the 18th century. Educational legends about the poet Kabylisa occupy a special place. Such stories reveal the life and character of the poet and are considered a manifestation of folk wisdom. A number of legends about the poet have come down to us. For example, the legend "The Poet's Conversation with the Crowned Prince" [5:117]. In this tale, the short dialogue between the poet Kaban and the prince artistically illustrates social etiquette, the value of words, and resourcefulness. The natural scenery of the summer pasture is used to connect the story with real life, thereby enhancing the realistic character of the legend.

In traditional Kazakh society, the etiquette of respect for the royal lineage was a firmly established norm. The poet Kaban dismounting from his horse and crossing the bridge over the Zhelmaya demonstrates that he followed proper protocol and maintained personal etiquette. The king's mockery of the poet and awarding him the title of 'saint' is a demonstration of his violation of verbal etiquette, based on his confidence in his social status.

The poet Kaban's response is an excellent example of the art of speech. He refutes his opponent's unkind words with clarity and force, citing the historical fates of the prince's father Ablai and his brother Algazy as examples. Here, the poet's goal is not to humiliate a person, but to remind them of the truth and encourage them to reflect. As a result, the prince's recognition of his mistake and respect for the poet demonstrate the educational power of wise words.

The moral significance of the fable is manifested at several levels:

- maintaining the culture of speech, speaking decently and thoughtfully;
- respect for elders and compliance with the rules of etiquette for younger people;
- showing that wisdom and creativity are superior to social status;
- encouraging reflection through historical figures and educating the younger generation.

From this point of view, the fables about the poet Kaban are an important educational and cognitive heritage that serves to enrich the vocabulary of the younger generation, improve speech skills, and instill national values.

"The human soul is a trust entrusted to you by God.

Be a friend to your child,

You will be immersed in pleasure.

The word of the people is a treasure.

If you do not want your mind to be harmed, restrain your pride.

If you know its value, honor is precious;

If you can value it, everything is precious.

"Draw your thoughts in solitude,

Draw yourself in the crowd." [5:138]. Balpyk Deripsaluly, who left behind such profound, article-like words, occupies a special place in the spiritual and cultural heritage of the Kazakh people.

His contemporary, the famous poet Suyinbay Aronuly, singing "I am from the generation of the word master Balpyk," clearly demonstrates Balpyk's authority among the people and his mastery of the art of speech. His words, full of wisdom and moral guidance, led the people to unity and harmony. He served to preserve the integrity of the nation. The abundance of legends and historical records about the life and activities of Holy Balpyk in the national memory further confirms his socio-political and spiritual significance.

One of the most pressing problems in education today is the inability of adolescents to understand the deep meaning of literary texts, such as the author's intention and main message. This situation is closely related to the insufficient development of students' abilities to think logically, reason, and identify cause-and-effect relationships. Short stories and fables with a moral conclusion are an effective means of overcoming this deficiency.

Balpyk Deripsaluly's 'Answer to his Grandson's Question' [5:172] is a text of great educational value, based on deep philosophical thought. The main idea of the fable is to distinguish between the biological life of a person and his spiritual existence, as well as to develop the concept of the continuity of generations and the eternity of the name.

The main moral conclusion of the fable is embodied in the answer of the saint:

"I will die after you, my child!" At first glance, this may seem illogical, even stupid. However, it is this paradox that stimulates the teenager's thinking. The child is forced to compare the literal meaning of the word with the deeper meaning of the answer and search for its true meaning.

The bride's question in the fable "Will you live another ninety years?" is a dialogical element that indicates a misunderstanding in the text. In this passage, the reader is given the opportunity to ask the question "Why didn't the hero understand?". Through this, the teenager learns to identify erroneous conclusions and think logically.

The final answer of the saint:

"As long as he lives, I am alive. When he dies, who will remember me?" is the essence of the narrative. Here the concept of "death" is used not in the literal sense, but in the sense of forgetting a person's name and the end of his spiritual life. To understand this idea, the reader must:

- be able to distinguish between the literal and figurative meanings of words;
- consider life and death from a philosophical point of view;
- think about the importance of the spiritual heritage of man.

Therefore, this fable should develop in a teenager:

- logical thinking;
- the ability to understand deep meaning;
- the ability to draw conclusions from dialogues;
- understanding of moral and ethical values.

Conclusion. In conclusion, reading and analyzing such short but meaningful legends and stories directly affects the teenager's conscious perception of works of art, understanding the value of words, and developing a culture of thinking. Therefore, systematic work with such texts in

the educational process is one of the important tasks of modern pedagogy.

In general, the use of mythological heroes in the educational process is an effective mechanism for the formation of the spiritual and moral qualities of a person in the education system. The images of Begim Ana and Domalak Ana, preserved in the historical memory and collective experience of the Kazakh people, are perceived as symbols of immaculate purity and innocence, which contributes to strengthening the moral principles of the younger generation. Through such heroes as Makhambet, Isatay, Syram, Kabanbay and Er Edige, such qualities as courage, patriotism, fortitude and responsibility are instilled. The images of Korkut, Mashhur Zhusup, Beket Ata, Asan Kaygy and Jirenche are spiritual compasses that develop holiness and talent, and form the ability to distinguish between good and evil.

In addition, through the names of historical figures such as Genghis Khan, Jochi, Tokhtamysh, Amir Temur and Ablai, moral standards such as honesty, justice, courage and kindness are consciously instilled in the minds of students. Historical figures such as Mayky Bi, Tole Bi, Kazibek Bi,

Ayteke Bi help form a national worldview and restore historical memory, and also demonstrate the highest example of humanitarian qualities such as caring for people and society and providing shelter in difficult times. At the same time, the figures of Al-Farabi, Ibn Sina (Avicenna) and Khoja Ahmed Yasavi are recognized as symbols of knowledge and wisdom, guiding intellectual and spiritual development.

From a psychological point of view, these mythical figures are perceived as role models and contribute to the formation of social behavioral patterns. In cultural studies and ethnopedagogy, they are considered as symbolic figures representing the educational ideals and value system of the people. In this regard, the systematic use of mythical heroes in the process of teaching and upbringing ensures the continuity of education, enriches the emotional and sensory perception of students, and allows combining traditional education with modern educational content.

In this regard, the scientific use of mythological heroes for educational purposes is one of the main methods of preserving the national spiritual heritage and forming a mature, morally perfect personality.

References

1. Kasqabasov S. Studies on Kazakh folk prose. -Astana: «Foliant», 2014.
2. "Babasar Sozi" (Words of Ancestors). M.O.Auezov Institute of Literature and Arts; State Program "Cultural Heritage"
3. Valikhanov Sh. Selected works in several volumes. Ministry of Culture of the Republic of Kazakhstan; Main Editorial Board of the Soviet Encyclopedia of Kazakhstan; [scientific editor K. Esmagambetov; managing editor B.E.Komekov; compilers: V.Ya.Basin et al.; translators: T. Zh. Zhumanov, D.B.Mazen]. 2nd ed., – Almaty: 2010. (Volume 1).
4. Auezov M., Sobolev L. Epic works and folklore of the people of Kazakhstan. - M.Auezov. Thoughts of different years. –Almaty: 1961, -P. 99-100.
5. Ismailov O. The words of our grandfathers are a source of wisdom. – Almaty: «Bilim», 1996. – P. 186. (People's Treasury series)
6. Begim Ana: Legends and Truth. Historical and cultural collection./Compiled by Khusain G. Kh. Almaty: Telarna Publishing House, 2014. –P. 300.
7. The words of our ancestors. A hundred-volume collection; [Compiled by: T. Albekov, K. Alpisbaeva, A. Oralbaek; edited by: T. Albekov; M.O. Auezov Institute of Literature and Arts] - Astana: Foliant, 2013. Volumes 85, 86, 87, 88, 89.
8. Gabdullin M. Eleven-volume collection of works. – Almaty, 2018. Volume 6: Kazakh literature (textbook for the 8th grade of secondary school), Advice to parents on upbringing. -P. 292.
9. Uzbek M. History of literature [edited with annotations by M. Myrzakhmetov]. – Almaty: Ana Tili, 1991. –P. 238.

O‘ZBEKISTONDA INKLYUZIV TA’LIM MUAMMOLARI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI**Pirniyazova Gulchira Nietbaevna** – *assistent o‘qituvchi*gulchirapirniyazova89@mail.com*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ****Пирниязова Гульчира Ниетбаевна** – *ассистент преподаватель**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***PROBLEMS AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF INCLUSIVE EDUCATION IN UZBEKISTAN****Pirniyazova Gulchira Nietbaevna** – *assistant teacher**Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so‘zlar: inklyuziv ta’lim, maxsus ehtiyojli bolalar, teng imkoniyatlar, pedagogik yondashuv, ijtimoiy integratsiya, ta’lim siyosati, pedagog kadrlar, innovatsion metodlar, ta’lim tizimi.

Rezyume. Maqolada biz O‘zbekistonda inklyuziv ta’lim tizimining bugungi holati, mavjud muammolari hamda uning rivojlanish istiqbollari tahlil qildik. Inklyuziv ta’lim jamiyatning barcha a’zolari, jumladan nogironligi bo‘lgan bolalar uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan muhim ijtimoiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Maqolada biz mamlakatimizda inklyuziv ta’limni joriy etish jarayonida uchrayotgan asosiy muammolar, shuningdek, pedagog kadrlarning yetarli darajada tayyor emasligi, maxsus o‘quv metodik materiallarning yetishmasligi, ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi yetarli darajada moslashtirilmaganligi kabi masalalarni yoritib berdik. Shuningdek, ota-onalar hamda jamiyatning inklyuziv ta’limga nisbatan munosabati ham muhim omil ekanligini ko‘rib chiqdik. Tadqiqot davomida biz inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, malakali mutaxassislarni tayyorlash, ta’lim muassasalarini mos infratuzilma bilan ta’minlash hamda xalqaro tajribadan samarali foydalanish zarurligi asoslab berdik. Maqola yakunida esa O‘zbekistonda inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha taklif hamda tavsiyalar berilib, ushbu tizimni takomillashtirish jamiyatda ijtimoiy tenglikni ta’minlash, shuningdek, har bir bolaning ta’lim olish huquqini ro‘yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlanadi.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с особыми потребностями, равные возможности, педагогический подход, социальная интеграция, образовательная политика, педагогический персонал, инновационные методы, система образования.

Резюме. В статье проанализировано текущее состояние системы инклюзивного образования в Узбекистане, ее текущие проблемы и перспективы развития. Инклюзивное образование является одним из важных социальных процессов, направленных на создание равных образовательных возможностей для всех членов общества, включая детей с ограниченными возможностями. В статье освещены основные проблемы, возникающие в процессе внедрения инклюзивного образования в нашей стране, а также такие вопросы, как недостаточная подготовка педагогического персонала, нехватка специальных учебно-методических материалов и недостаточная адаптация материально-технической базы образовательных учреждений. Также учтено, что важным фактором является отношение родителей и общества к инклюзивному образованию. В ходе исследования обоснована необходимость внедрения современных педагогических технологий, подготовки квалифицированных специалистов, обеспечения образовательных учреждений соответствующей инфраструктурой и эффективного использования международного опыта для развития инклюзивного образования. В заключение статьи представлены предложения и рекомендации по развитию системы инклюзивного образования в Узбекистане, подчеркивается, что совершенствование этой системы имеет большое значение для обеспечения социального равенства в обществе, а также для реализации права каждого ребенка на образование.

Key words: inclusive education, children with special needs, equal opportunities, pedagogical approach, social integration, educational policy, pedagogical personnel, innovative methods, educational system.

Summary. In this article, we analyzed the current state of the inclusive education system in Uzbekistan, its current problems and prospects for its development. Inclusive education is one of the important social processes aimed at creating equal educational opportunities for all members of society, including children with disabilities. In the article, we highlighted the main problems encountered in the process of introducing inclusive education in our country, as well as issues such as insufficient training of pedagogical personnel, lack of special educational and methodological materials, and insufficient adaptation of the material and technical base of educational institutions. We also considered that the attitude of parents and society to inclusive education is also an important factor. During the study, we substantiated the need to introduce modern pedagogical technologies, train qualified specialists, provide educational institutions with appropriate infrastructure, and effectively use international experience to develop inclusive education. At the end of the article, proposals and recommendations are made for the development of an inclusive education system in Uzbekistan, emphasizing that improving this system is of great importance in ensuring social equality in society, as well as in realizing the right of every child to education.

Kirish. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ta’lim sohasida keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonlarda inklyuziv ta’limni rivojlantirish masalasi ham alohida e’tibor olingan. Davlat tomonidan qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlar hamda ta’lim

muassasalarida maxsus sharoitlar yaratish, pedagog kadrlarning malakasini oshirish va xalqaro tajribani o‘rganish kabi chora-tadbirlar inklyuziv ta’lim tizimini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Bu kabi yondashuv har bir bolaning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda

ta'lim olish huquqini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, jamiyatda ijtimoiy tenglik va bag'rikenglik muhitini shakllantirishga imkon beradi.

Inklyuziv ta'limni rivojlantirish nafaqat ta'lim tizimi, balki jamiyatning umumiy taraqqiyoti uchun ham muhim omil hisoblanadi. Chunki bunday yondashuv har bir bolaning jamiyat hayotida faol ishtirok etishiga va o'z qobiliyatlarini namoyon etishiga hamda kelajakda mustaqil hayot kechirishiga asos yaratadi. Shu sababli inklyuziv ta'limni rivojlantirishda davlat siyosati, ta'lim muassasalari, pedagoglar, ota-onalar hamda jamiyatning boshqa vakillari o'rtasidagi hamkorlik muhim ahamiyatga ega hisoblanadi [1:45].

Mazkur maqolada biz O'zbekistonda inklyuziv ta'lim tizimining bugungi holati, uning rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan muammolar hamda kelgusidagi rivojlanish istiqbollari ilmiy tahlil asosida yoritib berdik. Shuningdek, inklyuziv ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ta'lim muassasalarida barcha bolalar uchun qulay hamda teng imkoniyatli ta'lim muhitini yaratish bo'yicha muhim taklif va tavsiyalarni ham ilgari suriladi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Inklyuziv ta'lim masalasi so'nggi yillarda ta'lim tizimida eng dolzarb masalalardan biriga aylanib kelmoqda. Ushbu masala bo'yicha ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, shuningdek, inklyuziv ta'limning nazariy asoslari, pedagogik yondashuvlari hamda amaliy muammolarini ham ochib bergan. Quyidagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, inklyuziv ta'lim jamiyatda tenglik, ijtimoiy adolat hamda ta'lim olish huquqini ta'minlashga xizmat qiladigan muhim pedagogik konsepsiyalarda biri hisoblanadi.

Mahalliy olimlardan N.Muslimov o'zining "Pedagogik kompetentlik va kasbiy shakllanish" nomli ilmiy ishida o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi inklyuziv ta'lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini ta'kidlab o'tgan (Muslimov N., 2015). Shuningdek, R.Mavlonova tomonidan yaratilgan "Pedagogika nazariyasi va tarixi" darsligida ta'lim jarayonida individual yondashuv hamda differensial ta'lim tamoyillarining inklyuziv ta'lim uchun muhim ekanligini alohida yoritib bergan (Mavlonova R., 2018) [2:102].

Bundan tashqari, Sh.Sharipovning ilmiy tadqiqotlarida maxsus ehtiyojli bolalarni umumiy ta'lim tizimiga integratsiya qilish masalalari va pedagoglarning innovatsion yondashuvlari tahlil etilgan (Sharipov Sh., 2017). U.Nishonaliyev tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa ta'lim muassasalarida inklyuziv muhit yaratish hamda o'quv jarayonini moslashtirish, maxsus metodik yondashuvlardan foydalanish zarurligi asoslab o'tilgan (Nishonaliyev U., 2019) [4:23].

Xalqaro tadqiqotlarda ham inklyuziv ta'lim masalasiga katta e'tibor qaratilgan bo'lib, xususan, M. Ainscow va T. Booth tomonidan ishlab chiqarilgan "Index for Inclusion" konsepsiyasida inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun ta'lim muhitini barcha o'quvchilar uchun moslashtirish zarurligi ta'kidlangan (Ainscow M., Booth T., 2011). Shuningdek, YuNESKO tomonidan tayyorlangan "Inclusive Education: The Way of the Future" hisobotida inklyuziv ta'lim barcha bolalarning sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlashga xizmat qilishi qayd etib o'tilgan (UNESCO, 2009) [3:57].

Tadqiqot metodologiyasi sifatida bir qator ilmiy metodlardan foydalandik. Avvalo, mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, darsliklar va monografiyalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar tahlil etildi. Ushbu jarayonda tahlil hamda sintez metodlari yordamida inklyuziv ta'limga oid ilmiy qarashlar o'rganilib, ularning asosiy g'oyalari umumlashtirib berildi.

Natijalar. O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish masalasi bugungi kunda davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Bu jarayon jamiyatda ijtimoiy tenglikni ta'minlash, shuningdek, barcha bolalar uchun teng ta'lim imkoniyatlarini yaratish hamda nogironligi bo'lgan yoki alohida ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan bolalarning jamiyat hayotiga faol integratsiyasini ta'minlashga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida inklyuziv ta'limning amaliy holati, mavjud muammolari hamda rivojlanish istiqbollari tahlil etildi.

Avvalo, O'zbekistonda inklyuziv ta'limni joriy etish bo'yicha muhim huquqiy hamda tashkiliy asoslar yaratilganini ta'kidlash lozim. So'nggi yillarda qabul qilingan ta'limga oid qonunlar, davlat dasturlari va strategiyalar nogironligi bo'lgan bolalarning umumiy ta'lim muassasalarida ta'lim olish imkoniyatini kengaytirishga xizmat qililishiga qaratilmoqda. Maktablarda maxsus sinflar tashkil etish va inklyuziv ta'limni tajriba-sinov asosida joriy etish hamda pedagoglarning malakasini oshirish bo'yicha turli loyihalarni amalga joriy etilmoqda. Bu esa inklyuziv ta'lim tizimining bosqichma-bosqich rivojlanib borayotganini ko'rsatib beradi.

Ikkinchi muhim muammo pedagog kadrlarning tayyorgarligi bilan bog'liq hisoblanadi. Inklyuziv ta'limni samarali tashkil etish uchun o'qituvchilar nafaqat o'z fanini mukammal bilishi, shuningdek, balki maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash bo'yicha psixologik hamda pedagogik bilimlarga ham ega bo'lishi zarurdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayrim o'qituvchilar inklyuziv sinflarda ishlash tajribasiga ega emas yoki bu borada yetarli metodik yordamga muhtojdirlar. Shu sababli pedagoglarning malakasini oshirish hamda ularni zamonaviy metodikalar bilan tanishtirish inklyuziv ta'limni rivojlantirishning muhim omillaridan biri sanaladi.

Shuningdek, ota-onalar va jamiyatning inklyuziv ta'limga bo'lgan munosabati ham muhim ahamiyatga egadir. Ba'zi hollarda ota-onalar maxsus ehtiyojli bolalarning umumiy sinflarda ta'lim olishini to'liq qo'llab-quvvatlamaydi yoki bu jarayon haqida yetarli ma'lumotga ega emasdirlar. Bu esa inklyuziv ta'limni joriy etishda ijtimoiy hamda ruhiy to'siqlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli jamiyatda inklyuziv ta'limning ahamiyati haqida targ'ibot va tashviqot ishlarini kuchaytirish, ota-onalar bilan hamkorlikni mustahkamlash muhim ahamiyatga egadir [5:44].

Muhokama. Inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun kompleks yondashuv zarur hisoblanadi. Birinchi navbatda, ta'lim muassasalarining infratuzilmasini takomillashtirish, barcha bolalar uchun qulay hamda xavfsiz ta'lim muhitini yaratish lozimdir. Ikkinchidan, pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish va oliy ta'lim muassasalarida inklyuziv pedagogika bo'yicha maxsus kurslarni keng joriy etish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Uchinchidan, maxsus ehtiyojli bolalar bilan

ishlash uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlarni qo'llash dardkordir.

Xulosa. O'zbekistonda inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish bugungi kunda ta'lim siyosatining muhim va ustuvor yo'nalishlaridan biriga aytilgan. Inklyuziv ta'limning asosiy maqsadlaridan biri barcha bolalarga, jumladan alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalarga ham teng va sifatli ta'lim olish imkoniyatini yaratishdan hisoblanadi. Ushbu yondashuv nafaqat ta'lim tizimini demokratlashtirishga, balki jamiyatda ijtimoiy tenglik hamda bag'rikenglik, muhitini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Shu sababli inklyuziv ta'limni rivojlantirish masalasi

faqat ta'lim sohasi bilan cheklanib qolmay, balki jamiyat taraqqiyoti bilan ham uzviy bog'liq hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta'limni rivojlantirish O'zbekistonda insonparvarlik tamoyillariga asoslangan ta'lim tizimini shakllantirishga asos bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayon har bir bolaning qobiliyati hamda ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim olish huquqini ta'minlashga yordam beradi. Kelajakda inklyuziv ta'lim tizimini yanada takomillashtirish orqali jamiyatda ijtimoiy tenglikni mustahkamlash, barcha bolalarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda ularning jamiyat hayotida faol ishtirok etishini ta'minlash mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Muslimov N. Pedagogik kompetentlik va kasbiy shakllanish. -Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2024.
2. Mavlonova R. Pedagogika nazariyasi va tarixi. -Toshkent: "Fan va ta'lim", 2022.
3. Sharipov Sh. Maxsus ehtiyojli bolalarni umumiy ta'lim tizimiga integratsiya qilish muammolari. -Toshkent: Pedagogika ilmiy markazi, 2021.
4. Nishonaliyev U. Inklyuziv ta'limni rivojlantirish va pedagogik yondashuvlar. -Toshkent: O'zbekiston davlat pedagogika universiteti nashriyoti, 2017.
5. Tursunov A. O'qituvchilarning inklyuziv ta'lim bo'yicha malaka oshirish metodikasi. -Samarqand: Ilmiy nashriyot, 2019.
6. Usmonova L. Ta'lim muassasalarida inklyuziv muhit yaratish: nazariya va amaliyot. -Toshkent: Pedagogik tadqiqotlar jurnali, 2022.
7. Karimov D. Maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. -Nukus: Ilmiy tadqiqotlar nashriyoti, 2023.

**BOSHLANG‘ICH SINFI ONA TILI TA‘LIMIDA BOG‘LANISHLI NUTQNI
RIVOJLANTIRISHNING LINGVISTIK ASOSLARI****Reymbayeva Arzayim Paraxat qizi** – *tayanch doktorant*arzayim.reymbayeva@ndpi.uz*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СВЯЗНОЙ РЕЧИ
В ОБУЧЕНИИ РОДНОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ****Реймбаева Арзайим Паракхатовна** – *базовый докторант**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***LINGUISTIC FOUNDATIONS OF DEVELOPING CONNECTED SPEECH IN
PRIMARY SCHOOL MOTHER TONGUE EDUCATION****Reymbayeva Arzayim Parakhatovna** – *doctoral student**Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so‘zlar: bog‘lanishli nutq, leksik-semantik sath, sintaktik-konstruktiv, matn, til birliklari, gap, nutqiy faoliyat.

Rezyume. Maqolada boshlang‘ich sinfi ona tili ta‘limida o‘quvchilarning og‘zaki va yozma bog‘lanishli nutqini rivojlantirishning lingvistik asoslari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, til sathlari (leksika va sintaksis), so‘z boyligini oshirish, sodda va qo‘shma gaplar ustida ishlash hamda matn yaratish mexanizmlari yoritib berilgan.

Ключевые слова: связная речь, лексико-семантический уровень, синтактико-конструктивный, текст, языковые единицы, предложение, речевая деятельность.

Резюме. В статье научно-теоретически проанализированы лингвистические основы развития устной и письменной связной речи учащихся в начальном обучении родному языку. Также освещены уровни языка (лексика и синтаксис), вопросы обогащения словарного запаса, работа над простыми и сложными предложениями, а также механизмы создания текста.

Key words: coherent speech, lexical-semantic level, syntactico-constructive, text, language units, sentence, speech activity.

Summary. The article scientifically and theoretically analyzes the linguistic foundations of developing students' oral and written coherent speech in primary native language education. It also highlights language levels (lexics and syntax), vocabulary enrichment, work on simple and compound sentences, as well as text creation mechanisms.

Kirish. Boshlang‘ich sinfi ona tili ta‘limining bosh maqsadlaridan biri o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini to‘g‘ri, ravon, mantiqiy izchil va ta’sirchan etib shakllantirishdan iboratdir. Bog‘lanishli nutq o‘quvchining nafaqat o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyati, balki uning shaxs sifatida kamol topishi, o‘z fikrini erkin bayon eta olishi va boshqalar bilan muloqotga kirisha olishining asosiy vositasidir.

Respublikamizda ta‘lim sifatini tubdan yaxshilash, boshlang‘ich sinflarda o‘quv jarayonini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish hamda o‘quvchilarning nutqiy savodxonligini oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni [1], Xalq ta‘limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi [2], Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Farmonlari [3], Maktabgacha va maktab ta‘limini rivojlantirishga oid Qaror [4] hamda Taraqqiyot strategiyasida [5] belgilangan ustuvor vazifalar yosh avlodning og‘zaki va yozma bog‘lanishli nutqini har tomonlama o‘stirish uchun mustahkam huquqiy-me’yoriy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur jarayonning samaradorligini ta’minlash uchun uning lingvistik asoslarini chuqur ochib berish ilmiy-metodik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Boshlang‘ich sinfi ona tili o‘quv dasturlarida o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengaytirish, bog‘lanishli nutqini o‘stirish hamda ularning estetik tafakkurini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratiladi. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishda darslikdagi matnlarni

tahlil qilish va maxsus leksik-grammatik mashqlardan foydalanish muhim o‘rin tutadi.

Bog‘lanishli nutq – fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratilgan, tugallangan mavzuni ifodalaydigan, mantiqiy va grammatik qoidalar asosida tuzilgan, mustaqil, tugallangan va o‘zaro bog‘langan ma’noli qismlarga bo‘linadigan nutq sifatida namoyon bo‘ladi [7:256].

Boshlang‘ich sinfi o‘quvchilarining bog‘lanishli nutqini rivojlantirish murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u o‘z navbatida tilshunoslik, psixologiya va pedagogika fanlarining o‘zaro integratsiyasiga tayanadi. Zero, har qanday nutqiy malaka ma’lum bir til qoidalari (lingvistik asos), shaxsning yosh va psixologik xususiyatlari (psixologik asos) hamda o‘qitishning maqsadli usullari (pedagogik asos) birligida shakllanadi.

Professor Q.Qosimova ta’kidlaganidek, “Boshlang‘ich sinfi ona tili ta‘limida o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish ularning tafakkurini o‘stirish bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda lingvistik qonuniyatlarni o‘quvchilarning yosh psixologiyasiga mos holda singdirish muhim ahamiyat kasb etadi” [8:45].

Ona tili ta‘limining bosh mezonini tilning jamiyatdagi ijtimoiy vazifasidan kelib chiqadi. Ma’lumki, til eng asosiy aloqa vositasi bo‘lib, so‘zlovchi o‘z fikrini u orqali bayon etadi, tinglovchi esa uni nutq vositalari yordamida idrok etadi.

Professor M.G‘ulomov o‘zining ilmiy tadqiqotlarida o‘zbek tilining sintaktik tuzilishi, gap va uning turlari, shuningdek, so‘zlarni o‘zaro bog‘lash usullarini ilmiy jihatdan asoslab bergan [6:45]. Olimning fikricha, o‘quvchilarda bog‘lanishli nutqni rivojlantirish uchun

avvalo sodda va qo'shma gaplarni mantiqiy bog'lash, sintaktik qoidalarini puxta o'zlashtirish talab etiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari gap tuzish malakasini egallamasdan turib, mukammal bog'lanishli nutqqa (matn yaratishga) erisha olmaydilar.

Bog'lanishli nutqni rivojlantirishning lingvistik asoslari til tizimining sathlari, xususan, leksika va sintaksis qonuniyatlari bilan uzviy bog'liqdir.

Tilshunos olim R.Sayfullayeva va boshqalarning hammuallifligida yaratilgan ilmiy manbalarda til tizimining barcha sathlari bir-biri bilan uzviy aloqadorligi ko'rsatib o'tilgan [9:112]. Xususan, sintaksis bo'limida so'z birikmasi va gap sintaksisi, ularning mazmuniy hamda grammatik aloqalari o'quvchilarning nutqini shakllantirishning poydevori sifatida qaraladi. Bog'lanishli nutq shunchaki alohida gaplarning ketma-ketligi emas, balki sintaktik yaxlitlikka ega bo'lgan matn ekanligi, uning qurilish qonuniyatlari ushbu tadqiqotlarda o'z aksini topgan [9:115].

Demak, boshlang'ich sinf o'quvchilarida bog'lanishli nutqni shakllantirish jarayoni tilning kichik birliklaridan (leksika) yirik sintaktik birliklargacha (matn) bosqichma-bosqich o'sib borishini taqozo etadi. Bu jarayonni ilmiy jihatdan quyidagi bosqichli tizim orqali ifodalash mumkin:

1-chizma. Boshlang'ich sinflarda bog'lanishli nutqni rivojlantirish asoslari

Chizmada keltirilgan bosqichli tizim boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy faoliyatini leksik-semantik sathdan boshlab bosqichma-bosqich rivojlantirib borish va yakunda yaxlit matn yaratish darajasiga olib chiqish imkonini beradi.

Shuningdek, zamonaviy lingvodidaktika va metodikada ham o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Yuqoridagi nazariy tahlillardan kelib chiqqan holda, tadqiqotimiz doirasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida bog'lanishli nutqni shakllantirishning bosqichli tizimini quyidagi jadval orqali ko'rib chiqamiz.

2-jadval. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida bog'lanishli nutqni shakllantirish bosqichlari:

Ta'lim bosqishlari	Til birliklari va sathlari	Mualliflik yondashuvi va amaliy mexanizm	Kutilayotgan ilmiy-metodik natija
Leksik-semantik	So'z va uning ma'nosi	O'quvchining so'z boyligini faollashtirish, mavzuga doir leksik birliklarni tanlash va nutqda qo'llash ko'nikmasini shakllantirish	Fikrni aniq va tushunarli bayon etish uchun leksik poydevor yaratiladi
Sintaktik-konstruk-tiv	So'z birikmasi va sodda gaplar	So'zlarni o'zaro Grammatik jihatdan bog'lash, sodda gap tuzish hamda gap ustida maqsadli ishlash mashqlarini bajarish	Gap tuzish malakasi shakllanib, sintaktik qoidalar amalda mustahkamlanadi
Matn yaratish (Sintaktik yaxlitlik)	Qo'shma gaplar va yaxlit matn	Gaplarni mantiqiy va mazmuniy bog'lash, fikrni izchil davom ettirish orqali mukammal bog'lanishli nutq (og'zaki va yozma matn) hosil qilish	Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil matn yaratish va muloqot qilish layoqati to'laqoniy rivojlanadi

Jadvalda keltirilgan bosqichli tizim boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy faoliyatini leksik-semantik sathdan boshlab bosqichma-bosqich rivojlantirib borish va yakunda yaxlit matn yaratish darajasiga olib chiqish imkonini beradi.

Mazkur jarayonning ilmiy-nazariy asoslarini yanada chuqurlashtirib, tadqiqotchi S.S.Tajbenovanning ta'kidlashicha, lingvistik kompetensiyani shakllantirish jarayoni o'quvchilarning til birliklarini (fonetik, leksik, grammatik) o'zlashtirishi, ularni nutqda to'g'ri qo'llay bilishi hamda muloqot jarayonida o'z fikrlarini erkin va ravon bayon etish ko'nikmalarini egallashi bilan uzviy bog'liqdir [10:24].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf ona tili ta'limida o'quvchilarning bog'lanishli nutqini rivojlantirish lingvistik asoslarga, xususan, leksika va sintaksis qonuniyatlarini bosqichma-bosqich o'zlashtirishga tayanadi. O'quvchilarda so'z boyligini oshirish, gap tuzish malakasini shakllantirish va ularni matn darajasiga olib chiqish ularning nutqiy savodxonligini oshirishning asosiy omilidir

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-sonli "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PQ-241-sonli “Maktabgacha va maktab ta’limini rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
6. G‘ulomov M. O‘zbek tili sintaksisidan materiallar. – Toshkent: «O‘qituvchi», 1988.
7. Matchonov S., Qosimova K., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi: Boshlang‘ich ta’lim fakulteti talabalari uchun darslik. – Toshkent: «Bayoz», 2022.
8. Qosimova K. va boshqalar. Boshlang‘ich sinflar ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: «O‘qituvchi», 2009.
9. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2020.
10. Tajbenova S.S. Ona tili darslarida o‘quvchilarning lingvistik kompetensiyasini shakllantirish metodikasi (ta’lim qoraqalpoq va qozoq tillarida olib boriladigan boshlang‘ich sinflar misolida): Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Nukus, 2025.

**BO‘LAJAK MUSIQA O‘QITUVCHILARINING KREATIVLIK JIHATLARINI
TAKOMILLASHTIRUVCHI PEDAGOGIK OMILLAR****Romanova Sanobar Yerejepovna** – *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*rsanobar75@gmail.com*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, СОВЕРШЕНСТВОВАЮЩИЕ КРЕАТИВНЫЕ
АСПЕКТЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МУЗЫКИ****Романова Санобар Ережеповна** – *кандидат педагогических наук, доцент**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***PEDAGOGICAL FACTORS IMPROVING THE CREATIVE ASPECTS
OF FUTURE MUSIC TEACHERS****Romanova Sanobar Yerejepovna** – *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor**Nukus State Pedagogical Institute after named Ajiniyaz*

Tayanch so‘zlar: pedagog, mahorat, malaka, ijodkorlik, tarbiya, musiqa kuylash, tinglash, musiqa savodi, o‘qituvchi mahorati.

Rezyume. Maqola oliy ta‘limda bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida foydalanilayotgan samarali usullar zamonaviy pedagogik talablar asosida takomillashtirilishi, darsda faol va interfaol metodlar, amaliy-ijodiy mashg‘ulotlar, loyiha faoliyati, integrativ ta‘lim va raqamli texnologiyalar bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy-kreativ kompetentligini shakllantirishda muhim ahamiyatga egaligi va mazkur usullarning tizimli va maqsadli qo‘llanilishi oliy ta‘lim tizimida raqobatbardosh, ijodkor va zamonaviy musiqa o‘qituvchilarini tayyorlashga xizmat qilishi haqida yozilgan.

Ключевые слова: педагог, мастерство, квалификация, креативность, воспитание, исполнение музыки, прослушивание, музыкальная грамотность, педагогическое мастерство.

Резюме. В статье рассматривается совершенствование эффективных методов подготовки будущих учителей музыки в высших учебных заведениях на основе современных педагогических требований. Подчеркивается, что активные и интерактивные методы, практические творческие занятия, проектная деятельность, интегративное обучение и цифровые технологии имеют важное значение в формировании профессионально-креативной компетентности будущих учителей музыки. Также отмечается, что системное и целенаправленное применение этих методов способствует подготовке конкурентоспособных, творческих и современных учителей музыки в системе высшего образования.

Key words: pedagogue, skill, competence, creativity, education, singing, listening, music literacy, teacher's skills.

Summary. The article discusses the improvement of effective methods used in the process of training future music teachers in higher education based on modern pedagogical requirements, the importance of active and interactive methods in lessons, practical and creative activities, project activities, integrative education, and digital technologies in forming the professional and creative competence of future music teachers, and the systematic and targeted application of these methods to train competitive, creative, and modern music teachers in the higher education system.

Kirish. Zamonaviy ta‘lim tizimi globallashuv va innovatsion rivojlanish sharoitida pedagog kadrlarni tayyorlashga nisbatan yangi talablarni ilgari surmoqda. Ayniqsa, oliy ta‘lim tizimida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini tayyorlash jarayoni faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmay, ularning kasbiy-pedagogik, ijodiy va metodik kompetensiyalarini rivojlantirishni talab etadi.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kreativlik sifatlarini oshirish ko‘p qirrali pedagogik jarayon bo‘lib, u innovatsion texnologiyalar, ijodiy muhit, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, motivatsiya va musiqiy-improvizatsion tajriba orqali amalga oshiriladi. Ushbu omillar uyg‘unligi musiqiy ta‘lim jarayonini zamonaviylashtiradi, bo‘lajak o‘qituvchilarni ijodkor, innovatsion fikrlaydigan professional mutaxassis sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Har qanday fanni, shu jumladan, musiqa fanini o‘qitish jarayonida ham faollashtiradigan, ularni darsning faol ishtirokchilariga, mustaqil fikrovchi mushohada qiluvchi o‘z fikrlarini bildirish oluvchi o‘quvchi sifatida namoyon qilishi uchun imkoniyat yaratuvchi – bu o‘qituvchidir. O‘qituvchi o‘zi va o‘rganuvchi o‘quvchilar uchun qulay va qiziqarli bo‘lgan o‘qitish usullari, yo‘llari, shakllari,

vositalari ulardan foydalanish shart-sharoitlarini belgilaydi, ilg‘or pedagogik texnologiyalar yordamida o‘quv jarayoni samaradorligini oshirishga harakat qiladi. Shu boisdan ham pedagogik texnologiya, didaktik texnologiya, ta‘lim texnologiyalariga o‘quv jarayonidagi eng samarali vositalar sifatida qaralmoqda. Ulardan bugungi kunda jahon pedagogikasi amaliyotida keng foydalanilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Pedagogika oliy ta‘lim fan dasturlari mazmuni bo‘lajak o‘qituvchilarga kasb bo‘yicha bilimlar berish, pedagog faoliyat sirlarini o‘rgatish va talabalarda ko‘nikma hosil qilishga qaratilgan. Yuqorida qayd etilgan vazifalarni bajarishda bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy va pedagogik mahoratini shakllantirishga ahamiyat berish zarur. Mahorat – bu “ishni muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo‘lgan shaxsning shaxsiy xususiyatlari kombinatsiyasidir”. Zero o‘qituvchi “pedagogik kasbiga doir bilimlarni, ya‘ni psixologik, pedagogik malaka va mahoratni, ilmiy-nazariy va amaliy bilimlarni puxta egallagan bo‘lishi” [3, 2] maqsadga muvofiq. Pedagogik texnologiya hozirgi kunda eng rivojlangan mamlakatlar ta‘lim tizimida bo‘lgani kabi bizning Respublikamizda ham ta‘lim jarayonini tashkil qilish, boshqarish, nazorat qilish bilan bog‘liq ishlarda ustuvor o‘rini egallamoqda.

Shuning uchun ham pedagogik texnologiyalardan barcha pedagoglar yaxshi xabardor bo'lishi, ta'lim jarayonida ularni qo'llab dars o'tishlariga muhim e'tibor berilmoqda. Bu aynan jamiyat taraqqiyotining obyektiv qonuniyatlariga mos bo'lib, jamiyat taraqqiy etishi bilan ta'lim-tarbiya mazmuni, maqsad va vazifalari shunga mos ravishda takomillashib borishi bilan bog'liqdir. Hozirgi sharoitda inson faoliyatining asosiy yo'nalishlari taraqqiyotga mos maqsadlarni to'liq amalga oshirish imkoniyatlarini beruvchi modelli tizimga, ya'ni ta'limni texnologiyalashtirishga aylanib bormoqda.

Natijalar va muhokama. Musiqiy ta'lim mazmunini milliy asosda shakllantirish, milliy musiqiy merosdan to'laonli foydalanish, xalq kuy-qo'shiqlari, doston, mumtoz va maqom hamda ularning ta'sirida yaratilgan zamonaviy musiqalar vositasida o'quvchi yoshlarni milliy qadriyatlarimizni teran anglaydigan, Vatanga, o'z xalqiga, tilimizga, dinimizga, tariximizga, san'atimizga ongli munosabatda bo'ladigan va unga vorislik qila oladigan ma'nan yetuk, barkamol shaxsni tarbiyalash asosiy maqsad va vazifa sifatida ko'rsatilgan. Ta'lim jarayonida o'quvchilar musiqa san'atini butun nafosati bilan o'rganishlari, idrok etishlari ommaviy musiqa faoliyatlari: musiqa tinglash, tahlil qilish, jamoa bo'lib qo'shiq kuylash, nazariy bilimlarni o'zlashtirish, (musiqa savodxonligi) raqsga tushish, bolalar cholg'u asboblari chalish va unga jo'r bo'lish, musiqaga ritmik jo'r bo'lish masalalarini shakllantirish musiqiy ta'limning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Pedagogik texnologiyalarni barcha turlarida birdek qo'llaniladigan va ta'lim-tarbiya jarayonini tadrijiy tarkib topishida va rivojlanib borishida hal qiluvchi omillar hamda tarkibiy elementlar uch xil faoliyatdan iborat bo'lib, ular so'zlash, ko'rsatish va mashqlar bajarishdan iborat bo'lib musiqa darslariga uni tadbiiq etilganda quyidagicha ketma-ketlik va bog'liqlikda amal qiladi. Musiqa ta'limining o'ziga xosligi tashkiliy tuzilishi, amaliy ijrochilik faoliyatlari, o'qitish usullari, ularning samaradorligini ta'minlovchi omillar, vositalar tahlili va ularni umumiy ijodiy va ijobiy jihatlarni umumlashtirish musiqa ta'limini o'zigagina xos bo'lgan yangi turlarini ishlab chiqish imkonini berdi. Bular ham o'z maqsadi va bajaradigan vazifasi mazmun va mohiyatiga ko'ra pedagogik texnologiya bo'lib, ularni musiqa mashg'ulotlariga tadbiiq etish yaxshi natija bermoqda. Bunday darslar o'quvchilarda yaxshi kayfiyat, jo'shqinlik, ko'tarinki ruh va intilishni kuchaytirmoqda.

Musiqa o'qituvchisi nafaqat musiqiy bilim va ijrochilik mahoratiga ega bo'lishi, balki ta'lim jarayonini samarali tashkil eta oladigan, innovatsion metodlardan foydalanuvchi, ijodkor pedagog bo'lishi lozim. Shu bois, oliy ta'limda bo'lajak musiqa o'qituvchilarini tayyorlashda foydalanilayotgan samarali usullarni aniqlash va ilmiy asoslash dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi. Mazkur tadqiqot quyidagi metodologik yondashuvlarga asoslanadi:

Kompetensiyaviy yondashuv bo'lajak musiqa o'qituvchisining kasbiy, ijodiy va pedagogik kompetensiyalarini shakllantiradi. Faoliyatga asoslangan yondashuv esa bilimlarni amaliy va ijodiy faoliyat jarayonida egallashda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv orqali talabalarining individual qobiliyatlari va ijodiy salohiyatini hisobga olishni ma'qul topadi. Bunda talabalar bilan tizimli yondashuv orqali musiqa o'qituvchisini

tayyorlash jarayonini yaxlit pedagogik tizim sifatida ko'rib chiqiladi.

Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini tayyorlash metodologiyasi pedagogika, psixologiya va musiqa san'ati fanlarining integratsiyasiga asoslanadi. D.B.Kabalevskiy, E.B.Abdullin, L.V.Shkolyarlarning ilmiy qarashlariga asoslangan xulosamizda musiqa o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligi tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etilishi zarur. Ushbu jarayonda musiqa san'atining estetik mohiyati va pedagogik maqsadlar uyg'unligi ta'minlanadi. Ilmiy adabiyotlarda bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi ko'p komponentli tizim sifatida talqin etiladi. E.B.Abdullin va L.V.Shkolyarlarning tadqiqotlari asosida musiqa o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligi pedagog uchun [1]:

1. Musiqaga nazariy jihatdan tayyorgarlik;
2. Ijro qilish (qo'shiq va cholg'u ijrochiligi) tayyorgarligi;
3. Pedagogik hamda metodik tayyorgarlik;
4. Kreativ hamda innovatsion faoliyatga tayyorgarlik kerak va zarur bo'ladi.

Ta'lim jarayonida qo'llaniladigan usullar mazkur komponentlarning barchasini rivojlantirishga xizmat qilishi lozim. Zamonaviylikda faol va interfaol usullar ta'lim samaradorligini oshiruvchi muhim omil sifatida e'tirof etiladi. Muammoli ta'lim, munozara, aqliy hujum, keystadiy kabi usullar bo'lajak musiqa o'qituvchilarining mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, interfaol metodlar talabalarining o'quv jarayonidagi faolligini oshirib, ularni bilimni ijodiy o'zlashtirishga undaydi hamda kreativlikni oshirishda asosiy pedagogic omil bo'lib xizmat qiladi. Musiqa ta'limida bu usullar asar tahlili, ijro talqini va dars loyihalash jarayonida samarali qo'llaniladi. Musiqiy komponentlar vokal, xor, cholg'u ijrochiligi, improvizatsiya va bastakorlik elementlari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshiradi. Hamda musiqiy ijrochilik faoliyati orqali talabalarda pedagogik sezgirlik va ijodiy tafakkur rivojlanishi tadqiqotlarda isbotlangan.

Bugungi oliy ta'lim tizimida auditoriyadan tashqari mustaqil ta'limga ko'p e'tibor qaratilib talabalarga mustaqil ravishda dars ishlanmalari, konsert dasturlari va musiqiy loyihalar yaratish imkonini bermoqda. Loyiha faoliyati bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-kreativ kompetentligini, mas'uliyatini va ijodiy tashabbuskorligini rivojlantiradi.

Musiqa ta'limida fanlararo integratsiya samarali usullardan biri hisoblanadi. Oliy ta'limni raqamli texnologiyalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Kompyuter dasturlari yordamida musiqa yaratish, nota yozish va audio-video tahlil qilish bo'lajak musiqa o'qituvchilarining ijodkorlik faolligini oshiradi. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalarining innovatsion fikrlashini rivojlantiradi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda bo'lajak musiqa o'qituvchilarini tayyorlashda samarali usullardan foydalanish ta'lim sifatini oshirib faol, amaliy va innovatsion usullar talabalarining kasbiy tayyorgarligini mustahkamlaydi, ularning ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqaradi.

Bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kreativ sifatlarini shakllantiruvchi pedagogik omillar bu innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bo'lib texnologiya bilan musiqiy san'atni jamlash, interaktiv metodlarni oson va qiziqarli olib borish, musiqiy virtual asboblari, audio tahlil

platformalari va multimedia vositalari orqali musiqa darsini vizuallashtirish orqali dars qiziqarli bo'ladi. Bu texnologiyalar o'quvchilarning musiqiy materialni o'zlashtirish jarayonini qiziqarli va ijodiy qiladi. Kreativlikni rivojlantirish ko'p jihatdan ta'lim muhitiga bog'liq. Ijodiy muhit quyidagilar bilan ta'minlanadi:

-erkin fikrlash va ifoda imkoniyati;

-xatolarni ijodiy jarayonning tabiiy qismi sifatida qabul qilish;

-talabalarga mustaqil musiqiy loyihalar yaratish vazifalarini berish;

-musiqiy improvizatsiyalarni rag'batlantirish [2]

Pedagog tomonidan berilayotgan rag'batlantirish, bilmaganlarini bilishiga ko'maklashish talabada ichki motivatsiyani kuchaytiradi. talabalarining ichki motivatsiyasi kuchaysa, ijodiy faolligi ham ortadi. Konkurslar, festivallar, ijodiy loyihalar, konsert dasturlarida qatnashish kreativlikning shakllanishi uchun muhim omildir.

O'qituvchining e'tirofi, qo'llab-quvvatlashi ham shaxsning ijodiy o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Musiqa darslarida improvizatsiya kreativlikning eng samarali va natijali shaklidir. Talabalarining ritmik, melodik, vokal yoki instrumental improvizatsiyaga jalb qilinishi musiqiy tafakkur, fantaziya va kompozitsion qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kreativlik sifatlarini oshirish ko'p qirrali pedagogik jarayondir. Innovatsion texnologiyalar, ijodiy muhit, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, motivatsion omillar va improvizatsion faoliyat birgalikda talabaning musiqiy ijodkorlik potensialini yuksaltiradi. Natijada musiqiy ta'lim zamon talablari asosida rivojlanadi, ijodkor va raqobatbardosh musiqa o'qituvchilari shakllanadi [3, 1].

Bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kreativlik sifatlarini oshirish uchun quyidagi metodik taklifni tadbqiq qilmoqchi edim. Pedagoglar bo'lajak musiqa o'qituvchilarining tayyorlashdagi shart sharoitlarni o'rganish, pedagogika nazariyasi va didaktik tamoyillar asosida retseptura ishlab chiqish, ta'limda talabalarining kreativlik sifatlarini aniqlash va uni oshiruvchi manbalarni qidirish, moslashtirib o'rgatish, talabalarni kreativ sifatlarini pedagogik omillar orqali oliy ta'lim tizimida belgilangan metodlarni taklif qilish va shu taklif qilinadigan usullar talabalarni kreativ sifatlarini oshirishga xizmat qilishlari kerak. Bular pedagog tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik shakl va usullar

orqali amalga oshiriladi. Ularga kreativlik sifatlarini oshiruvchi pedagogik omillarni ko'rsatib berishda mavjud didaktik tamoyillar asosida an'anaviy, interaktiv va aktiv zamonaviy metodlardan foydalaniladi.

Talabaga bu metodlarni amalga oshirishda nazariyaga etibor berib mavzuga oid falsafiy, pedagogik va psixologik adabiyotlar, davlat hujjatlari, konsepsiya va dasturlarni o'rganish hamda tahlil qilish, metodlarni solishtirish, saralash, bo'lajak musiqa o'qituvchilarini o'qitish jarayonini va o'quvchilarni kreativlikka yo'llovchi aspektlarni kuzatish, talabalarga metodlarni qo'llab shu metodlar natijasini tahlil qilish va yaxshi ta'sir qilgan sifatli metodlarni olib qolish hamda qo'llashni taklif qilamiz. Suhbat jarayonida quyidagi kabi savollarni berib ularning bilimlarini sharxlab turishimiz maqsadga muvofiq:

1) Kreativlik nima?

2) Innovatsiya nima?

3) Texnologiya nima?

4) Texnika nima?

5) Bularning musiqa ta'limiga aloqasi nimada?

6) Musiqiy komponentlar bu?

7) Pedagogik sezgirlik va ijodiy tafakkur rivojlanishi uchun musiqa o'qituvchisi nima qilish kerak?

8) Mustaqil ta'limni qanday bajarasiz? Qanday bajarilishi kerak? Hemisda yoki qandaydir qoidasini ko'rganmisiz?

9) Musiqa darsi loyihasi tushunchasi?

10) Muammoli ta'lim, munozara, aqliy hujum, keystadiy kabi usullarni bittasini opisaniya qilib bering?

11) Musiqiy elementlarning barchasini bilasizmi?

12) Musiqa kalitlarini 4 tasini sanab yozing.

13) Multimedia vositalari orqali musiqa darsini vizuallashtirish nima beradi? Tushuntiring...

14) Musiqiy eshitish qobiliyati turlari?

15) Didaktika nima uning maqsadlari

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, oliy ta'limda bo'lajak musiqa o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida foydalanilayotgan samarali usullar zamonaviy pedagogik talablar asosida takomillashtirilishi zarur. Darsda faol va interfaol metodlar, amaliy-ijodiy mashg'ulotlar, loyiha faoliyati, integrativ ta'lim va raqamli texnologiyalar bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy-kreativ kompetentligini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Mazkur usullarning tizimli va maqsadli qo'llanilishi oliy ta'lim tizimida raqobatbardosh, ijodkor va zamonaviy musiqa o'qituvchilarini tayyorlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Иброхимов О.А. Ўзбек халқ мусика ижоди (методик тавсиялар, I қисм). – Тошкент: «Ибн Сино», 1994.
2. Маркова А.К. Психология профессионализма. – Москва: «Знание», 1996.
3. Mavlonova R., Abdurahimova R. Pedagogik mahorat. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2009.
4. Romanova S., Kuchkarova N. «Pedagogical factors that improve the creative qualities of future music teachers» has been accepted for oral presentation as well as inclusion in the conference proceedings of IV. International firat scientific research congress to be held in Elazığ. – Türkiye during, December 5-6, 2025.

**IMO-ISHORA TILINING KAR BOLALARDA MATNNI TUSHUNISH KO'NIKMALARINI
RIVOJLANTIRISHGA TA'SIRI**

Salamova Feruza Xakimbekovna – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

salomovaferuza73@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ВЛИЯНИЕ ЖЕСТОВОГО ЯЗЫКА НА РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ
ТЕКСТА У ГЛУХИХ ДЕТЕЙ**

Саламова Феруза Хакимбековна – *доктор философии по педагогическим наукам*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**THE ROLE OF SIGN LANGUAGE IN DEVELOPING
TEXT COMPREHENSION SKILLS AMONG DEAF CHILDREN**

Salamova Feruza Khakimbekovna – *Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: kar bolalar, imo-ishora tili, matnni tushunish, surdopedagogika, lingvistik bilingvizm, kognitiv rivojlanish.

Rezyume. Maqolada imo-ishora tilining kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda matnni o'qish va tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga ko'rsatadigan ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi bilingval yondashuv asosida imo-ishora nutqining kar bolalar mantiqiy va obrazli tafakkurini shakllantirish hamda matn mazmunini dekodlash (shifrdan chiqarish) tezligini oshirishdagi pedagogik imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi sifatida korreksion-pedagogik eksperiment va o'quvchilarning matnni tushunish darajasini aniqlovchi qiyosiy monitoring usullari qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, dars jarayonida tizimli ravishda vizual-fazoviy imo-ishora tayanchlaridan foydalanish kar bolalarda mavhum so'z va tushunchalarni grafik matn bilan bog'lash vaqtini o'rtacha 30% ga qisqartiradi hamda matn mohiyatini anglash darajasini sezilarli darajada oshiradi. Xulosa qilib aytganda, imo-ishora tili kar o'quvchilar uchun matnli ma'lumotlarni o'zlashtirishda fundamental «kognitiv ko'pri» vazifasini bajaradi va maxsus ta'lim tizimida bilingval metodikani keng joriy etish zaruratini asoslaydi.

Ключевые слова: глухие дети, жестовый язык, понимание текста, сурдопедагогика, лингвистический билингвизм, когнитивное развитие.

Резюме. В данной статье анализируется влияние жестового языка на развитие навыков чтения и понимания текста у глухих и слабослышащих учащихся. Целью исследования является определение педагогического потенциала жестовой речи на основе билингвального подхода в формировании логического и образного мышления глухих детей, а также в повышении скорости декодирования содержания текста. В качестве методологии исследования использовались коррекционно-педагогический эксперимент и методы сравнительного мониторинга уровня понимания текстов учащимися. Результаты показали, что систематическое использование визуально-пространственных жестовых опор в учебном процессе сокращает время соотнесения абстрактных слов с графическим текстом у глухих детей в среднем на 30% и значительно повышает уровень осмысления текста. В заключении сделан вывод о том, что жестовый язык служит фундаментальным «когнитивным мостом» для усвоения текстовой информации глухими учащимися, что обосновывает необходимость широкого внедрения билингвальной методики в систему специального образования.

Key words: deaf children, sign language, text comprehension, deaf education, linguistic bilingualism, cognitive development.

Summary. This article analyzes the impact of sign language on the development of text reading and comprehension skills in deaf and hard-of-hearing students. The purpose of the study is to identify the pedagogical potential of sign language, based on a bilingual approach, in shaping the logical and figurative thinking of deaf children, as well as in increasing the speed of decoding text content. The research methodology involved a correctional-pedagogical experiment and methods of comparative monitoring to determine the students' level of text comprehension. The results indicated that the systematic use of visual-spatial sign anchors in the educational process reduces the time required for deaf children to connect abstract words with graphic text by an average of 30% and significantly increases the depth of text comprehension. In conclusion, sign language serves as a fundamental "cognitive bridge" for deaf students to assimilate textual information, which justifies the necessity of widely implementing bilingual methods in the special education system.

Kirish. Zamonaviy maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri imkoniyati cheklangan, xususan, eshitishida nuqsoni bo'lgan (kar va zaif eshituvchi) bolalarni jamiyatga moslashtirish va ularga sifatli ta'lim berishdan iboratdir [1]. Eshitish qobiliyati cheklangan bolalarning intellektual va ijtimoiy

rivojlanishida yozma nutqni egallash, ya'ni matnni o'qish va uni tushunish ko'nikmasi markaziy o'rinni egallaydi. Zero, matn dunyo haqidagi axborotlarni olishning asosiy manbayidir.

Ammo amaliyotda kar bolalarning matnli ma'lumotlarni idrok etish va ularning mazmun-mohiyatini to'liq

tushunishida jiddiy qiyinchiliklar kuzatiladi. Sababi ular fonetik va auditorlik muhitdan uzilgan holda, soʻzlarning maʼnosini va gaplarning grammatik qurilishini vizual tarzda qabul qilishga majburlar. Bu jarayonda imo-ishora tili kar bolalarning tabiiy va birinchi tili (ona tili) sifatida namoyon boʻladi. Lekin imo-ishora tili shunchaki qoʻl harakatlari yigʻindisi emas, baki oʻzining boy lugʻat tarkibi, murakkab grammatikasi va vizual-fazoviy tuzilishiga ega boʻlgan mukammal tizimdir [3].

Soʻnggi yillarda oʻtkazilgan psixolingvistik va surdopedagogik tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, bolaning oʻz ona tilida (imo-ishora tilida) fikrlash darajasi qanchalik yuqori boʻlsa, uning ikkinchi tilini (yozma nutqni) qabul qilish va matnni tushunish koʻnikmasi shanchalik tez rivojlanadi [6]. Shuning uchun imo-ishora tilining kar bolalarda matnni tushunish koʻnikmalarini shakllantirishdagi oʻrni va taʼsir mexanizmlarini ilmiy asoslash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Ilmiy muammo. Kar bolalarda matnni tushunish jarayoni eshituvchi tengdoshlariga nisbatan murakkab kechadi. Buning asosiy sabablaridan biri ogʻzaki nutq va yozma tilni oʻzlashtirishdagi qiyinchiliklar hisoblanadi [5]. Taʼlim jarayonida imo-ishora tilidan samarali foydalanish matn mazmunini anglashga qanday taʼsir koʻrsatishi yetarli darajada oʻrganilmagan. Shu bois, imo-ishora tilining kar bolalarda matnni tushunish koʻnikmalarini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va ilmiy-metodik asoslash muhim ilmiy muammo hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi. Imo-ishora tilining kar bolalarda matnni tushunish koʻnikmalarini rivojlantirishga taʼsirini oʻrganish hamda ushbu koʻnikmalarni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

- Kar bolalarda matnni tushunish koʻnikmalarining psixologik-pedagogik asoslarini tahlil qilish.
- Imo-ishora tilining taʼlim jarayonidagi oʻrni va imkoniyatlarini oʻrganish.
- Kar oʻquvchilarning matnni tushunish darajasini aniqlash mezonlarini ishlab chiqish.
- Imo-ishora tili asosida matn bilan ishlashga doir amaliy topshiriqlar tizimini ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti. Kar bolalarda matnni tushunish koʻnikmalarini rivojlantirish jarayoni.

Mavzuning oʻrganilish darajasi. Surdopedagogikada uzoq vaqt davomida eshitish qobiliyati cheklangan bolalarda faqat eshitish-nutq idrokini rivojlantirishga qaratilgan tibbiy yondashuv ustunlik qilib keldi. Biroq ushbu paradigma doirasidagi asosiy muammo bolalar tomonidan nutqning yozma shaklini oʻzlashtirishdagi toʻsiqni bartaraf etish boʻlib qolmoqda [5]. Kar bola uchun kitob oʻqish ikkinchi til tizimini oʻrganish jarayoni hisoblanadi, uning sintaksisi va morfologiyasi imo-ishora nutqi tuzilishidan tubdan farq qiladi [3].

Asosiy lingvistik qarama-qarshilik erta yoshda birlamchi til bazasining yetishmasligidadir. Tabiiy va tushunarli muloqot tizimi (bunday tizim vazifasini imo-ishora tili bajaradi) mavjud boʻlmasa, bolada bosma matnlarni dekodlash (shifrdan chiqarish) va chuqur tushunish uchun zarur boʻlgan tushunchalar apparati hamda

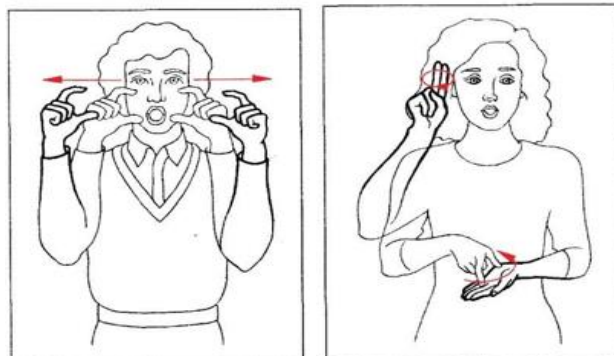
kognitiv sxemalarning shakllanishi qonuniy ravishda kechikadi [2, 8].

Tadqiqot metodlariga esa taʼlim jarayonida lingvistik koʻnikmalarning ijobiy tillararo transferi (koʻchishi) haqidagi gipotezani tekshirish uchun kvazieksperimental dizayn doirasida amalga oshirilgan kompleks qiyosiy metod qoʻllanildi. Tadqiqot davomida qiyosiy tahlil uchun kichik maktab yoshidagi (8–10 yosh), nomverbal intellekt darajasi oʻxshash va ijtimoiy-iqtisodiy maqomi bir xil boʻlgan kar bolalarning ikki guruhga ajratilgan holda oʻrganildi:

Eksperimental guruh: Tugʻilganidan boshlab imo-ishora tili muloqotning tabiiy birinchi tili boʻlgan (kar ota-onalar oilasidagi) kar bolalar kiritildi.

«MAKTAB»

«SINF»

1-rasm. Eksperimental guruh (Imo-ishora orqali toʻgʻridan-toʻgʻri semantik tarjima).

Nazorat guruhi: Eshituvchi ota-onalar oilasida faqat eshitish-nutq (oral) metodikasi boʻyicha taʼlim olayotgan, erta bolalik davrida imo-ishora tili qoʻllanmagan bolalar tashkil etdi.

- qoʻllanmagan bolalar tashkil etdi.

«MAKTAB»

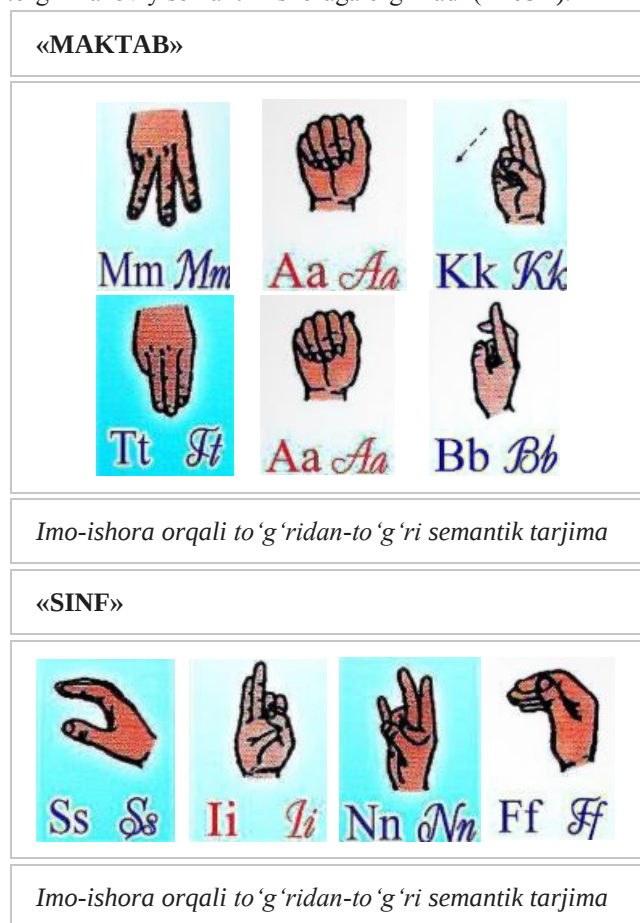
«SINF»

2-rasm. Nazorat guruhi (Harfma-harf tahlil).

Ikkala guruh uchun lingvistik ragʻbatlantiruvchi vosita sifatida oʻzaro taʼsir va ruhiy holat feʼllaridan (masalan, "MAKTAB", "SINF") foydalanildi. Mazkur guruhlarda vizual materialni qabul qilish xususiyatlari quyidagicha modellashtirildi:

• **Ekspperimental guruh yondashuvi:** «MAKTAB» va «SINF» soʻzlari koʻrsatilganda, grafik shakl toʻgʻridan-toʻgʻri fazoviy semantik ishoraga oʻgiriladi (1-rasm).

1-rasm. Ekspperimental guruhda soʻzlarni idrok etish jarayoni.

• **Nazorat guruh yondashuvi:** Birlamchi vizual-fazoviy tayanchni his qilmaslik sababli soʻzlar harfma-harf tahlil qilish obyektiga aylanadi (2-rasm).

«MAKTAB» daktil tahlili	«SINF» daktil tahlili
(M) + (A) + (K) + (T) + (A) + (B)	(S) + (I) + (N) + (F)

2-rasm. Nazorat guruhida harfma-harf tahlil (daktil-lash) jarayoni.

Matnni tushunish koʻnikmalarini kompleks baholash standartlashtirilgan metodikalar yordamida oʻtkazildi. Bunga:

- Ichda oʻqish tezligi va sifati;
- Matnning aniq mazmuni va yashirin kontekstini (inferensiya) aniqlash boʻyicha savollarga javob berish;
- Tushirib qoldirilgan soʻzlarni toʻldirish metodikasi (klouz-test) kiritildi.

Klouz-test topshiriqlari namunasi:

1. “Bahorda daraxtlarda yangi _____ paydo boʻladi” (Mos javob daktilda:

B + A + R + G

yoki

2. “Qushlar qaysi faslda _____ uchib keladi” (Mos javob daktilda:

B + A + H + O + R

Ushbu metodika oʻquvchilarning matn mazmunini anglash, mantiqiy bogʻlanishlarni tushunish va lugʻat boyligidan foydalanish darajasini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari-qiyosiy tahlil jarayonida guruhlar oʻrtasidagi diagnostik koʻrsatkichlarda statistik jihatdan muhim farqlar qayd etildi.

Ekspperimental guruhdagi tabiiy bilingv boʻlgan va imo-ishora tilini kognitiv darajada yuqori egallagan bolalar, nazorat guruhi vakillariga qaraganda, oʻqilgan matn tuzilishini sifat jihatidan ancha yuqori darajada tushunishini namoyish etdilar [4]. Kar bolalar mantiqiy xulosa chiqarish (inferensiya) topshiriqlarini muvaffaqiyatliroq bajardilar, matn syujetidagi sabab-oqibat aloqalarini aniqroq belgilab berdilar va ularda metamatnli tushunish darajasi yuqoriligi kuzatildi.

Baza hisoblangan imo-ishora tilini erta oʻzlashtirish mavhum bosma belgilarni ongda shakllangan psixik konseptlar bilan solishtirish va mental xaritalash jarayonini osonlashtirgan mustahkam kognitiv poydevor boʻlib xizmat qildi. Aksincha, nazorat guruhida vizual-fazoviy tayanchni mavjud emasligi matnni mexanik tarzda harfma-harf tahlil qilinishiga olib keldi, bu esa matn mazmunini umumiy tushunish darajasini sezilarli darajada pasaytirdi.

Muhokama-olingan empirik natijalar zamonaviy til ontogenezi nazariyasiga va sensor deprivatsiya (sezgi cheklanishi) sharoitida tillararo transfer konsepsiyasiga salmoqli xulosalar qoʻshadi:

✓ **Eskirgan qarashlarning rad etilishi:** Tadqiqot imo-ishora nutqidan foydalanish ogʻzaki/yozma til rivojlanishini sekinlashtiradi degan eskirgan tezisni mazmunan rad etadi va J. Kamminsning tillararo bogʻliqlik gipotezasi (*Linguistic Interdependence Hypothesis*) "ishora — matn" modalligiga nisbatan ham toʻgʻri ekanligini tasdiqlaydi [6].

✓ **Kognitiv koʻnikmalar transformatsiyasi:** Vizual-fazoviy modallik orqali rivojlantirilgan asosiy kognitiv koʻnikmalar (axborotni tizimlashtirish, diqqatni jamlash, syujetni prognoz qilish) tekis bosma matnni oʻqishda lingvistik kompetensiyaga muvaffaqiyatli transformatsiya boʻlishi isbotlandi [7].

✓ **Praktik ahamiyati:** Taqdim etilgan maʼlumotlar taʼlim standartlarini isloh qilish uchun ishonchli ilmiy-metodik asos boʻladi hamda zamonaviy surdopedagogika amaliyotiga bikultural va bilingval taʼlim modellarini keng joriy etish zaruriyatini asoslab beradi.

Xulosa. Nazariy tahlil va empirik maʼlumotlar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, imo-ishora tili kar

bolaning ko'rgazmali-obrazli tafakkuri bilan yozma nutqning abstrakt tuzilishi o'rtasida samarali ko'prik (mediator) vazifasini bajaradi. Kar bolalarning matnni tushunish darajasi bevosita ularning imo-ishora tilidagi lisoniy kompetensiyasi chuqurligiga bog'liq.

Tavsiyalar: Ta'lim jarayonini yanada takomillashtirish maqsadida maxsus (korreksion) maktablar amaliyotiga maxsus vizual tayanch vositalar, bilingval raqamli materiallar va ikki tilli o'quv qo'llanmalarni keng joriy etish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-sonli Qarori.
2. Выготский Л.С. Основы дефектологии: учебник для вузов. - Санкт-Петербург: «Лань», 2024.
3. Зайцева Г.Л. Жестовая речь. Дактилология: учебник для студентов высших учебных заведений. - Москва: «Владос», 2019.
4. Комарова А.А. Билингвистическое обучение глухих: история и современность. // Альманах Института коррекционной педагогики. 2020. № 40. - С. 15-32.
5. Соловьева Т.А. Особенности понимания текста текстов разных стилей учащимися с нарушениями слуха. / Т.А.Соловьева, И.Л.Соловьева. // Дефектология. 2021. № 3. - С. 44-53.
6. Cummins J. Bilinguality and Literacy Development in Deaf Children. // Journal of Deaf Studies and Deaf Education. 2021. Vol. 26, no. 3. - P. 315-326.
7. Hoffmeister R.J. The relationship between American Sign Language (ASL) and reading comprehension in deaf children. / R.J.Hoffmeister, Caldwell-Harris C.L. // Frontiers in Psychology. 2022. Vol. 13. Article 914853.
8. Mayberry R.I. Reading development in deaf children: The critical role of early language acquisition. // Developmental Science. 2023. Vol. 26, no. 1. - P. 112-125.

**ÁBDIQÁDIR BEKIMBET ULÍNÍN MÁDENIY-AGARTIWSHÍLÍQ
KÓZQARASLARI**

Seytmuratov Qalbay – *pedagogika ilimleriniń kandidati*

qalbay1954@gmail.com

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

**КУЛЬТУРНЫЕ И ПРОСВЕЩЕНЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ
АБДИКАДИРА БЕКИМБЕТ УГЛЫ**

Сейтмуратов Калбай – *кандидат педагогических наук*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**THE CULTURAL AND EDUCATIONAL VIEWS OF ABDIKADIR
BEKIMBET UGLI**

Seytmuratov Qalbay – *Candidate of Pedagogical Sciences*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: madaniyat, maorif, ma'rifat, maktab, madrasa, adabiyot, jadidchilik, darslik.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq xalqining jafokash marifatparvar farzandi, istedodli shoir Abduqodir Bekimbet uglining madaniy-marifiy qarashlari haqida suz boradi.

Ключевые слова: культура, образование, просвещение, школа, медресе, литература, джадидизм, учебник.

Резюме. В статье рассматриваются культурные и образовательные взгляды талантливого поэта Абдукадира Бекимбета оглу, страдающего и просвещенного сына каракалпакского народа.

Key words: culture, education, enlightenment, school, madrasah, literature, Jadidism, textbook.

Summary. The state is considering the cultural and educational views of the talented poet Abdukadir Bekimbet oglu, a martyr and enlightened son of the Karakalpak people.

Kirisiw. Belgili shayır, qaraqalpaq xalqınıń talantlı perzentleriniń biri bolǵan Ábdıqádir Bekimbet ulı óz dóretiwshiligi dawamında kóplegen mádeniy-agartıwshılıq pikirlerdi zamannıń talabınan kelip shıǵıp jazdı hám keleshek áwladqa miyras etip qaldırdı. Ol óz qosıqlarında xalıqtıń awır turmıs sharayatın jırlay otırıp, turmıstaǵı ústem klass wákilleri, ayırım din ulamaları tárepinen islenip atırǵan nahaqlıqlardı áshkaralap, insanlardı insapqa, ádalatlı bolıwǵa shaqırıp keldi. Sonıń menen birge tálim-tárbiyaǵa, ásirese jaslar tárbiyasına úlken dıqqat qaratıp, keleshek áwladtıń bilimli-ilimli, kámil insan bolıp jetilisiwin násiyatladı.

Ábdıqádir Bekimbet ulı 1860-jılı Qaraqalpaqstanńń házirgi Shımbay qalasına jaqın jerdegi Taǵıap awılında (Mánjiwli awılı dep te ataydı) Ayımbet iyshan elatında jarlı shańaraqta dúnyaǵa kelgen. Shayırdıń ákesi Bekimbet joqshılıq, kámbaǵallıqta jasaǵan. Ábdıqádirdi kórgen, onı jaqsı biletuǵın adamlardıń aytıwına qaraǵanda Qaraqalpaqstanda Keńes húkimeti ornaǵanǵa shekem ol ákesi sıyaqlı kemtarlıq, joqshılıq turmıstı hám awır qısıwmetlerdi basınan keshiredi.

Ábdıqádir turmıs qıyınshılıqlarına qaramastan awılındaǵı Ayımbet iyshannıń meshiti janındaǵı mektepte tálim aladı hám sawatın ashadı. Ol jerde diniy bilim alıw menen birge sol jerde sabaqlıq retinde paydalanıp kelinggen belgili shıǵıs shayır-oyshıllarınıń shıǵarmaları menen tanısıp, olardıń shıǵarmalarındaǵı keń dúnyaqarası, ádebiy sheberlikleri, waqıya hám hádiyselerdi sheberlik penen súwretley alıw qábiletleri menen tanısa kele ózinde de qosıq jazıwǵa degen iqlas oyana baslaydı. Jergilikli shayırlardan Ótesh, Jiyen jıraw, Berdaq, Kúnxoja, Ájiniyaz hám basqa da shayırlardıń shıǵarmaların, dúnyaǵa bolǵan kózqarasların qunt penen úyrenedi,

Turmıs táshwishleri menen ol dáslep Shabbazda (házirgi Beruniy qalası), Petro-Aleksandrovskte (házirgi Tórtkúl) hám Xorezmde boladı. Keyin ala Sırdárya boylarına barıp,

qazaq xalqı arasında bolıp, talap isleydi. Qaraqalpaqstanda sovet hákimiyatı ornamastan burınraq shayır Taxtakópirdegi «Sarıtay qumı» degen jerde otratuǵın bjasın panalap, sol jerge kóship baradı. Biraq usı jılları shayırdıń hayalı qaytıw bolıp, balaları menen óziniń tuwılıp ósken awılına qayta kóship keliwge májbúr boladı. Sol dáwirdegi qaraqalpaq shayır-oyshıllarınıń dóretiwshiligin úyrene otırıp, ol basqa jerlerdegi jasawshı xalıqlardıń turmıs sharayatı, kún kórisi menen tanısadı. Petro-Aleksandrovskte bolǵan waqıtları ruslar menen baylanıs jasaydı. Nátiyjede onıń dúnya qarası bir qansha keńeyip, jámiyettegi awhalǵa ózinshe baha beriw dárejesine erisedi hám ózide azı-kem qosıqlar toqıy baslaydı [1:406].

Tiykargı bólim. Ábdıqádir Bekimbet ulınıń jas waqıtlarınan baslap-aq ádebiyatqa degen qızıǵıwshılıǵınıń baslanǵan kóremiz. Ózinen burınǵı Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Óteshtiń shıǵarmaları menen jaqınnan tanıw bolǵan. Mısalı, Ábdıqádirdiń «Ol nege dárkar», «Jaqsıdı», «Bolar» qosıqları Berdaqtıń «Xalıq ushın», «Jaqsıraq» qosıqları menen pútınley únles keledi.

Ábdıqádir eki zamandı kórgen shayır. Jarlı xalıqqa pana bolǵanday bolǵan jańa húkimettiń, sovet húkimetiniń ornawın úlken úmitler menen kútip aladı. Bunı biz onıń 1920-jılı jazǵan «Kórdim» qosıǵında bul waqıyanıń ayqın sáwlelengenligin kóremiz. Húkimettiń xalıqtiki ekenligin, jaslardıń oqıp bilim alıwın jaqlaydı.

Metodologiya. Shayırdıń dóretiwshiligi bir qatar ádebiyatshı alımlarımız tárepinen ádebiy miyras sıpatında úyrenilgen (A.Paxratdinov, K.Allambergenov, M.Bekbergenova. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2011). Onıń shıǵarmalarındaǵı tálim-tárbiyalıq pikirler pedagogika ilimleriniń doktorı, professor Ó.Álewov tárepinen de úyrenilgen [1:400]. Degen menen biz onıń dóretiwshiligin sol dáwirdegi nápesinen kelip shıǵıp, mádeniy-agartıwshılıq kózqarastan kórip shıǵıwdı maqul kórdik.

Biz onıń qosıqlar toplamın (Ábdıqádır Bekimbetov. Tańlamalı qosıqları. Nókis, «Qaraqalpaqstan» baspası, 1966) oqıp kórgenimizde shıǵarmalarınń tiykarǵı bólegin jaslar kamalatı, olarǵa berilip atırǵan tálim-tárbiya máseleleri, kámil insandı tárbiyalaw, ustazlıqtıń jámiyettegi ornı, onıń qıyınshılıǵı hám minnetleri haqqında ekenligin kóremiz. Ol óziniń «Ustaz» [2:55] atlı qosıǵında óziniń jas ustazǵa shákirt túskenligin, ol dáslebinde tartınsa da keyin qushaq ashıp kútip alǵanlıǵın jazadı:

Yash uǵlandı ustaz desem,
Dadı, páriyad bilan qashtı,
Taza álip úrgát desem,
Qullıq etip qushaq ashtı.
Soday aq:

Qashma-qashma bolıp nadan,
Ustaz aytsa úrgán mudam,
Nadanlıqta qalǵan jaman,

Kim úrgátse bolar ustaz, - dep jaslardı nadanlıqta qalıp ketpey ilim-bilim úyreniwge, ustazdıń aytqanın islewge shaqıradı. Usınıń menen xalqımız arasındaǵı «Ustaz-atańnan ullı» degen túsinikti ele de rawajlandıradı.

«Jigirma besh» qosıǵında bolsa bul jastıń áhmiyetine toqtalıp, onı «Atajaq tańnıń sáhari, Jas ómiriniń báhari» dep táriyipleydi. Jaslardı onıń qádirin biliwge shaqırıp, onı aylanıp kelmeytuǵınlıǵın bılay súwretleydi:

Jigirma besh belli dáwrán,
Ótip keter sizge árman,
Qayta kelmes etseń fárman,
Bir ótken soń jigirma besh.

Sonıń menen birge bul qosıǵında: «Qorǵap qalmaq yalǵız basın, Elin qorır jigirma besh» dep jazıp, jaslardı azamatlıq wazıypasın orınlawǵa, Watandı qorǵawdıń hár bir jas jigit ushın minnet ekenligin esletip, oǵan hámıyshe tayar turıwǵa shaqıradı.

Jigirma besh qaytpas tastan,
Siltesen keskir almastan,
Xızmet qıl ornına bastan,

El qádirin bil jigirma besh, - dep jaslardı Watan súyiwshilikke tárbiyalap, olardı xalıq xızmeti ushın barmılla tayar bolıwǵa, elge xızmet etiwge shaqıradı.

Shayır qazıwda júrip jazǵan «Qazıwda» atlı qosıǵında Seypulla ata mısasında: «Az emesdur nasıbayıń, Kóknardı qoy, Seypulla ata» dep jazıp, jaslardı hár qıylı zıyanlı ádetlerden saqlanıwǵa shaqırıp, bunıń durıs narse emes ekenligine, Islam tálimatı kózqarasınan da bunday ádet jaqsı emes ekenligine dıqqat awdaradı:

Kóknarshınıń jayı dozaq,
Kóknardı qoy, Seypulla ata.
Shayır óziniń «Bolar» atlı qosıǵında bolsa:

Alımlıq qashadı kitap ashpa,
Shıqqan kún batadı shuǵla shashpa,
Kókke ushar qıyınshılıqtan qashpa,

Bilimliler qatarınan zor bolar, - dep jazıp, jaslarımızǵa kitap ashpa, oqımasa sawatlı alım bola almaslıǵın, bilimli insanlardıń óz teńleslerinen aldında bolatuǵınlıǵın hám baxıtqa erisetuǵınlıǵın uqtıradı. «Balaları isker, jangán shoq bolsa, Xalıq súygen baxıtlı azamat bolar», dep xalıqtı, jaslardı ilim-bilim iyelewge, baxıtlı insanlardan bolıp ómir súriwge shaqıradı. Soday-aq:

Dana bolsań nadan menen talaspa,
Ábdıqádır aqmaqlardı alasla,
Bilgir, ádil jigit bolsań jol basla,
Bilimliniń eter isi sol bolar, - dep bilimli adamlardıń

dana, adamgershilikli, ozıq oyılı bolatuǵınlıǵın kórsetip, olardı jol baslawshı bolıwǵa ılayıq insanlar bola alatuǵınlıǵın aytıp ótedi.

Shayır sonıń menen birge ayırım ustazlardıń óz wazıypasına nemquraylıq penen qarawların qatań sıǵa aladı. Ol óziniń «Ustazım» atlı qosıǵında: «Bilimli adam shırrıyǵa bolama» dep, hár bir ustazdıń ózine tán elementar pedagogikalıq takt hám pedagogikalıq etikaǵa iye bolıwı zárúrligi, sonıń menen birge hár bir pedagogtıń olarǵa ámel etiwı shárt ekenligin eskertedi. Ol usı qosıǵında:

Sizden úyrenbey aq hesh bir hárip,
Xalıq aldında ustaz deymen men ǵarip,
Shırrıyıp adam demeysen sen «Shárrik»,
Ulamanıń kárin etpey, ustazım, - dep, hár bir pedagogta

basqalar menen qarım-qatnasta kommunikativlik qábiletiniń zárúr ekenligine toqtaladı.

Ábdıqádır Ayymbet iyshannıń awılında tuwılıp óskenlikten onıń áwladları menen awıllas, ayırımları menen qońsı bolıp jasadı. Degen menen ayırım bolıs hám aqsqaqallardıń, din ulamalarınń orınsız islerin kórip, olardı áshkaralap, olarǵa arnap kritikalıq baǵdarda qosıqlar dóretdi. «Qazıwda», «Qızketken» atlı qosıqlarında qazıwǵa beldar alıwdaǵı ádalatsızlıq, paraxorlıq, miynetkeshlerge ápiwayı sharayatlardıń jaratılmawı, «Qattıaǵardan jıqqın ketti» atlı qosıǵında bolsa bolıs hám aqsqaqallardıń jıqqınnıń aldın alıw hám bógew islerindegi arqayınlıqqa beriliwı, tiyisli sharalar kórmegenligi, hámme jıqqındı baylawǵa atlanıp, úlken qıyınshılıqtı baslarınan keshirip atırǵanda baylar hám hámeldarlardıń ǵoddaslap awılda júrgenligin, olarǵa hesh qanday járdem kórsetpegenligi ayawsız áshkaralanadı. Nátiyjede qanshadan-qansha adamlardıń qara úyleriniń suwǵa ıǵıp ketkenligi, eginleriniń nabit bolǵanlıǵı, sol sebepli xalıqtıń asharsılıqqa gırıptar bolǵanlıǵı haqqındaǵı ashshı haqıyqatlıq ashıp beriledi. Shayır bul qosıǵında:

Eldi suw alıp jatqanda,
Qara úy suwda qalıqqanda,
Aralǵa qarap aqqanda,
Bolıs elde jatqan eken.

Baylawǵa kórmey háreket,
Qolında bar qárejet,
Bolıs, aqsqaq qara bet,
Biymanı sóz aytqan eken, - dep jazadı.

«Iyshanım» atlı qosıǵında bolsa:
Riyshat berdiń hár páridke,

Axayıt bilmegen iytké, - dep, jazadı. (Riyshat-diniy bilimge iye degen gúwaliq, párit-sawatsız adam, axayıt-tıym salınbaǵan mánisinde). Soday aq, «Jaqsıdı» qosıǵında bolsa:

Bul zamanda iyshan, háziret, bay hesap,
Qáte emes, bári desem biyinsap,
Yamasa:

Qayırı joq, tekte hasa uslaǵan,
Bunday pirden qara jılan jaqsıdı, - dep kórsetedi.

Ábdıqádırdıń miynetkesh xalıqtıń jırshısı bolǵanın onıń «Ol nege dárkar», «Jaqsıdı», «Bolar», «Kerek» hám taǵı basqa qosıqlarında kórsetedi. Ol shıǵarmalarında da xalıqtı hadal miynetke shaqırıp, xalıq ushın xızmet etiw, ádil emes basshı menen eldegi buzaqılardan qashıp, olarǵa qarsı gúres alıp barıp, adamgershilikke shaqırıp hám t.b. progressiv ideyalardı alǵa súredi.

Ábdıqádir shayır zamanınıń ziyalı insanı sıpatında Patsha Rossıyasınıń eziwshilik siyasatı xalıqtıń kún kórisin jáne de awırlastırıp atırǵanlıǵın tereń túsinedi. Ekinshi jer júzilik urıs sebepli Rossıya patshası Nikolay II niń 1916-jıl 25-ıyundaǵı «Front artında jumıs islewge (márdikarlıqqa) Túrkıstan, Sibir hám Kavkazdıń milleti rus bolmaǵan xalıqları (inonarodecler) arasınan jası 19 dan 31 jas aralıǵındaǵı er adamlardan front artında qorǵanı obyektlernı qurıw ushın jumısshı (márdikar) alıw haqqında»ǵı №1526 sanlı pármanında [3:266] Túrkıstannan 250 mıń adamnıń alınıwı kózde tutıldı. Bul ádalatsızlıq, sonday-aq shaqırılıw mapazındaǵı teńsizlik, paraxorlıq h.t.b. illetler xalıq arasında úlken narazılıqlardıń payda bolıwına alıp keldi. Usı dáwirdegi jádidshilik ideyalarınan ilhamlanǵan shayır óziniń «Megzer» atlı qosıǵında:

Áne kóriń, alınbaqsı márdikar,

Bizge qayırı barma, ol kimge dárkar, – dep jazǵan edi.

Ábdıqádir Bekimbet ulınıń 1966-jılı basılıp shıqqan «Tańlamalı qosıqları» toplamına alǵı sóz jazǵan N.Japaqov hám A.Kárimovlar bılay dep kórsetedi: «Ábdıqádir Bekimbet ulı menen shayır, dramaturg hám mámleketlik

isker Qasım Áwezov arasında kúshli baylanıs bolǵan. Qasım Áwezov Tórtkúlde islep júrgen jıllarında Ábdıqádirdi Tórtkúlge kel dep ótinish etken. Onı rásmiy shaqırǵan. Biraq shayır Tórtkúlge bara almay-aq, 1930-jılı qaytı boladı».

Juwmaq hám usınısılar. Shayırdıń bul toplamın baspaǵa tayarlawshılar onıń birde-bir qosıǵınıń aldın jarıq kórmegenligin, hámmesi xalıq awzınan jazıp alınǵanlıǵın bildiredi. Demek onıń qosıqları xalıqtıń diydisinen shıǵıp, kewlindegi pikirlerdi ózinde jámlegenlikten awızdan-awızǵa ótip, yad alınǵan. Xalıq arasınan ele de onıń aldın járiyalanbaǵan dóretpeleri tabıladı dep úmit etemiz.

Bul shayırdıń waqtında óz zamanına say dóretiwshilik penen shuǵıllanǵanlıǵın, xalıqtıń arız-ármanların, jırın jırlaǵanlıǵın, xalıqtıń kewlinen shıǵarlıqtay shıǵarmalardı dóretkenligin tastıyıqlaydı. Ásirese onıń jaslar tálim-tárbiyası haqqındaǵı oyları, ustazlar ushın pedagogikalıq sheberliktiń áhmiyeti haqqındaǵı kózqarasları házirgi kúnde de úlken áhmetke iye. Onıń shıǵarmalarındaǵı progressiv pikirlerdi ele de tereńirek úyreniwimiz hám olardan házirgi úzliksiz bilimlendiriw sistemasında paydalanıwımız zárúr.

Ádebiyatlar

1. Álewov Ó. Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı. –Nókis: «Bilim», 1993.
2. Ábdıqádir Bekimbet ulı. Tańlamalı qosıqları. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1966.
3. Xoshimov K. va b. Pedagogika tarixi. -Toshkent: «O‘qituvchi», 1996.

**APPLYING COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING (CLT)
TO ENHANCE EARLY ENGLISH SPEAKING IN KINDERGARTEN**

Tolibekova Feruza Minajatdinovna – student
Dauletmuratova Xurziya Elubaevna – senior teacher
dauletmuratovakhurziya@gmail.com
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ (CLT)
В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ МЛАДШИХ УЧАЩИХСЯ
В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ**

Толыбекова Феруза Минажатдиновна – студент
Даулетмуратова Хурзия Елубаевна – старший преподаватель
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA YOSH O'QUVCHILARGA
INGLIZ TILINI O'QITISHDA KOMMUNIKATIV TIL O'QITISHDAN (CLT) FOYDALANISH**

Tolibekova Feruza Minajatdinovna – talaba
Dauletmuratova Xurziya Elubayevna – katta o'qituvchi
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kommunikativ til o'qitish (CLT), bog'cha bolalari, so'z boyligi, sinfdagi muloqot, kommunikativ kompetensiya, Dell Hymes, Michael Canale, Merrill Swain, Savitri Savignon, harakatga asoslangan tadqiqot, o'yinlar, rol o'ynash, qo'shiqlar.

Rezyume. Maqolada kommunikativ til o'qitish (CLT) metodining bog'cha yoshidagi bolalarga ingliz tilini o'rgatishdagi samaradorligi o'rganilgan. Tadqiqot davomida o'yinlar, kartochkalar, rol o'ynash va qo'shiqlar kabi interaktiv faoliyatlar bolalarning so'z boyligini va darsdagi ishtirokini oshirganligi aniqlangan. Tadqiqot 4-6 yoshdagi bolalar bilan sinf asosida olib borilgan. Natijalar CLT bolalarning faolligini va motivatsiyasini oshirishini ko'rsatdi, ammo ularning nutqi asosan oddiy so'zlar va qisqa iboralardan iborat bo'ldi. Umuman olganda, CLT erta til o'rganishda samarali yondashuv hisoblanadi.

Ключевые слова: коммуникативный метод обучения (CLT), дети дошкольного возраста, усвоение словарного запаса, взаимодействие в классе, коммуникативная компетенция, Dell Hymes, Michael Canale, Merrill Swain, Savitri Savignon, исследование действия, игры, ролевые игры, песни.

Резюме. В статье рассматривает применение коммуникативного метода обучения (CLT) при обучении английскому языку детей дошкольного возраста. Изучается влияние интерактивных заданий, таких как игры, карточки, ролевые ситуации и песни, на развитие словарного запаса и участие детей в уроках. Исследование проводилось в формате классного action research с детьми 4-6 лет. Результаты показали, что CLT повышает мотивацию и активность учащихся, однако их речь ограничивается отдельными словами и короткими фразами. В целом метод CLT является эффективным для раннего изучения языка.

Key words: Communicative Language Teaching (CLT), kindergarten learners, vocabulary acquisition, classroom interaction, communicative competence, Dell Hymes, Michael Canale, Merrill Swain, Savitri Savignon, action research, games, role-play, songs, participation.

Summary. The article explores the use of Communicative Language Teaching (CLT) in teaching English to kindergarten learners. It investigates how interactive activities such as games, flashcards, role-plays, and songs influence children's vocabulary learning and participation. The research was conducted through classroom-based action research in a preschool setting with learners aged 4-6. Findings show that CLT increases student engagement, motivation, and basic vocabulary use, although language output remains limited to simple words and short phrases. The study concludes that CLT is effective for early language learning, especially in large and interactive classrooms.

Introduction. Early childhood is a crucial period for language development, as children are naturally inclined to acquire language through interaction, play, and social engagement. Many researchers argue that early exposure to a foreign language can enhance not only communicative competence but also cognitive development. However, traditional teaching approaches that focus on grammar explanation and memorization are often ineffective in kindergarten settings, as they do not correspond to young learners' developmental needs.

Communicative Language Teaching (CLT) offers an alternative by emphasizing meaningful communication and real-life language use. According to Hymes communicative competence includes not only grammatical knowledge but

also the ability to use language appropriately in social contexts [2:269-293]. Canale and Swain further expand this concept by identifying grammatical [1:1-47], sociolinguistic, and strategic components of communication, while Savignon highlights the role of interaction in developing communicative ability [4:83].

Despite strong theoretical support, there is limited empirical evidence on how CLT functions in large kindergarten classrooms with young learners. Therefore, this study addresses the following research problem: To what extent can Communicative Language Teaching improve participation and vocabulary use among kindergarten learners in large-group classroom settings?

Based on this problem, the study aims to answer the following research questions:

- How does CLT influence vocabulary acquisition among children aged 4-6?
- How does CLT affect students' participation during classroom activities?
- Which communicative activities are most effective in engaging young learners?

Research Methods. This study employed a qualitative classroom-based action research design aimed at investigating the effectiveness of Communicative Language Teaching (CLT) activities in developing young learners' participation and vocabulary use in English lessons. Action research was considered appropriate because it allowed the teacher-researcher to observe classroom interaction directly, reflect on instructional practices, and adapt activities according to learners' responses throughout the teaching process. The study mainly focused on students' engagement, willingness to communicate, and their ability to use basic English vocabulary in meaningful classroom situations.

The research was conducted in a private kindergarten *Tabassum Preschool Educational Institution*, where English is taught as a foreign language to preschool learners. The institution consists of four preschool groups representing different age categories. I am responsible for teaching English to three of these groups, while the remaining group comprises the youngest learners. Participants consisted of more than 100 children aged between 4 and 6 years old. The learners were divided into three groups, each including approximately 50 students with mixed language abilities and different levels of classroom participation.

The learning environment was designed to be child-centered and interactive, providing opportunities for movement, communication, and collaborative learning. English lessons were conducted twice a week, with each lesson lasting 30 minutes. The intervention continued for four weeks, resulting in a total of eight lessons for each group.

The lessons were planned according to the principles of Communicative Language Teaching (CLT), emphasizing interaction, communication, and meaning-focused learning rather than explicit grammar explanation. The instructional materials and classroom tasks were adapted to the learners' age characteristics, attention span, and cognitive development.

The lessons focused on familiar and age-appropriate topics such as animals, colors, food, toys, and everyday classroom expressions. Various communicative activities were integrated into the lessons to encourage active participation and natural language use.

The communicative activities that were designed included the following:

- "Interactive flashcard activities" were used to introduce and practice vocabulary. Learners identified, pointed to, selected, or named flashcards in response to teacher questions such as "Where is the cat?" or "What color is this?"
- "Memory and matching games" encouraged learners to recognize vocabulary items, match pictures, and pronounce words while turning over cards. These activities helped improve attention, recall, and oral production.

- «Role-play activities» involved short and simple dialogues related to greetings, introducing oneself, and classroom communication. Students practiced expressions such as "Hello," "How are you?" and "I'm fine."

- «Songs, chants, and action-based activities» were implemented to reinforce vocabulary and pronunciation through repetition, rhythm, and movement. Physical response activities increased learner motivation and supported comprehension.

- «Pair and group interaction tasks» were also occasionally used to encourage cooperation and peer communication in English.

Throughout the lessons, the teacher acted mainly as a facilitator and guide, encouraging students to participate actively and respond confidently without fear of making mistakes.

Data for the study were collected through qualitative classroom observation and continuous monitoring of learners' participation during communicative activities. The following instruments were used:

- classroom observation checklist;
- field notes written after each lesson;
- informal tracking of student responses and participation during classroom interaction.

The classroom observation checklist focused on several aspects of learner performance, including:

- the number of students actively participating in activities;
- the number of correct vocabulary responses;
- attempts to use English words and expressions during interaction;
- learners' enthusiasm, confidence, and willingness to communicate;
- difficulties encountered during communicative tasks.

Field notes were recorded immediately after each lesson to document students' behavior, classroom atmosphere, successful activities, and challenges observed during the teaching process. These notes provided additional insights into how communicative activities influenced learners' motivation and language use.

The collected data were analyzed qualitatively through descriptive interpretation of classroom observations and field notes. Students' participation patterns, vocabulary responses, and communicative behavior were compared across lessons to identify changes in engagement and language use over the four-week instructional period. The analysis focused on determining how communicative activities contributed to learners' confidence, interaction, and development of basic speaking skills.

Discussion. The findings of this study indicate that Communicative Language Teaching (CLT) positively influenced kindergarten learners' participation and early language use. During the intervention period, students became more actively involved in classroom activities and showed greater willingness to use English vocabulary.

The use of games, songs, role-plays, and interactive flashcard activities created a motivating and low-anxiety learning environment. As a result, learners participated more confidently and demonstrated improved vocabulary recognition and recall. However, their language production remained largely limited to single words and short phrases. This suggests that while CLT effectively encourages communication, a longer period of instruction may be

required for the development of more complex language skills.

Age-related differences were also observed. Older learners tended to participate more independently and produced short phrases more frequently, whereas younger learners relied more on repetition and teacher support. This finding highlights the importance of considering developmental factors when designing communicative activities for young learners.

Another challenge was the large class size. With approximately fifty students in each group, opportunities for individual interaction and feedback were limited. Since these elements are important components of CLT, not all learners benefited equally from classroom activities.

Conclusion. This study examined the use of Communicative Language Teaching (CLT) activities in English lessons for kindergarten learners. The findings showed that communicative activities such as games,

flashcards, role-plays, and songs increased students' participation and encouraged the use of basic English vocabulary. Learners became more engaged in classroom interaction and demonstrated greater confidence in responding to English prompts.

At the same time, the study revealed that language production was generally limited to single words and short phrases, indicating that the development of more advanced communicative skills requires longer periods of instruction. Factors such as learner age and large class size also influenced the effectiveness of the activities.

Overall, the results suggest that CLT is an effective approach for promoting engagement and early language use among young learners. The findings highlight the importance of providing meaningful and interactive learning opportunities in preschool English classrooms and support the continued use of communicative activities in early language education.

References

1. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1980. – P. 1-47.
2. Hymes D. On communicative competence. In J.B.Pride, J.Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269-293.
3. Nunan D. *Language teaching methodology: A textbook for teachers*. – New York: Prentice Hall, 1991.
4. Savignon S.J. *Communicative competence: Theory and classroom practice*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1983.
5. Savignon S.J. *Interpreting communicative language teaching: Contexts and concerns*. – New Haven & London: Yale University Press, 2002.

**KO'RISH QOBILIYATI ZAIFLASHGAN BOLALAR NUTQINI LEKSIK JIHATDAN
RIVOJLANTIRISH BO'YICHA KORREKSION-LOGOPEDIK ISHLAR**

Turdimuratov Islam Toremuratovich – magistrant

turdimuratovislam855@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**КОРРЕКЦИОННО-ЛОГОПЕДИЧЕСКАЯ РАБОТА ПО ЛЕКСИЧЕСКОМУ
РАЗВИТИЮ РЕЧИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ**

Турдымуратов Ислам Торемуратович – магистрант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**CORRECTIONAL-LOGOPEDIC WORK ON THE LEXICAL DEVELOPMENT
OF SPEECH IN CHILDREN WITH VISUAL IMPAIRMENT**

Turdimuratov Islam Toremuratovich – master's student

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: logopediya, ko'rish qobiliyatining buzilishi, nutq rivojlanishi, sistemogenez, sintagmatik munosabatlar, paradigmatic munosabatlar, o'quv-o'yin faoliyati, yaqin rivojlanish zonasi, fonetika, leksika, grammatik tuzilish, korreksion-rivojlantiruvchi ishlar.

Rezyume. Maqolada ko'rish qobiliyati buzilgan va nutqi to'liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan korreksion logopedik ishlarning nazariy-uslubiy asoslari asoslab berilgan. Nutqida nuqsni bo'lgan bolalar uchun o'yin faoliyatini o'quv o'yin shakliga o'tkazish zarurligi asoslangan, til tashkil etilishining ikki darajasi – sintagmatik (nutqni amaliy o'zlashtirish) va paradigmatic (til tizimlaridan ongli foydalanish) ajratib ko'rsatilgan hamda ularning izchil o'zlashtirilishi ko'rsatilgan.

Ключевые слова: логопедия, нарушения зрения, речевое развитие, системогенез, синтагматические отношения, парадигматические отношения, учебно-игровая деятельность, зона ближайшего развития, фонетика, лексика, грамматический строй, коррекционно-развивающая работа.

Резюме. В статье обоснованы теоретико-методические основы коррекционно-логопедической работы с дошкольниками, имеющими нарушения зрения и недоразвитие речи. Обоснована необходимость перевода игровой активности в учебно-игровую форму для детей с речевыми нарушениями, выделены два уровня языковой организации – синтагматический (практическое овладение речью) и парадигматический (осознанное оперирование языковыми системами) – и показано их последовательное усвоение.

Key words: speech therapy, visual impairment, speech development, systemogenesis, syntagmatic relationships, paradigmatic relationships, educational and play-based activities, zone of proximal development, phonetics, lexis, grammatical system, remedial and developmental work.

Summary. This article substantiates the theoretical and methodological foundations of corrective speech therapy for preschoolers with visual impairments and speech underdevelopment. The article validates the need to transition play activity into an educational play format for children with speech disorders. It identifies two levels of linguistic organization –syntagmatic (practical mastery of speech) and paradigmatic (conscious manipulation of language systems) – and shows their sequential acquisition.

Kirish. Maktabgacha yoshdagi bolalarda to'g'ri nutqni shakllantirishga qaratilgan logopedik korreksion ishlar psixikaning me'yoriy rivojlanishiga oid umumqabul qilingan psixologik qonuniyatlarga tayanadi. A.N.Leontyev, D.I.Feldshteyn va D.B.Elkonin konsepsiyalariga ko'ra, har bir yosh bosqichida bolaning psixik jarayonlari va shaxsiy xislatlaridagi asosiy o'zgarishlar yetakchi faoliyat orqali belgilanadi [1]. Maktabgacha yosh uchun bunday faoliyat o'yin hisoblanib, u psixikaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi. Nutqida nuqsni bo'lgan bolalar ko'pincha yetakchi faoliyat talablaridan imkoniyatlari darajasi bo'yicha ortda qoladilar, buning natijasida ularning shaxsiy ehtiyojlari nutq rivojlanishini yetarlicha rag'batlantirmaydi. Shu munosabat bilan, logopedik aralashuv yetakchi o'yin faoliyatini o'quv-o'yin faoliyati formatiga o'tkazishga qaratiladi. Bunda maqsad ta'limiy xususiyatga ega bo'lsa-da, uni amalga oshirish usuli o'yin shakllarini saqlab qoladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Psixologik-pedagogik adabiyotlarda, A.A.Leontyev ta'riflaganidek, bolaning nutqiy faoliyatga nisbatan ikki asosiy yondashuvi ajratib ko'rsatiladi: amaliy va nazariy.

Nutqida nuqsni bo'lgan bolalar ko'pincha o'zlarida shakllangan imkoniyatlar darajasi bilan yetakchi faoliyat talablari va shaxsiy ehtiyojlariga mos kela olmaydilar, natijada nutqni rivojlantirish uchun motivatsiya va rag'batlar yetarli bo'lmay qoladi. Shu bois logopedik aralashuv yetakchi o'yin faolligini o'quv-o'yin faoliyati formatiga o'tkazishga qaratiladi. Bunda maqsadli yo'nalma ta'limiy xususiyatga ega bo'lsa-da, uni amalga oshirish usuli o'yin shakllari va usullarini saqlab qoladi.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda bolaning nutqiy faoliyatga nisbatan ikki xil yondashuvi ajratib ko'rsatiladi: amaliy va nazariy. Amaliy yondashuv nutqdan turli vazifalarda keng foydalanishni nazarda tutadi, bunda nutqiy faoliyatning o'zi, uning unsurlari va qonuniyatlari haqida beqaror, mavhum hamda yetarlicha anglanmagan tasavvur mavjud bo'ladi. Nazariy yondashuv esa ona tiliga borliqni aks ettiruvchi alohida tizim sifatida qarash; uning unsurlarini, tarkibiy xususiyatlari va qonuniyatlarini aniqlash; nutqiy faoliyatni ixtiyoriy va ongli ravishda boshqarish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Shuni inobatga olgan holda, logopediyaning asosiy vazifalaridan biri nutqni muvaffaqiyatli egallash uchun psixologik zamin yaratishdir: fonetik, fonematik, morfologik va sintaktik

umumlashmalarni avval amaliy darajada shakllantirish, so'ngra esa anglash darajasiga o'tkazish lozim.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqiy faoliyatni amaliy o'zlashtirishi zamonaviy lingvistik qarashlarda so'z ma'nolarini tashkil etishning ikki xil: sintagmatik va paradigmatic tamoyili ajratilishidan kelib chiqishi kerak.

Birinchi tamoyil nutq zanjiridagi unsurlarning izchil aloqalarini, ikkinchisi esa til tizimidagi unsurlar o'rtasidagi qiyosiy munosabatlarni aks ettiradi.

Tilning paradigmatic tuzilishi muayyan bir til birligini belgilangan zidlanishlar tizimiga yoki ierarxik belgilar tizimiga kiritishni taqozo etadi. Zidlanish va munosabatlarning ierarxik tuzilishi tamoyili tushunchalarni shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu tamoyil nafaqat so'zning fonetik va leksik tarkibiy qismlariga, balki uning morfologik va semantik turlariga ham tegishlidir.

So'zdan gapga o'tishda boshqa bir tamoyil – sintagmatik tamoyil namoyon bo'ladi. Uning mohiyati shundaki, bayonning tuzilishi qarama-qarshiliklar ierarxiasiga emas, balki so'zlar o'rtasidagi izchil, ravon aloqalarga asoslanadi.

Shu narsa muhimki, aloqalarning sintagmatik tashkil etilishi fikrning ravonligi va yaxlitligini ta'minlaydigan tabiiyaroq shakldir. A.R.Luriya tadqiqotlariga ko'ra, 5-6 yoshli bolalarda nutqning sintagmatik tashkil etilishi birliklari sifatida namoyon bo'ladigan predikativ reaksiyalar ustunlik qilishi kuzatiladi. Bu nutqiy faoliyatning sintagmatik shakli paradigmatic turdagi munosabatlardan oldin paydo bo'lishini, paradigmatic munosabatlar esa keyingi yosh davrida mustahkamlanishini ko'rsatadi [2].

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq buzilishlarini tuzatishda logopedik ta'sir til tizimining tuzilishini belgilaydigan til munosabatlarining quyidagi turlariga tayanishi kerak: nutqni amaliy egallash darajasini ta'minlaydigan sintagmatik munosabatlarga va bolalarning ayrim til qonuniyatlarini o'zlashtirishi bilan paradigmatic munosabatlarga.

Nutqiy faoliyat optimal qiyinchilik zonasida – ya'ni, bola imkoniyatlari chegarasida bo'lib, uning nutqiy qobiliyatlarini yanada rivojlantirishni rag'batlantirsa va shu orqali L.S.Vigotskiy belgilagan yaqin (potensial) rivojlanish zonasini ro'yobga chiqarsa, nutqiy rivojlanish muvaffaqiyatli deb hisoblanadi. Bu zonadan tashqariga chiqadigan faoliyat esa rivojlanishga kamroq hissa qo'shadi: o'ta soddalikda u faqat allaqachon shakllangan ko'nikmalarni amalga oshiradi, o'ta murakkablikda esa uddalab bo'lmas holga keladi va yangi ko'nikmalarni egallashga olib kelmaydi [3].

Shundan kelib chiqib, logopedik ish korreksion-rivojlantiruvchi xususiyatga ega bo'lishi lozim. Bunda me'yordagi nutq tizimi elementlarining shakllanish qonuniyatlari, ko'rish qobiliyati buzilgan va nutqi rivojlanmagan bolalarda ushbu qonuniyatlarni o'zlashtirishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarning o'ziga xosligi hisobga olinishi hamda korreksion-logopedik vazifalar bolaning potensial rivojlanish zonasiga tayanib hal etilishi kerak.

P.K.Anoxinga ko'ra, nutqning rivojlanishi sistemogenez tamoyili asosida kechadi. Bu – ontogenezning o'ziga xos qonuniyati bo'lib, uning mohiyati organizmning yashab qolishini va muhitga moslashishini ta'minlashga qaratilgan

funksional tizimlarning notekis shakllanishidan iborat. Funksional tizim bir zumda mukammal holda paydo bo'lmaydi: dastlabki bosqichlarda adaptiv faoliyat uchun eng zarur bo'lgan tarkibiy bo'g'inlar va qismlar birlashadi. Shu tufayli funksional tizimlar o'zining yakuniy yetilishini kutmasdanoq moslashuv vazifalarini bajara boshlaydi.

Nutq faoliyatining shakllanishidagi muhim omillardan biri nutqning intonatsion jihati dastlab nutq-eshituv, keyin esa nutq-harakat analizatorlari tizimida erta shakllanishidir. Nutqning bunday erta intonatsion rasmiylashuvi bolaning ijtimoiy integratsiyalashuviga yordam berib, sezilarli darajada adaptiv samara ko'rsatadi.

T.N.Ushakova tomonidan o'tkazilgan nutqning fiziologik mexanizmlariga oid tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutq tizimining semantik darajasi minimal ta'minot tamoyiliga muvofiq boshqa darajalardan oldinroq ishga tushadi [4]. Demak, bola avvalo nutqni tushunishni, shundan keyingina uni ifodalashni o'zlashtiradi.

Ekspressiv nutqning shakllanish jarayonida so'zlar bilan ifodlangan gaplarga o'tish kuzatiladi va bunda ma'noni yetkazishda intonatsiya yetakchi o'rin tutadi. Bu holat funksional nutq tizimining to'liq morfofunksional yetilishidan oldin harakatga kelishini tasdiqlaydi, bu esa sistemogenezning asosiy qonuniyatlaridan biridir.

Funksional nutq tizimining shakllanishiga oid neyrofiziologik ma'lumotlar uning tarkibiy qismlarining tizimli o'zaro ta'siri haqidagi tasavvurlarni to'ldiradi [5].

Yaxlit tizimni tashkil etuvchi til strukturasida barcha unsurlar qonuniy munosabatlarda va o'zaro bog'liqlikda bo'ladi: tovush qurilishi, grammatik tizim va leksik tarkib o'zaro aloqador hamda bir-birini belgilaydi. Nutqning turli tarkibiy qismlarining o'zaro ta'siri, ayniqsa, ontogenezda yaqqol namoyon bo'ladi: fonetik tomonning rivojlanishi lug'at boyligining ortishiga va grammatik vositalarning kengayishiga imkon beradi.

Shundan kelib chiqib, ko'rish qobiliyatida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-logopedik ishlar nutq nuqsonlarini tahlil qilishda tizimli yondashuv tamoyillariga asoslanishi kerak. Bunday yondashuv til tizimining o'zaro bog'liq darajalarini, ularning o'zaro ta'siri va rivojlanish ketma-ketligini hisobga olgan holda kompleks baholashni hamda maqsadli ta'sir ko'rsatishni nazarda tutadi.

Muhokama va natijalar. Yuqorida bayon etilgan qoidalarni hisobga olgan holda, logopedik aralashuv ham umumiy, ham maxsus tamoyillarni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Bular: tizimlilik, komplekslilik, rivojlanish tamoyili, ontogenetik tamoyil, faoliyatli yondashuv, etiopatogenetik tamoyil, nutq nuqsonining simptomatikasi va tuzilishini hisobga olish hamda aylanma yo'l tamoyilidir.

Korreksion ishlarning asosiy yo'nalishlari

1. Gnostik-praktik funksiyalarni shakllantirish

- ko'ruv gnozisini, analitik-sintez operatsiyalarini rivojlantirish;

- optik-fazoviy gnozis va praksisni shakllantirish;

- ko'ruv va nutqiy-eshituv xotirasini mustahkamlash.

2. Nutqning tovush tomonini shakllantirish

- tovushlarning me'yoriy talaffuzini shakllantirish;

- turli tovush-bo'g'in tuzilishiga ega so'zlarni artikulyatsiya qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;

- fonematik eshitish qobiliyati va idrokini rivojlantirish;

- nutqning tushunarligi va ifodaliligi ustidan nazoratni yo'lga qo'yish.

3. Lug'at boyligini rivojlantirish

- so'zlarning denotativ ma'nosini mustahkamlash;
- leksik ma'noning signifikativ komponentini shakllantirish;

- leksik ma'no tuzilmasini rivojlantirish.

4. Grammatik qurilishdagi nuqsonlarni korreksiya qilish

- avval sintagmatik aloqalarga tayanib, so'ngra munosabatlarning paradigmatic darajasiga o'tgan holda so'z o'zgartirish va so'z yasashning to'g'ri shakllarini shakllantirish.

5. Bog'lanishli nutqni rivojlantirish

- sensorli tajribani umumlashtirishga qaratilgan amaliy va o'yin mashg'ulotlarini maxsus tashkil etish orqali bolalarning kommunikativ faoliyatini faollashtirish;

- ko'rish qobiliyati zaif va nutqi rivojlanmagan bolalarning lug'at boyligini oshirish hamda barqaror nutqiy

ko'nikma va malakalarni shakllantirish hisobiga ularning mustaqil nutqiy faolligini rivojlantirish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ushbu ishni loyihalashtirish uchun nutq faoliyatining ko'p qirrali tarkibiy-funksional tahlili asos bo'lib xizmat qiladi va bu tahlil, o'z navbatida, tiflopedagogik xususiyatlar hamda mavjud ko'rish deprivatsiyasining tabiatiga qarab belgilanadi. Ishlab chiqilayotgan dasturiy-metodik vositalar eng yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasiga qat'iy tayangan holda tuzilishi, pedagogik vazifalar esa o'quvchining mavjud kognitiv zaxiralariga yo'naltirilishi zarur. Bunday ta'lim marshrutlari o'quv-bilish faolligining optimal qiyinchilik darajasida amalga oshirilishini kafolatlashga mo'ljallangan. Bu kabi dasturlarni amalga oshirishning strategik yo'nalishi ko'nikmalarning izchil, bosqichma-bosqich o'zgarishini ta'minlashdan iboratdir: bunda til qoliplarini intuitiv-empirik o'zlashtirishdan ularni muloqot amaliyotida ixtiyoriy, metakognitiv nazorat ostida va chuqur anglagan holda qo'llashga o'tiladi.

Adabiyotlar

- 1.Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. – Москва: Педагогика, 1989.
2. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Москва: Изд-во Московского университета, 1979.
3. Цейтлин С.Н. Язык и ребёнок: лингвистика детской речи. – Москва: «ВЛАДОС», 2000.
4. Ушакова Т.Н. Речь человека в общении. – Москва: «Наука», 1989.
5. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. Т. 1. – Москва: «Педагогика», 1983.

**SÚWRETLEW KÓRKEM ÓNERI QURALLARÍ ARQALÍ STUDENTLERDI
ESTETIKALÍQ RAWAJLANDÍRÍW TIYKARLARÍ**

Urazimova Tamara Valerevna – kórkem-óner tanıw ilimleriniń kandidatu, docent

urazimova@mail.ru

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

**ОСНОВЫ ЭСТЕТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ
ПОСРЕДСТВОМ СРЕДСТВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА**

Уразимова Тамара Валерьевна – кандидат искусствоведения, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

FUNDAMENTALS OF AESTHETIC DEVELOPMENT OF STUDENTS THROUGH VISUAL ARTS

Urazimova Tamara Valerevna – Candidate of Arts, Associate Professor

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: estetik rivojlanish, estetik did, ijodiy qobiliyatlar, ijodiy o‘zini namoyon qilish, tasviriy san’at.

Rezyume. Maqolada tasviriy san’at vositalari orqali talabalarni estetik rivojlantirish asoslarining o‘ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Tasviriy san’at vositalaridan foydalangan holda talabalarni estetik rivojlantirish san’at asarlari bilan tanishtirish va mustaqil ijodiy faoliyat orqali go‘zallikni idrok etish va tushunish qobiliyatini shakllantirish, estetik did va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga asoslanadi. Buning uchun rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika asarlarini tomosha qilish, tahlil qilish, ularning tarixi va ta’sirini o‘rganish, rasm va boshqa ijod turlari bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish kabi turli usullardan foydalaniladi.

Ключевые слова: эстетическое развитие, эстетический вкус, творческие способности, творческое самовыражение, изобразительное искусство.

Резюме. Статья раскрывает особенности основ эстетического развития студентов посредством средств изобразительного искусства. Эстетическое развитие студентов с использованием средств изобразительного искусства основано на формировании способности воспринимать и понимать прекрасное, развивать эстетический вкус и творческие способности через знакомство с произведениями искусства и самостоятельную творческую деятельность. Для достижения этой цели используются различные методы, такие как просмотр и анализ произведений живописи, скульптуры и графики, изучение их истории и влияния, а также практические занятия по рисованию и другим видам творчества.

Key words: aesthetic development, aesthetic taste, creative abilities, creative expression, fine arts.

Summary. The article reveals the features of the foundations of students' aesthetic development through the means of fine arts. The aesthetic development of students using fine arts means is based on forming the ability to perceive and understand beauty, developing aesthetic taste and creative abilities through familiarization with works of art and independent creative activity. To achieve this goal, various methods are used, such as viewing and analyzing works of painting, sculpture, and graphics, studying their history and influence, as well as practical classes in drawing and other types of creativity.

Kirisiw. Súwretlew óneri arqalı studentlerdiń estetikalıq rawajlanıwınıń tiykarları – súwretlew óneri dóretpeleri menen tanısw hám ámeliy iskerlik arqalı olarda gózzallıqtı seziw qábletin rawajlandırıw, kórkem talǵam hám dóretywshilik qádiriyatlardı qalıplestiriwden ibarat. Bunda kórkem óner hám qorshaǵan álemdi mazmunlı túrde qabıl etiw kónlikpelerin qalıplestiriw, isendiriw, izleniw jaǵdayların jaratıw, ámeliy háreketlerge úyretiw usılların qollanıw zárúr. Súwretlew óneri arqalı studentlerdi estetikalıq rawajlandırıwdıń maqseti: shaxstı qalıplestiriw (studenttiń estetikalıq rawajlanıwı onıń individualıǵın qalıplestiriw hám jámiyettiń estetikalıq mádeniyatın qalıplestiriwge baǵdarlangan), kórkem óner haqqında túsiniw (studentler kórkem óner túrlerin túsiniw hám bahalaw ushın zárúr bolǵan bilim hám kónlikpelerge iye boladı), dóretywshilik hám mádeniy qádiriyatlar (dóretywshilik hám mádeniy qádiriyatlar, sonday-aq, estetikalıq qádiriyatlar dúnyasında jol-joba taba alıw qábileti qalıplesedi).

Súwretlew ónerinen paydalanıp studentlerdi estetikalıq jaqtan rawajlandırıw **metodologiyası** studentlerdiń estetikalıq sezimlerin, dóretywshilik qábiletlerin qalıplestiriwge, kórkem óner túrleri arqalı ruwxıy qádiriyatlardan paydalanıwǵa tiykarlangan. Ol isendiriw,

kewil bildiriw, izleniw jaǵdayları, úyretiw (shınıǵıw) usıllarınan ibarat bolıp, kórkem óner, qarım-qatnas, tábiyat, miynet, oyın sıyaqlı hár qıylı qurallardan paydalanıwdı názerde tutadı. Súwretlew ónerinen paydalanıp studentlerdi estetikalıq rawajlandırıw **metodologiyasınıń maqseti** – gózzallıqtı kóriw, túsiniw hám dóretyw qábiletin rawajlandırıw, ruwxıy qádiriyatlar hám kórkem ónerge baylanıstırıw arqalı bir pútın shaxstı qalıplestiriw. Súwretlew ónerinen paydalanıp studentlerdi estetikalıq jaqtan rawajlandırıw **metodları** tómendegilerden ibarat: isendiriw metodı (studentlerde gózzallıqqa sanalı múnásibetti qalıplestiriw), kewil bildiriwge iytermelew metodı (studentlerdi kórkem ónerdi qabıl etiwdegi emociional tájiriye procesine tartıw), izleniw jaǵdayları metodı (dóretywshilik sheshimlerdi óz betinshe izlewge sharayat jaratıw, tájiriye hám baslamalardı xoshamettlew), úyretiw metodı (kónlikpe hám uqplılıqlardı ámeliy shınıǵıwlar arqalı bekkemlew).

Tiykarǵı bólim. Súwretlew óneri quralları arqalı studentlerdi estetikalıq jaqtan rawajlandırıwda kórkem óner mádeniyatınan xabardar bolıw, kórkem óner shıǵarmaların qabıl etiw hám talqılaw kónlikpelerin rawajlandırıw, súwretlew iskerligi procesinde dóretywshilik qábiletlerin qalıplestiriwge erisiledi. Buǵan ámeliy háreketlerge úyretiw

(súwret salıw, músın salıw), dóretiwshilikti rawajlandırıw ushın izleniw jaǵdayların xoshametlew, gózzallıqqa emocional baha beriw arqalı qayǵırıwǵa shaqırıw sıyaqlı hár qıylı usıllar járdeminde erisiledi.

Súwretlew óneri quralları arqalı studentlerdi estetikalıq rawajlandırıw procesinde tómendegilerge ayrıqsha itibar beriw kerek:

1. Estetikalıq qatnastı qalıplestiriw: kórkem ónerde, tábiyatta, kúndelikli turmısta gózzallıqtı kóre alıw, onı qádirlew qábiletin rawajlandırıw. Estetikalıq qatnastı qalıplestiriw – kórkem óner hám turmısta gózzallıqtı seziw hám bahalaw qábiletin rawajlandırıwǵa qaratılǵan maqsetli process. Bul process kórkem óner dóretpeleri menen tanısıw, estetikalıq talǵam hám sezimlerdi rawajlandırıw, dóretiwshilik qábiletin qalıplestiriwden ibarat. Estetikalıq tárbiyanıń wazıypaları ekskursiya, kórkem óner menen shuǵıllanıw, sáwbetlesiw, kórgizbelerge barıw sıyaqlı formalar arqalı sheshiledi.

Bul jerde de tiykarǵı tárepler tómendegiler: maqsetke baǵdarlanǵan process (estetikalıq qatnasıqtı qalıplestiriw shólkemlestirilgen process bolıp, tuwılıwdan baslanadı hám pútkil ómiri dawamında dawam etedi); kóp tárepleme rawajlanıw (tek ǵana gózzallıqtı kózden ótkeriw emes, al kórkem tábiyat, emocional, biliw aktivligi, dóretiwshilik qábiletlerdiń rawajlanıwın óz ishine aladı); gózzallıqtı kózden ótkeriw (adamnıń qorshap turǵan dúnyada, tábiyatta, turmısta, kórkem ónerdegi gózzallıqtı kóriw hám seziw qábiletine tiykarlanadı); kórkem ónerdiń roli (kórkem óner túrleri menen tanısıw (súwret, muzıka, ádebiyat, teatr) estetikalıq qatnastı qalıplestiriwdiń tiykarǵı qurallarınan biri bolıp esaplanadı); estetikalıq dóretiwshilik (estetikalıq qatnastıń rawajlanıwı dóretiwshilikke umtılw hám ózin kórsetiwge járdem beredi, kúndelikli tájiriýbeni kórkem niyetlerge aylandıradı).

2. Dóretiwshilik qábiletin rawajlandırıw: dóretiwshilik qábiletin rawajlandırıw, súwretlew iskerligindegi kónlikpelerdi hám ulıwma dóretiwshilik kórinislerin rawajlandırıw. Dóretiwshilik qábiletlerdi rawajlandırıw qolaylı ortalıq jaratıw menen birgelikte súwret salıw, waqıya oylap tabıw, standart emes máselelerdi sheshiw, jańa iskerlik túrlerin ózlestiriw sıyaqlı háreketlerdi de óz ishine aladı. Tiykarǵı shártlerge baslamalı xoshametlew, tańlaw erkinligin beriw, tayar sheshimlerdi májbúrlemey qollap-quwatlaw hám járdemlesiw kiredi.

Dóretiwshilik qábiletlerdi rawajlandırıwdıń shártli shártleri tómendegiler bolıp esaplanadı: qolaylı ortalıq jaratıw (psixologiyalıq qolaylılıq hám qollap-quwatlawdı támiyinlew, isenimli qatnasıqlardı qollap-quwatlaw); tańlaw erkinligi (individke ne hám qalay islew, belgili bir jumısqa qansha waqıt ajratıwdı ózi tańlawına imkan berin); qollap-quwatlaw hám járdemlesiw (qollap-quwatlawdı usınıń, biraq tayar sheshimlerdi aytıp kórsetpeń. Gárezsizlik hám óz kúshine iseniwdi xoshametlew; hár qıylılıq hám xoshametlew (bir qıylılıq hám sharshawǵa jol qoymaw ushın hár qıylı jumıslardı usınıw etiń. Bul hám dóretiwshilik tapsırmalar, hám fizikalıq shınıǵıwlar, oynılar, hár qıylı sezimler menen islesiw bolıwı múmkin).

Bunda bilim beriw procesinde tómendegi metod hám ámeliyatlardan paydalanıw múmkin: súwretlew óneriniń hár túrli túrleri menen bir qatarda ónermentshilik usıllarınan paydalanıw (súwret salıw, buyımlar islew mayda motorıkanı, qıyalın rawajlandıradı, pikir hám sezimlerdi bayan etiwge járdem beredi); bilim beriw oynıları (erteqler

dóretiw, personajlar hám kostyum oylap tabıw, súwretli gúrrinler islew); izertlew jumısı (súwretli bayanatlar tayarlaw, qızıqlı tema boyınsha maǵlıwmatlardı izlew hám talqılaw); máseleler sheshiw (insannan maksimal kúsh jumıswdı talap etetuǵın, biraq orınlaw múmkin bolǵan máselelerdi usınıw. Muwapıq sheshim óz qábiletine isenimdi bekkemleydi); úyreniw hám talqılaw (biliw proceslerin rawajlandırıw: dıqqat, eslew, pikirlew, ásirese, obrazlı pikirlew); sanalı baqlaw (jańa ideyalar hám baylanıslardı kóriw ushın átirapta júz berip atırǵan proceslerdi talqılaw).

3. Mádeniyat penen tanısıw: milliy hám jáhán kórkem mádeniyatı menen tanısıw, kórkem ónertanıwshılıq bilim hám túsiniqlerdi qalıplestiriw. Mádeniyatqa úyreniw – bul insannıń mádeniy qádiriyatlar, normalar, dástúrler, bilim hám kónlikpelerdi ózlestiriw procesi bolıp, onıń hár tárepleme rawajlanıwına xızmet etedi. Bul process eki baǵdarda júz beredi: sociallasıw, adam jámiyetiniń mádeniyatın ózlestiredi hám dóretiwshilik belsendilik, ózi mádeniyatın dóretiwshisine aylanadı.

Sociallasıw dep atalıwshı birinshi baǵdar (jámiyetten shaxsqa) tómendegilerge tiykarlanadı: bilimlendiriw (mádeniy miyrastı ózlestiriwge mektep baǵdarlamaları, pánler hám kórkem óner háptelikleri, joybarlaw jumısları, xalıq dástúrlerin ózlestiriw járdem beredi); shańaraq hám jámaát (balada óz mádeniyatı haqqında túsiniq payda etiwde shańaraq, xalıq bayramları, máresimler, oynılar hám dástúrler tiykarǵı rol oynaydı); mámleketlik institutlar (muzeyler, kitapxanalar, arxivler hám basqa da mádeniy mákemeler mádeniy baylıqlardan paydalanıw imkaniyatın beredi, biraq nızam hújjetleri arqalı paydalanıw shekleniwi múmkin).

Dóretiwshilik belsendilik sıyaqlı keyingi baǵdar (jeke adamnan jámiyetke) tómendegilerdi anlatadı: intellektual hám ruwxıy rawajlanıw (kórkem óner hám basqa mádeniy kórinislerdi úyreniw jeke adamdı intellektual, ruwxıy hám ádep-ikramlılıq jaqtan rawajlandıradı hám de estetikalıq zawıq keltiredi); innovaciýalar (jańa shıǵarmalar, ilimiy ashılıwlar, texnikalıq qurallar hám basqa mádeniyat elementlerin jaratıw onı bayıtadı hám jámiyetiniń rawajlanıwına járdem beredi).

Bul jerde mádeniyatqa aralasıwdıń rolin de atap ótiw zárúr: sociallasıw hám inklyuziya (mádeniyatqa aralasıw adamlardı, sonıń ishinde, imkaniyatları sheklengen adamlardı sociallastırıw hám inklyuziyalawdıń nátiýjeli quralı esaplanadı); shaxstıń rawajlanıwı (bul process insannıń sıpatları, idealları, qádiriyatları hám dúnyaqarasın qalıplestiredi); tınısh birge jasaw (mádeniyat adamlar arasında óz ara túsiniw, keńpeyillik hám tilekleslikke járdem beredi, bul tınısh birge jasaw ushın áhmiyetli); minez-qulıqtı tártipke salıw (mádeniyat normaları hám qaǵıydaları turmıstıń hár qıylı tarawlarında insannıń minez-qulıqın tártipke saladı).

Studentlerdiń emocional dúnyasına tásir etiw, ádep-ikramlılıq hám estetikalıq idealdı qalıplestiriw shaxs rawajlanıwı procesi arqalı ótedi. Shaxs rawajlanıwı – bul insannıń pútkil ómiri dawamında júz beretuǵın hám onıń ishki dúnyası (isenimi, qádiriyatları, ózin-ózi ańlawı), minez-qulqı, turmıstıń fizikalıq, aqlıy, ádep-ikramlılıq, sociallıq sıyaqlı hár qıylı táreplerin óz ishine alatuǵın úziksiz ózgerislerdiń quramalı procesi. Bul process ishki (jeke belsendilik, umtılıwlar) hám sırtqı (sociallıq ortalıq,

tárbiya, basqa adamlar menen óz ara qatnası) faktorlardıń óz ara tásiiri nátiyjesi bolıp esaplanadı.

Shaxs rawajlanıwı qorshaǵan ortalıq penen óz ara tásirlesiw arqalı ámelge asadı (adam tuwılıwınan baslap ózin qorshagan álem tásirinde qalıplese baslaydı, dáslep – shańaraq hám jaqınları, keyin – mektep, universitet, jumıs hám t.b.; biliw hám iskerlik (rawajlanıw waqıyanı biliw hám óz iskerligi arqalı ámelge asadı. Waqt ótiwi menen shaxstıń sistemalı sıpatları ózgerip baradı hám bul ózgerisler tek sanlıq emes, al sıpatlıq xarakterge iye boladı); ishki procesler (óz-ózin ańlaw, ózgerisler zárurlıǵın ańlaw, óz ómiri ushın juwapkershilikti óz moynına alıw hám maqsetke muwapıq háreket etiw sıyaqlı ishki mexanizmler az áhmiyetke iye emes.); ishki hám sırtqı faktorlardıń óz ara baylanıslılıǵı (shaxstıń rawajlanıwına genetikalıq beyimlilikler de, sociallıq sharayatlar, tárbiya hám shaxstıń jeke tańlawı da tásir etedi); procestıń úzliksizligi (shaxstıń rawajlanıwı bir waqtlı process emes, al ómiriniń aqırına shekem dawam etetuǵın turaqlı dinamika bolıp esaplanadı. Ol óz ishine hám muǵdar ózgerislerin (ósiwdi), hám sapa ózgerislerin (transformaciyanı) aladı.

Barlıq processte kórkem ónerdi úyreniwge durıs jantasıw, súwretlew óneriniń túrleri (reńli súwret, grafika, músınshilik hám basqalar) menen tanısıw úlken áhmiyetke iye.

Kórkem ónerdi úyreniw – shıǵarmalardı tariyx, filosofiya, psixologiya sıyaqlı hár qıylı kózqaraslardan talqılaw, dóretiwshilik kónlikpelerin ózlestiriw. Tiykargı baǵdarları: kórkem ónertanıw (kórkem óner tariyxı hám teoriyaların úyreniw), estetika (kórkem óner filosofiyası), sociologiya, kórkem óner psixologiyası. Sonday-aq, belgili bir dóretiwshilik túrleri boyınsha kónlikpelerdi qalıplestiriwge qaratılǵan ámeliy oqıw bolıwı múmkin.

Kórkem óner túrlerin úyreniwde kórkem ónerdi úyreniwdiń tiykargı baǵdarlarınń ózine tánligin esapqa alıw kerek. Kórkem óner baǵdarı kórkem óner usılları hám baǵdarların tariyxıy talqılaw hám klassifikaciyalaw, mádeniy hám tariyxıy kontekstti úyreniwdi óz ishine aladı. Estetikalıq jantasıw – filosofıyanıń gózzallıq, kórkem óner hám talǵam tábiyatın úyreniwshi bólimi. Kórkem óner sociologiyası hám psixologiyası, onıń tiykarı kórkem ónerdi sociallıq hádiyse sıpatında úyreniw, sonday-aq, kórkem ónerdi, sonıń ishinde, kóriwdi qabıl etiw psixologiyası. Semiotika kórkem ónerdi belgiler hám kommunikaciya sisteması sıpatında tallaw sıpatında. Bul baǵdar kórkem shıǵarmada mánilerdiń qalay jaratılıwı hám jetkeriliwin úyrenedi. Bul jerde ámeliy bilim beriw de sońǵı orında

turmaydı, onıń tiykarında kórkem ónerdiń belgili túrleri súwretlew, músınshilik, muzika hám basqalarda dóretiwshilik kónlikpelerin rawajlandırıw, dóretiwshilik arqalı ózin hám óz sezimlerin túsiniw birinshi orında turadı.

Súwretlew óneri dáslep payda bolǵan waqıttan baslap iytermelew hám qayǵırıw usılına tiykarlangan. Sezimlerdi rawajlandırıwǵa járdem beretuǵın kórkem óner shıǵarmaları hám qorshaǵan ortalıq qubılısların emocional bahalaw. Kórkem ónerde kewil bildiriwge iytermelew metodi – adamnıń kórkem shıǵarma qaharmanlarına kewil bildiriwi, olardıń is-háreketlerin bahalawı emocional tásirshenlikti rawajlandırıw usılı. Ol joqarı kórkem shıǵarmalar hám olardıń emocionallıq-obrazlı atqarılıwı arqalı ájayıp nársege emocionallıq-unamlı, sıqılsız nársege unamsız qatnası qalıplestiriwge tiykarlanadı [1:265-266].

Bul metodtıń tiykarında emocional jılıw jatadı. Shıǵarmanı tıńlaw yaki oqıw arqalı insan obrazlar dúnyasına kirip baradı, qaharmanlardıń sezimlerin sezinedi. Keyingi basqısh háreketlerdi bahalaw bolıp esaplanadı. Emocional baǵınıw procesinde personajlardıń háreketlerin bahalaw júz beredi, bul bolsa álemge estetikalıq múnásibetti qalıplestiriwge xızmet etedi.

Ózlestiriwde kórkem ónerdiń joqarı sapası da kem áhmiyetke iye emes. Metodtıń nátiyjeli islewi ushın shıǵarmalardıń kórkemlik qunınıń joqarı bolıwı áhmiyetli.

Keyingi basqısh – emocional atqarıw. Tek ǵana tekst yamasa súwretti anıq tákirarlaw emes, al materialdı ózgeshe ortalıq jaratatuǵın sezimge beriw de áhmiyetli.

Qollanıw nátiyjesinde estetikalıq talǵam qalıplesedi. Metod óz estetikalıq talǵamın qalıplestiriwge járdem beredi. Sonıń nátiyjesinde gózzallıq seziminiń rawajlanıwına hám jaramsız nársege unamsız múnásibettiń rawajlanıwına járdem beretuǵın emocionallıq juwapkershiliktiń rawajlanıwı. Juwmaqlawshı basqısha adamgershilik pazıyletler qalıplesedi, olardı tárbiyalaw arqalı personajlarǵa kewil bólistiw júz beredi.

Juwmaq. Súwretlew óneri quralları arqalı studentlerdiń estetikalıq rawajlanıwı olardıń mádeniy qádiriyatları, dóretiwshilik pikirlew hám ruwxıy dúnyasın qalıplestiriwge xızmet etetuǵın áhmiyetli process esaplanadı. Juwmaqlap aytqanda, bul process studentlerdiń sezim tájiriybesin bayıtadı, olardıń talǵam hám únleslik sezimin rawajlandıradı, jáhán kórkem mádeniyatınan xabardar etedi. Bunday qatnas nátiyjesinde oqıwshılar átiraptaǵı gózzallıqqa kóbirek itibarlı boladı hám ózin-ózi dóretiwshilik jaqtan ámelge asırıwǵa uqıplı boladı.

Ádebiyatlar

1. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие: [пер. с англ.] – Москва: «Архитектура-С», 2007.

**BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIKNI
GEYMIKATSIYA VOSITASIDA SHAKLLANTIRISH MAZMUNI**

Zarimbetova Gulzira Kocherbaevna – *assistent o'qituvchi*

gulzirazarimbetova70@gmail.com

Aminova Xushnoza Baxodir qizi – *talaba*

Nuriddinova Ruxshona Dostonbekovna – *talaba*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**СОДЕРЖАНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КМПЕТЕНТНОСТИ
У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ СРЕДСТВАМИ ГЕЙМИФИКАЦИИ**

Заримбетова Гульзира Кошербаевна – *ассистент преподаватель*

Аминова Хушноза Бахадировна – *студент*

Нуриддинова Рухшона Дастанбековна – *студент*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**CONTENT OF FORMING COMMUNICATIVE COMPETENCE
IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH GAMIFICATION**

Zarimbetova Gulzira Kosherbayevna – *assistant teacher*

Aminova Xushnoza Baxodirovna – *student*

Nuriddinova Rukhshona Dastanbekovna – *student*

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: kommunikativ kompetentlik, geymifikatsiya, boshlangʻich taʼlim, nutqiy faollik, didaktik oʻyin, motivatsiya, oʻquvchi shaxsi.

Rezyume. Maqolada boshlangʻich sinfi oʻquvchilarida kommunikativ kompetentlikni shakllantirish jarayonida geymifikatsiya texnologiyasining ahamiyati va mazmuniy asoslari koʻrib chiqiladi. Geymifikatsiyaning kommunikativ kompetentlik komponentlariga taʼsiri, uning didaktik imkoniyatlari va boshlangʻich taʼlim kontekstidagi oʻrni muhokama qilinadi. Maqolada kommunikativ kompetentlikning tarkibiy tuzilishi, geymifikatsiya elementlarining pedagogik funksiyalari va ularning oʻzaro bogʻliqligi tahlil etiladi. Natijalar shuni koʻrsatadiki, geymifikatsiya yondashuvi boshlangʻich sinfi oʻquvchilarida nutqiy faollikni, muloqot madaniyatini va hamkorlikka moyillikni rivojlantirishga sezilarli hissa qoʻshishi mumkin.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, геймификация, начальное образование, речевая активность, дидактическая игра, мотивация, личность учащегося.

Резюме. В статье рассматриваются значение и содержательные основы технологии геймификации в процессе формирования коммуникативной компетентности у учащихся начальных классов. Обсуждается влияние геймификации на компоненты коммуникативной компетентности, её дидактические возможности и роль в контексте начального образования. В статье анализируются структурное строение коммуникативной компетентности, педагогические функции элементов геймификации и их взаимосвязь. Результаты показывают, что подход на основе геймификации может внести значительный вклад в развитие речевой активности, культуры общения и склонности к сотрудничеству у учащихся начальных классов.

Key words: communicative competence, gamification, primary education, speech activity, didactic game, motivation, student personality.

Summary. The article examines the significance and substantive foundations of gamification technology in the process of developing communicative competence among primary school students. The influence of gamification on the components of communicative competence, its didactic potential, and its role within the context of primary education are discussed. The article analyses the structural composition of communicative competence, the pedagogical functions of gamification elements, and their interrelationship. The findings indicate that a gamification-based approach can make a substantial contribution to the development of speech activity, communication culture, and a disposition toward collaborative engagement among primary school students.

Kirish. Zamonaviy taʼlim tizimida shaxsga yoʻnaltirilgan yondashuv tobora ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Boshlangʻich sinfi oʻquvchilari – yaʼni 6 yoshdan 10 yoshgacha boʻlgan bolalar – oʻz nutqiy va ijtimoiy kompetentliklarini aynan maktabning dastlabki bosqichlarida shakllantirishadi. Bu davrda muloqot koʻnikmalarining qanchalik toʻgʻri va mustahkam poydevor ustiga qurilishi bolaning keyingi akademik hamda ijtimoiy muvaffaqiyatini belgilab beradi [1]. Shu sababli kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga yoʻnaltirilgan pedagogik texnologiyalarning samaradorligini oʻrganish dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Kommunikativ kompetentlik deganda biz nafaqat ogʻzaki va yozma

nutq koʻnikmalarini, balki tinglovchi bilan kontakt oʻrnatish, oʻz fikrini mantiqan ifodalash, muloqot vaziyatiga moslasha olish va hamkorlikda fikrlash qobiliyatlarini tushunamiz [2]. Bu tushuncha lingvistik kompetentlikdan kengroq boʻlib, ijtimoiy-kommunikativ, pragmatik va diskursiv oʻlchovlarni ham oʻz ichiga oladi.

Biroq boshlangʻich sinfi pedagogik amaliyotida kommunikativ kompetentlikni shakllantirish koʻpincha passiv usullar – oʻqituvchining monologik tushuntirishlari, darslik matnlari bilan ishlash va standartlashtirilgan topshiriqlar orqali amalga oshiriladi. Bunday yondashuvlar oʻquvchining ichki motivatsiyasini yetarlicha qoʻllab-quvvatlamaydi va haqiqiy muloqot vaziyatlarini taqlid qila

olmaydi [3]. Natijada o'quvchilar grammatik jihatdan to'g'ri gapira olishi mumkin, ammo jonli muloqotda qiyinchilik sezadi. Ushbu muammoni hal etishda geymifikatsiya – o'yin mexanizmlarini o'quv jarayoniga tatbiq etish – istiqbolli alternativa sifatida e'tibor qozonib kelmoqda. Geymifikatsiya o'quvchilar uchun tabiiyan jozibali bo'lgan elementlar – ballar, darajalar, unvonlar, vaziyatli stsenariylar, jamoaviy vazifalar – orqali o'quv faoliyatiga shug'ullanishning motivatsion bazasini kuchaytiradi [4]. Maqolaning asosiy maqsadi mavjud adabiyotlar tahlili orqali geymifikatsiyaning boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ kompetentlikni shakllantirishdagi nazariy asoslarini va mazmuniy imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, o'zbek, rus va xorijiy pedagogik, psixologik hamda metodologik manbalardagi ilmiy ma'lumotlarni qiyosiy tizimlashtirish asosida qurilgan. Maqolada kommunikativ kompetentlik nazariyasini ishlab chiqqan etakchi tadqiqotchilar – D.Hymes, M.Canale, M.Swain, S. Savignon, shuningdek, o'zbek va rus pedagog-olimlari – B.Hasanov, G'.Qodirov, A.A.Leontev, D.I.Izarenkov asarlari tahlil qilingan [2, 5, 6]. Adabiyotlarni o'rganish davomida kommunikativ kompetentlikning tarkibiy modellari, geymifikatsiyaning didaktik asoslari va ularning boshlang'ich ta'limdagi tatbiq imkoniyatlari qiyoslanib, umumlashtiruvchi xulosalar chiqarilgan.

Kommunikativ kompetentlik nazariyasining poydevori D.Hymesning «kommunikativ kompetentlik» tushunchasiga oid ishlarida mustahkamlangan bo'lib, u bu kompetentlikni tilni faqat tuzilmaviy jihatdan bilishdan farqli ravishda, ijtimoiy kontekstga mos ravishda qo'llay olish qobiliyati sifatida ta'riflagan [5]. Keyinchalik Canale va Swain ushbu tushunchani to'rtta komponentga – grammatik, ijtimoiyolingvistik, diskursiv va strategik kompetentliklarga – ajratib tahlil qilishdi. Bu model hozirgi kunga qadar kommunikativ kompetentlikni o'rganishdagi eng keng tarqalgan metodologik asos hisoblanadi [6]. O'zbek pedagogikasida esa B.Hasanov kommunikativ kompetentlikni o'quvchining muloqot vaziyatlariga muvofiq harakat qila olishi va o'z nutqini ongli boshqara olish ko'nikmasi deb belgilaydi [1]. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bu kompetentliklarni rivojlantirish alohida metodologik yondashuvni talab etadi, chunki bu yoshdagi bolalarning asosiy idrok qilish mexanizmi o'yin faoliyati orqali amalga oshiriladi.

Geymifikatsiya nazariyasi K. Werbachning ishlarida tizimli ko'rinish kasb etgan bo'lib, u o'yin elementlarini uch darajaga ajratadi: dinamikalar (narrativ, taraqqiyot, munosabatlar), mexanikalar (vazifalar, raqobat, fikr-mulohaza), va komponentlar (ballar, nishonlar, reytinglar) [4]. Ushbu tuzilma ta'lim jarayoniga tatbiq etilganda, o'quvchilarning faollikni o'z-o'zidan qo'llab-quvvatlashi kuchayadi. Rus pedagogi A.A.Verbitskiy o'quv o'yinlarini "kontekstli ta'lim" doirasida muhim metodologik vosita sifatida baholagan va ularning motivatsion ta'sirini nazariy asoslagan [3]. Uning ta'kidlashicha, o'yin shaklida tashkil etilgan o'quv vaziyatlari o'quvchida real hayot muloqotini modellashtirib, kommunikativ tajriba orttirishning eng samarali yo'lidir.

Geymifikatsiyaning boshlang'ich ta'limdagi o'rnini tadqiq etgan N.Deterding va boshqalar o'yin elementlari

motivatsion va kognitiv ta'sir orqali ta'lim natijalarini yaxshilashini ko'rsatgan [7]. Ayniqsa, vaziyatli rolli o'yinlar va jamoaviy vazifalar bolaning ijtimoiy nutqini faollashtiradi, chunki bunday o'yinlarda fikr almashish, muzokaralar olib borish, kelishuv qidirish zaruriyati tug'iladi. Bu esa kommunikativ kompetentlikning strategik va diskursiv komponentlarini bevosita mashq qildiradi. O'zbek pedagog-metodisti G'.Qodirovning ta'kidlashicha, o'quvchilarning muloqot faoliyatini rag'batlantirishda o'yin vositalaridan foydalanish milliy pedagogik an'analarda ham chuqur ildiz otgan bo'lib, xalq o'yinlari boshlang'ich ta'limning tabiiy didaktik resursi bo'lib xizmat qilgan [8]. Bu nuqtai nazar geymifikatsiyaning mahalliy ta'lim kontekstida tarixiy va madaniy legitimligini ham tasdiqlaydi.

Geymifikatsiyaning kommunikativ kompetentlikka ta'sirini o'rganishda til o'rganishdagi motivatsiya nazariyalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. R.Ryan va E.Desining o'z-o'zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory, 1985) ichki motivatsiyaning uchta asosiy omilini – kompetentlik, avtonom boshqaruv va aloqa (relatedness) hissini – ajratib ko'rsatadi [9]. Geymifikatsiya o'yin elementlari orqali aynan ushbu uchala omilni qo'llab-quvvatlashga qodir: vazifalarning bosqichliligi o'quvchida kompetentlik hissini, mustaqil tanlov imkoniyati avtonom boshqaruvni, jamoaviy o'yinlar esa aloqa hissini shakllantiradi. Bu nazariy asoslar geymifikatsiyaning kommunikativ ta'lim jarayonidagi ta'sirini tushuntirishda ishonchli asos beradi. Bundan tashqari, Lev Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasi geymifikatsiya doirasida ham o'z ahamiyatini saqlab qoladi: o'yin vaziyatlarida bola o'zi mustaqil bajara olmaydigan kommunikativ vazifalarni tengdoshlar yoki kattalar yordamida muvaffaqiyatli hal etadi, bu esa nutqiy rivojlanishni tezlashtiradi [10].

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlilining natijalariga ko'ra, geymifikatsiyaning kommunikativ kompetentlikni shakllantirishdagi mazmuniy asoslari bir necha o'zaro bog'liq yo'nalishda ko'rib chiqilishi lozim. Birinchi yo'nalish – motivatsion aspekt. Boshlang'ich sinf o'quvchilari hali irodaviy xususiyatlarini to'liq rivojlantirmagan bo'lib, ularning o'quv faoliyatdagi ishtiroki ko'proq bevosita qiziqish va hissiy jalb etilishga bog'liq [3]. Geymifikatsiya elementlari – vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun berilgan rag'bat, taraqqiyot ko'rsatkichlari, jamoaviy raqobat – o'quvchining faollikni o'zi ichidan boshqarish qobiliyatini mustahkamlaydi. Natijada o'quvchi kommunikativ vazifaga nafaqat baholash uchun, balki shaxsiy qiziqish orqali murojaat etadi. Bu esa nutqiy faollikning sifat jihatdan yangi darajaga ko'tarilishi uchun psixologik zamin hozirlaydi. Ushbu yo'nalish bo'yicha adabiyotlar geymifikatsiyaning motivatsion ta'siri eng avvalo ichki rag'batni kuchaytirishda namoyon bo'lishini bir ovozdan tasdiqlaydi.

Ikkinchi yo'nalish – kommunikativ kompetentlikning tarkibiy jihatdan rivojlanishi. Grammatik kompetentlik – nutqning to'g'ri tuzilishini – an'anaviy o'quv usullari ham rivojlantirishga qodir. Biroq ijtimoiyolingvistik kompetentlik (vaziyatga mos nutq) va strategik kompetentlik (muloqotda yuzaga kelgan to'siqlarni engish usullari) faqat haqiqiy muloqot vaziyatlarida, ya'ni o'quvchi jonli aloqa o'rnatishga majbur bo'lganda shakllanadi. Rolli o'yinlar, stsenariy asosidagi muloqot vazifalari va jamoaviy

muhoqamalar aynan shunday vaziyatlarni modellashtiradi. Masalan, «savdo» yoki "sayohat" mavzusidagi rolli o'yinda o'quvchi savol berish, ma'lumot so'rash, kelishuv izlash va o'z fikrini isbotlash kabi turli diskursiv funksiyalarni amalda o'zlashtiradi. Bu esa grammatik o'quv mashqlariga nisbatan ancha boy kommunikativ tajribani ta'minlaydi [7]. Geymifikatsiya doirasida vazifalarning bosqichliligi ham muhim: dastlab oddiy dialog, so'ng guruhii muhoqama, nihoyat murakkab rolli stsenariy – bu ketma-ketlik o'quvchining nutqii imkoniyatlarini asta-sekin kengaytirib boradi.

Uchinchi yo'nalish – ijtimoiy va hamkorlikka oid o'lchovlar. Kommunikativ kompetentlik nafaqat individual nutq qobiliyatlarini, balki guruhda ishlash, kelishuv qidirish, boshqalarning fikrini tinglab tushunish va o'z nuqtai nazarini hisobga olgan holda muloqot olib borish ko'nikmalarini ham o'z ichiga oladi. Jamoaviy geymifikatsiya vazifalari – masalan, o'quvchilar birgalikda belgilangan maqsadga erishishi lozim bo'lgan kooperativ o'yinlar – aynan ushbu ko'nikmalarni mashq qildiradi. Bunday o'yinlarda raqobat individual emas, guruhii bo'ladi, bu esa tengdoshlar o'rtasidagi muloqot intensivligini oshiradi. Vigotskiy ta'kidlaganidek, ijtimoiy o'zaro ta'sir kognitiv rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi, geymifikatsiya esa ushbu ijtimoiy o'zaro ta'sirni tashkiliy jihatdan strukturalashtiradi va mazmunli qiladi [10].

To'rtinchi yo'nalish – mazmunii tanlov masalasi. Geymifikatsiya elementlari qanchalik jozibali bo'lmasin, ular kommunikativ maqsadlarga xizmat qilishi uchun mazmunii jihatdan pedagogik maqsadlarga uyg'un bo'lishi lozim [8]. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, geymifikatsiyaning eng katta xatosi – o'yin elementlarini mazmundan ajratgan holda sirtqi rag'bat sifatida qo'llashdir. Bunday holatda o'quvchi ball yig'ish uchun harakat qiladi, kommunikativ vazifa esa ikkinchi o'ringa tushib qoladi. Shu sababli samarali geymifikatsiya kommunikativ vazifani o'yinning markazii tarkibii qismiga aylantirishi, o'yin mexanikasini esa ushbu vazifani hal etish jarayonining organik davomi sifatida loyihalashi zarur [4]. Masalan, "bahs-munozara" geymifikatsiyasida o'quvchi o'z argumentini qanchalik mantiqli va ishonchli ifodalasa, shuncha yuqori natijaga erishadi – bu holda o'yin mexanikasi bevosita kommunikativ sifatni baholaydi va rag'batlantiradi.

Bundan tashqari, o'qituvchining roli geymifikatsiya sharoitida qayta ko'rib chiqilishi lozim. An'anaviy ta'limda o'qituvchi bilim manbai va monologik ta'sir sub'ekti bo'lsa, geymifikatsiya doirasida u o'yin muhitini loyihalashtiruvchi, faoliyatni yo'naltiruvchi va refleksiyanii tashkil etuvchi murabbiyga aylanadi [3]. Bu o'zgarish boshlang'ich ta'limda ayniqsa muhim, chunki o'quvchining o'qituvchi bilan emotsional munosabati uning o'quv motivatsiyasiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi. O'qituvchi geymifikatsiya vazifalarini shunday tuzadiki, har bir o'quvchi o'z kommunikativ imkoniyatlari darajasiga mos vazifani topa olsin va muvaffaqiyat hissini his qilsin – bu esa kommunikativ faollikning barqaror motivatsion bazasini vujudga keltiradi [9].

Beshinchi yo'nalish – baholash va fikr-mulohaza mexanizmlari. Kommunikativ kompetentlikni shakllantirish jarayonida baholash nafaqat yakuniy natijani, balki jarayonning o'zini ham qamrab olishi lozim. An'anaviy

baholash tizimida o'quvchi o'z nutqii faoliyatining sifati haqida ko'pincha kechiktirilgan va bir tomonlama ma'lumot oladi – bu esa xatolarni ongli tushunish va o'zini takomillashtirish imkoniyatini cheklaydi. Geymifikatsiya esa tezkor va ko'p qatlamli fikr-mulohaza (feedback) tizimini tabiiy tarzda o'z ichiga oladi: o'yin jarayonida o'quvchi darhol o'z harakatining natijasini ko'radi, qaysi kommunikativ strategiya samarali ekanini his qiladi va keyingi vazifaga yanada ongli tayyorlanadi. Bundan tashqari, geymifikatsiya doirasida tengdoshlar baholashi ham muhim o'rin tutadi – o'quvchilar bir-birining nutqii faoliyatini kuzatib, izoh berish orqali o'zlari ham tanqidiy nutqii tafakkurni rivojlantiradilar. Izarenkovning ta'kidlashicha, kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishda o'quvchining o'z nutqii faoliyatini refleksiv baholay olishi – ya'ni metakommunikativ ko'nikma – alohida didaktik maqsad sifatida belgilanishi zarur [2]. Geymifikatsiya aynan ushbu refleksiv baholashni o'yin jarayoniga organik kiritish imkonini beradi, bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'z-o'zini boshqarish va nutqii mas'uliyat hissini shakllantirishga xizmat qiladi.

Oltinchi yo'nalish – geymifikatsiyaning differentsial ta'lim bilan uyg'unlashuvi. Boshlang'ich sinf sinfxonasida o'quvchilar nutqii rivojlanish darajasi, temperament, ijtimoiy tajriba va o'quv uslubi jihatidan bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi [1]. An'anaviy frontal dars formati bu farqlanishni hisobga olishga qodir emas – hamma uchun bir xil vazifa va sur'at belgilanadi, bu esa past darajadagi o'quvchilarni orqada qoldirib yuborish, yuqori darajadagilarni esa zeriktirib qo'yish xavfini tug'diradi. Geymifikatsiya tizimi esa vazifalarni darajalash, individual traektoriyalarni loyihalash va har bir o'quvchiga mos muloqot muhitini yaratish imkonini beradi. Masalan, uyatchan yoki muloqotga tortinchoq o'quvchi uchun avval ikkilik dialog, so'ng kichik guruh, nihoyat butun sinf oldida nutq kabi bosqichma-bosqich kommunikativ vaziyatlar taklif etilishi mumkin – bu yerda o'yin formatining tabiiy tartiblilik xususiyati differentsial yondashuvning pedagogik vositasiga aylanadi. Leontevning faoliyat nazariyasiga ko'ra, kommunikativ faoliyat o'quvchida shaxsiy mazmun kasb etgandagina haqiqii rivojlanishga xizmat qiladi; geymifikatsiya esa turli xil o'quvchilar uchun turlicha, ammo har birida shaxsiy ahamiyat tug'diradigan muloqot vaziyatlarini yaratish vositasi sifatida ushbu nazariy talabni amalda qondira oladi.

Xulosa. Amalga oshirilgan adabiyotlar tahlili va nazariy mushohada asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ kompetentlikni shakllantirish murakkab, ko'p o'lchovli pedagogik jarayon bo'lib, u o'quvchining motivatsion, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishini bir vaqtning o'zida qamrab olishini talab etadi. Geymifikatsiya – o'yin mexanizmlarini o'quv jarayoniga maqsadli tatbiq etish – ushbu talablarni qondirish uchun nazariy jihatdan puxta asoslangan va amaliy imkoniyatlari keng bo'lgan pedagogik yondashuv hisoblanadi. Geymifikatsiya motivatsion, diskursiv, ijtimoiy va mazmunii yo'nalishlarda kommunikativ kompetentlikning asosii komponentlarini bir kompleks tizim doirasida rivojlantirishga imkon beradi.

Biroq geymifikatsiyani samarali asbob sifatida ishlatish uchun bir qator shart-sharoitlar bajarilishi zarur: o'yin elementlari kommunikativ maqsadlardan ajratilmasligi,

vazifalar murakkablik darajasiga ko'ra bosqichma-bosqich tartiblanishi, o'qituvchi esa faol boshqaruvchi emas, balki yo'naltiruvchi sifatida qayta pozitsiyalanishi lozim. O'zbek boshlang'ich ta'lim tizimi kontekstida geymifikatsiyani joriy etish milliy pedagogik an'analar – xalq o'yinlari, jamoaviy faoliyat madaniyati – bilan organik bog'lanishi

kerak, bu esa ushbu texnologiyaning mahalliy sharoitda qabul qilinuvchanligini oshiradi. Kelgusida ushbu yo'nalishda amaliy pedagogik tajribalar, o'qituvchilar uchun metodologik qo'llanmalar va boshlang'ich ta'lim dasturlariga muvofiq geymifikatsiya loyihalari ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar

1. Hasanov B. Boshlang'ich sinflarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
2. Savignon S.J. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice. – New York: McGraw-Hill, 1997.
3. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – Москва: «Высшая школа», 1991.
4. Werbach K., Hunter D. For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business. – Philadelphia: Wharton Digital Press, 2012.
5. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics / eds. J. Pride, J.Holmes. – Harmondsworth: Penguin, 1972. - P. 269–293.
6. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. // Applied Linguistics. 1980. Vol. 1, No. 1. – P. 1–47.
7. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining "Gamification". // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. -New York: ACM, 2011. – P. 9-15.
8. Qodirov G'. O'zbek xalq o'yinlarining tarbiyaviy va didaktik imkoniyatlari. – Toshkent: «O'qituvchi», 2015.
9. Ryan R.M., Deci E.L. Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions // Contemporary Educational Psychology. 2000. Vol. 25, №1. – P. 54–67.
10. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: «Лабиринт», 1999.

Tálim - tárbiya teoriiyası hám metodikası

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАЗЦОВ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Абдалиева Перуза Исаевна – старший преподаватель

feruzaabdaleyva@gmail.com

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

БОЛАЛАР ТАРБИЯСИДА ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИ НАМУНАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Абдалиева Перуза Исаевна – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институту

UTILIZING EXAMPLES OF FOLK PEDAGOGY IN CHILD-REARING

Abdaliyeva Peruzha Isaevna – Senior teacher

Nukus state Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: оила, халқ кадрийатлари, урф-одатлар, анъаналар, эртақлар, термалар, топишмоқлар, макол-маталлар, аллалар.

Резюме. Мақолада оила тарбиясида қорақалпоқ халқ педагогикаси намуналаридан фойдаланиш орқали болаларни ҳар томонлама баркамол инсон этиб тарбиялаш вазифалари ҳақида сўз боради.

Ключевые слова: семья, народные ценности, обычаи, традиции, сказки, терме (стихотворно-напевная речь), загадки, пословицы-поговорки, колыбельные песни.

Резюме. В статье идет речь о задачах воспитания детей всесторонне развитыми людьми с помощью использования образцов каракалпакской народной педагогики в семейном воспитании.

Key words: family, folk values, customs, traditions, fairy tales, termes (verse-singing speech), riddles, proverbs, lullabies.

Summary. The article deals with the problems of educating children by comprehensively developed people using samples of Karakalpak folk pedagogy in family education.

Введение. Семья – неотъемлемая часть общества. Нет народа, нации или общества, которые бы не учитывали проблемы семьи в истории своего развития и в определении будущего. Всякое будущее неотделимо от семейных интересов. Так как, семья для каждого человека – это начало всех начал. А также, каждый человек связывает свое счастье, прежде всего, с семьей, т. е. чувствовать себя по настоящему счастливым может только тот, который счастлив у себя дома, в семье.

Анализ литературы. Семья, являясь неотъемлемой частью общества, занимает важное место в развитии каждого человека в отдельности и любой нации в целом.

Первый Президент Республики Узбекистан Ислам Каримов подчеркивая, что семья занимает особое место в развитии каждого общества, нации: “Несомненно, велика роль и влияние семьи в формировании и развитии своеобразной духовности каждой нации. Так как, самые чистые и кристальные чувства человека, его первые понятия и воображения о жизни формируются в первую очередь именно в семейной среде. Фундамент понятий, представляющих собой духовные критерии и взгляды, определяющие характер и мировоззрение ребенка, такие как, доброта и милосердие, честь и совесть, уважение к родителям, представителям старшего поколения закладываются в семейных условиях” [1]. В каракалпакской народной педагогике детский фольклор изучался как отдельный жанр. В связи с этим У. Айтмуратов опубликовал труд под названием “Каракалпакский детский фольклор.” В ней, основываясь на детском фольклоре, подчеркивается важность скороговорок, загадок и сказок в воспитании детей в семье, развивая их мышление и способствуя трудолюбию. [2].

Анализ и результаты. Семья – это место, где человек отдыхает и восстанавливает работоспособность. Вместе с тем, семья является очагом воспитания. В семейном воспитании детей существуют оставленные предками, испытанные поколениями людей, лучшие традиции, обычаи. Для воспитания детей всесторонне развитыми людьми, в семейном воспитании целесообразно использовать образцы народной педагогики, сформированные на протяжении многих лет. Так как, родители, рассказывая своим детям сказки, пословицы и поговорки, скороговорки и загадки формируют у них первичные нравственные представления. Особенно на психологическое развитие ребенка влияет колыбельная песня, через колыбельную мать выражает свои чувства к младенцу, желания, чтобы ребенок вырос хорошим человеком. Например:

Айнанайын аппағым
Қозы жүнли қалпағым
Журт сүймесе сүймесин
Өзимнің сүйген аппағым

В каракалпакском народе наряду с колыбельными песнями матерей существуют ещё и песни- термишы, которые поют отцы. Термишы – традиционный жанр каракалпакского фольклора, посвященный детям. Обычно колыбельные песни поют матери, а термишы – это песни, посвященные ребенку, в исполнении отцов [3].

Отцы исполняют песни-термишы просто, без музыкального сопровождения. Отцы, также как матери, вносят вклад в воспитание ребенка, излагая через песенные строки свои чувства, выражая пожелания, чтобы дети выросли мужественными. Например:

Айдыу-айдыу айда бар,
Айдан арыў кайда бар,

Айды мактап нетейин,
Ай баламнан пайда бар,

Сказки играют существенную роль в семейном воспитании. Сказки – один из основных видов устного народного творчества. Они пробуждают у детей доброту, отзывчивость. Существует несколько разновидностей сказок. Дети очень любят слушать сказки, действия сказочных героев будят воображения малыша. Сказки помогают детям осмыслить явления окружающего мира, расширяют их кругозор. Особенно детям дошкольного возраста нужно рассказывать сказки о животных. Потому что, в таких сказках изображение повадок зверей, особенности их поведения напоминает изображение поведения людей, животные в сказках олицетворяют собой человеческие добродетели и пороки. А под влиянием этих сказок с раннего возраста в их детском сознании складываются правильные представления о справедливости, о добре и зле.

В настоящее время родители в семейном воспитании все больше отдают предпочтение использованию современных методов воспитания. Это правильно, потому что, на сегодняшний день педагогическая наука очень хорошо развита и в ней создаются эффективные методы для воспитания детей. Однако у каждой нации имеются ценности, традиции, обычаи, отражающие своеобразную национальную самобытность, они не потеряли своего значения и по сей день. Поэтому, частое использование родителями в семейном воспитании, в обычном воспитательном процессе в качестве образцов – произведений устного народного творчества – пословиц и поговорок, загадок и скороговорок, способствует освоению детьми воспитательных особенностей, характерных для нашей национальности. Особенно в воспитательном процессе родители использовали пословицы и поговорки. На примере пословиц “Мийнет туби-рахат – Труд приносит удовольствие”, “Енбек етсен-емерсен – если потрудишься, то и поешь”, родители приучают детей к труду, объясняя, что труд занимает важную роль в жизни человека. А на примере пословиц и поговорок об общественных нормах поведения, таких как: “Болайын десен адепли, хош кылык пенен адетлен – Хочешь быть воспитанным, вежливым, возьми себе в привычку хорошее поведение”, – дети учатся хорошим манерам, служить народу, быть вместе с народом – “Ер ел ушын тууады, ел ушын оледі – Герой рождается на счастье народу и умирает за народ”. Воспитание детей всесторонне развитыми личностями посредством применения вот таких пословиц и поговорок в семейном быту, донесением до

сознания ребенка народных качеств и наследия является священным долгом каждого из нас.

Кроме пословиц и поговорок в каракалпакской народной педагогике важным средством для воспитания детей могут быть и терме (стихотворно-напевная речь или белый стих). Терме считаются одним из видов фольклорного жанра, имеют малые размеры. Они наставляют, воспитывают людей. Терме обычно исполняют жырау (народные певцы). В них в назидательно-поучительной форме поётся о том, как жить, что делать. Терме, предназначенные для детей, учат их прежде всего добру, отличать хорошее от плохого, тому, какими должны быть нормы поведения, что приносит вред человеку и призывают слушателя к справедливости.

Бир дегенде не жаман,
Билимсиз өскен үл жаман,
Қараўсыз өскен қыз жаман,
Еки дегенде не жаман,
Елеўсиз келген жаў жаман х.т.б.

Дети слушают терме с большим удовольствием и стараются их запомнить и пересказать. В воспитании детей важное место занимают также загадки. Известный каракалпакский фольклорист К.Аимбетов характеризует загадки таким образом: “Загадка способствует развитию умственной способности. Отгадывание загадок оттачивает ум, приучая детей к четкой логике, рассуждению, развивает способности к анализу, мышлению, расширяет кругозор, доставляет уму ребенка полезное упражнение” [4]. Загадки тесно связаны с реальной жизнью человека. Загадывание загадок давно существует среди детей. Разгадывание загадки требует активной работы мысли, наблюдательности, находчивости. Например:

Кишкеке ғана бойы бар, – (маленький дед)
Қабат-қабат тоны бар (пияз) (в семь шуб одет) (лук)
Бир ийтим бар үрмейди, – (Не лает, не кусает)
Руўхсатсыз ол үйге, (в дом не пускает) (замок)
Хеш ким хәрғиз кирмейди (никто в дом не заходит) (кулып).

Заключение. В заключение можно сказать, что семейное воспитание, основанное на каракалпакской народной педагогике, является самой актуальной задачей сегодняшнего дня. Воспитание начинается с семьи и используя в семейном быту народные обычаи и традиции, каждый член семьи может передать будущему поколению национальные ценности, обычаи и традиции своего народа и это способствует воспитанию будущего поколения приверженцами национальной идеи.

Литература

1. Каримов И. Высокая духовность – непобедимая сила. – Ташкент: “Маънавият”, 2008. – С. 52.
2. Айтмуратов У. Каракалпак балалар фольклоры. -Нокис: 1970.
3. Амирлан С. Мотивы жырау и термечи. Современные проблемы каракалпакских школ жырау. // Материалы Республиканской научно-практической конференции. – Нукус: 2014.
4. Айымбетов К. Каракалпакский фольклор. – Нукус: “Каракалпакстан”, 1977.

**QORAQALPOG'ISTON HUDUDIDAGI EKOLOGIK VA SOTSIAL-IQTISODIY
MUAMMOLAR ASOSIDA FIZIKAVIY HODISALARNI O'QITISHDA
MULTIMEDIA VA INTERAKTIV TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH**

Abdijaliev Sultanbek Kallibekovich – fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori
sultanbekabdijaliev@gmail.com

Omarova Zamira Allamjarovna – magistrant
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ И ИНТЕРАКТИВНЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ФИЗИЧЕСКИМ ЯВЛЕНИЯМ НА
ОСНОВЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ПРОБЛЕМ ТЕРРИТОРИИ КАРАКАЛПАКСТАНА**

Абдижаалиев Султанбек Каллибекович – доктор философии по физико-математическим наукам

Омарова Замира Алламжаровна – магистрант
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**THE USE OF MULTIMEDIA AND INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN
TEACHING PHYSICAL PHENOMENA BASED ON ENVIRONMENTAL AND
SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS IN THE TERRITORY OF KARAKALPAKSTAN**

Abdijaliev Sultanbek Kallibekovich – Doctor of Philosophy in Physical and Mathematical Sciences

Omarova Zamira Allamjarovna – master's student
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: Qoraqalpog'iston, Orolbo'yi, fizika ta'limi, ekologik muammo, multimedia, interaktiv texnologiya, virtual laboratoriya, fizikaviy hodisa, ekologik tafakkur, nazariy-metodik yondashuv.

Rezyume. Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasining ekologik va sotsial-iqtisodiy muammolari asosida fizikaviy hodisalarni o'qitishda multimedia va interaktiv texnologiyalardan foydalanishning didaktik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada Orolbo'yi hududida kuzatilayotgan suv tanqisligi, tuproq sho'rlanishi, chang-to'zon hodisalari, iqlim keskinlashuvi kabi jarayonlar issiqlik almashinuvi, bug'lanish, diffuziya, aerodinamika, nurlanish va energiya aylanishi mavzulari bilan bog'lanadi. Empirik tajriba-sinov ma'lumotlari keltirilmaydi; asosiy e'tibor ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, mahalliy ekologik vaziyatlar asosida darsni loyihalash va kutilayotgan pedagogik samaralarni nazariy asoslashga qaratiladi.

Ключевые слова: Каракалпакстан, Приаралье, физическое образование, экологическая проблема, мультимедиа, интерактивные технологии, виртуальная лаборатория, физическое явление, экологическое мышление, теоретико-методический подход.

Резюме. В статье рассматриваются дидактические возможности использования мультимедийных и интерактивных технологий при обучении физическим явлениям на основе экологических и социально-экономических проблем Республики Каракалпакстан. Особое внимание уделяется связи процессов Приаралья с такими темами физики, как теплообмен, испарение, диффузия, аэродинамика, излучение и превращение энергии. В статье не приводятся эмпирические результаты эксперимента; акцент сделан на анализе научно-методической литературы, проектировании уроков с учетом местного экологического контекста и теоретическом обосновании ожидаемых педагогических результатов.

Key words: Karakalpakstan, Aral Sea region, physics education, environmental problem, multimedia, interactive technologies, virtual laboratory, physical phenomenon, ecological thinking, theoretical and methodological approach.

Summary. The article examines the didactic potential of using multimedia and interactive technologies in teaching physical phenomena based on environmental and socio-economic problems in the Republic of Karakalpakstan. It connects local environmental processes in the Aral Sea region with physics topics such as heat transfer, evaporation, diffusion, aerodynamics, radiation and energy transformation. The article does not present empirical experimental data; it focuses on the analysis of scientific and methodological literature, lesson design based on the local ecological context, and theoretical justification of expected pedagogical outcomes.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim jarayonida fanlarni hayotiy muammolar bilan bog'lab o'qitish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi sharoitida fizika fanini faqat nazariy qonuniyatlar majmyu sifatida emas, balki hududda mavjud ekologik va sotsial-iqtisodiy jarayonlarni tushuntirish vositasi sifatida o'qitish muhim ahamiyatga ega. Orol dengizi inqirozi, suv resurslarining kamayishi, tuproq sho'rlanishi, chang-to'zonlarning ko'payishi, havo haroratining keskin o'zgarishi va aholining turmush sharoitiga ta'sir etuvchi ekologik omillar fizika fanidagi ko'plab hodisalar bilan bevosita bog'liqdir.

Masalan, Orolbo'yi hududida suv sathining pasayishi va bug'lanish jarayonlarini tushuntirishda issiqlik almashinuvi, molekulyar harakat, bug'lanish tezligi va nurlanish energiyasi tushunchalaridan foydalanish mumkin. Chang-to'zonlarning tarqalishi aerodinamika, bosim, havo oqimi, diffuziya va zarralar harakati bilan izohlanadi. Tuproq sho'rlanishi va namlikning kamayishi esa kapillyarlik, bug'lanish, moddalarning eruvchanligi va issiqlik ta'sirida modda almashinuv jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganilishi mumkin.

An'anaviy darslarda bunday murakkab hodisalarni faqat og'zaki tushuntirish ko'pincha yetarli natija bermaydi.

Chunki o'quvchi yoki talaba fizikaviy jarayonni ko'z oldiga keltira olmasa, uning mohiyatini chuqur anglamaydi. Shu sababli multimedia va interaktiv texnologiyalardan foydalanish fizika ta'limida muhim didaktik vosita sifatida qaraladi. Animatsiya, simulyatsiya, virtual laboratoriya, interaktiv xarita, videolavha va raqamli topshiriqlar yordamida abstrakt fizikaviy hodisalarni ko'rgazmali, tushunarli va amaliy mazmunda yoritish mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi – Qoraqalpog'istonning ekologik va sotsial-iqtisodiy muammolari asosida fizikaviy hodisalarni o'qitishda multimedia va interaktiv texnologiyalardan foydalanishning nazariy-metodik imkoniyatlarini asoslash hamda fizika darslari uchun didaktik yondashuvlarni taklif etishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: 1) Qoraqalpog'iston hududidagi ekologik va sotsial-iqtisodiy muammolar bilan bog'liq fizikaviy hodisalarni aniqlash; 2) multimedia va interaktiv texnologiyalarning fizika ta'limidagi didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish; 3) fizikaviy hodisalarni mahalliy ekologik muammolar bilan bog'lab o'qitish uchun nazariy-metodik model taklif etish; 4) taklif etilgan yondashuv asosida kutiladigan pedagogik natijalarni ilmiy-metodik jihatdan asoslash; 5) mazkur yondashuvning cheklovlari va amaliy qo'llash shartlarini aniqlash.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Multimedia ta'lim nazariyasida o'quv materialini matn, tasvir, animatsiya, audio va interaktiv elementlar orqali berish o'quvchining idrok jarayonini faollashtirishi ta'kidlanadi. R.E.Mayerning "Multimedia Learning" asarida vizual va verbal axborotni uyg'unlashtirish o'quv materialini yaxshiroq anglashga yordam berishi asoslangan [1]. Bu yondashuv fizika fanidagi abstrakt tushunchalarni animatsiya va simulyatsiya orqali tushuntirish zarurligini ko'rsatadi.

UNESCOning 2023-yildagi "Technology in education: A tool on whose terms?" hisobotida raqamli texnologiyalar ta'lim sifatini oshirishi mumkinligi, biroq texnologiyaning samarasi ularning pedagogik maqsadga mos qo'llanishiga bog'liqligi alohida ta'kidlanadi [2]. Shu sababli multimedia vositalari darsda mustaqil maqsad emas, balki fizikaviy hodisani chuqurroq anglashga xizmat qiluvchi didaktik vosita sifatida qo'llanishi lozim.

University of Colorado Boulder tomonidan ishlab chiqilgan PhET Interactive Simulations platformasi fizika, kimyo, biologiya, geografiya va matematika fanlarida interaktiv modellar asosida ta'lim berish imkoniyatlarini yaratadi [3]. Orolbo'yi hududiga oid manbalarda esa ekologik inqirozning suv resurslari, aholi turmushi va atrof-muhit barqarorligiga ta'siri yoritiladi; Xalqaro Orolni qutqarish jamg'armasi agentligi ma'lumotlari bu muammoning hududiy dolzarbligini ko'rsatadi [4]. Mazkur maqolaning o'ziga xos jihati shundaki, unda multimedia ta'limi haqidagi umumiy nazariyalar Qoraqalpog'iston hududining aniq ekologik va sotsial-iqtisodiy konteksti bilan bog'lanadi.

Nazariy-metodik tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola nazariy-metodik xarakterga ega bo'lib, unda haqiqiy pedagogik tajriba-sinov natijalari yoki statistik ma'lumotlar keltirilmaydi. Tadqiqotning metodologik asosini ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, mahalliy ekologik vaziyatlarni didaktik jihatdan tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va metodik modelashtirish tashkil etadi.

Tadqiqot obyekti sifatida umumiy o'rta va oliy pedagogik ta'limda fizika fanini o'qitish jarayoni belgilandi. Tadqiqot predmeti esa Qoraqalpog'iston hududidagi ekologik va sotsial-iqtisodiy muammolar asosida fizikaviy hodisalarni multimedia va interaktiv texnologiyalar yordamida o'qitishning nazariy-metodik imkoniyatlaridan iborat.

Tadqiqotning metodik farazi quyidagicha shakllantirildi: agar fizika darslarida Qoraqalpog'iston hududiga xos ekologik va sotsial-iqtisodiy muammolar multimedia hamda interaktiv texnologiyalar asosida tushuntirilsa, o'quvchilarning fizikaviy hodisalarni hayotiy jarayonlar bilan bog'lab anglash, tahlil qilish va ekologik mas'uliyat nuqtayi nazaridan baholash ko'nikmalari rivojlanishi mumkin.

Tadqiqot doirasi 2016-yildan keyin e'lon qilingan ilmiy-metodik adabiyotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari, raqamli ta'limga oid manbalar, Orolbo'yi ekologik holatiga doir ochiq materiallar hamda fizika fanini o'qitishdagi interaktiv vositalar tahlili bilan chegaralandi. Amaliy tajriba-sinov o'tkazilmagani sababli maqolada tanlanma hajmi, nazorat va tajriba guruhlar hamda test natijalari berilmaydi. Bu holat maqolaning nazariy-metodik maqola sifatidagi chegarasi hisoblanadi.

Metodik tahlil jarayonida "muammo – fizik izoh – interaktiv ko'rsatish – mustaqil xulosa" modeli asos qilib olindi. Ushbu modelda avval mahalliy ekologik yoki sotsial-iqtisodiy muammo tanlanadi, keyin u bilan bog'liq fizikaviy hodisa aniqlanadi, so'ng multimedia yoki interaktiv texnologiya yordamida jarayon ko'rgazmali tushuntiriladi va yakunda o'quvchi hodisa yuzasidan mustaqil xulosa chiqarishga yo'naltiriladi.

Mahalliy muammolar va fizikaviy hodisalarning metodik bog'liqligi. Qoraqalpog'iston hududidagi ekologik muammolarni fizika ta'limi bilan bog'lashda har bir real jarayon muayyan fizik tushuncha bilan izohlanishi mumkin. Masalan, Orol dengizi suvining kamayishi bug'lanish va issiqlik almashinuvi jarayonlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu mavzuni animatsiya, sonli karta va bug'lanish jarayonini ifodalovchi simulyatsiyalar orqali tushuntirish mumkin.

Chang-to'zonlar hodisasi aerodinamika, bosim farqi va mayda zarralar harakati bilan bog'liq. Shamol simulyatsiyasi yordamida shamol tezligi ortganda quruq yer yuzasidan zarralarning ko'tarilishi va havoda tarqalishi ko'rsatiladi. Tuproqning sho'rlanishi esa kapillyarlik, eruvchanlik va bug'lanish jarayonlari orqali tushuntiriladi; bunday darsda virtual tajriba o'quvchilarga suvning tuproq qatlamlari bo'ylab ko'tarilishi va tuzlarning yuzaga chiqishini tasavvur qilishga yordam beradi.

Suv tanqisligi suyuqlik oqimi, bosim va energiya sarfi kabi tushunchalar bilan bog'liq. Interaktiv model orqali quvurda suvning oqishi, bosim o'zgarishi va energiya sarfi ko'rsatiladi. Quyosh energiyasidan foydalanish esa yorug'lik energiyasi, fotoeffekt va energiya aylanishi mavzulari bilan bog'liq bo'lib, quyosh paneli simulyatsiyasi yordamida amaliy mazmunda tushuntiriladi. Harorat keskinligi issiqlik sig'imi, nurlanish va konveksiya jarayonlari orqali tushuntiriladi; grafik va video tajriba bu hodisani ko'rgazmali tushunishga yordam beradi.

Metodik tahlil natijalari. Mazkur maqolada empirik tajriba-sinov natijalari emas, balki nazariy-metodik tahlil asosida aniqlangan pedagogik imkoniyatlar bayon etiladi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Qoraqalpog'iston hududidagi ekologik va sotsial-iqtisodiy muammolar fizika darslari uchun muhim didaktik kontekst bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Birinchidan, fizikaviy tushunchalar hayotiy mazmun kasb etadi. O'quvchilar bug'lanish, diffuziya, issiqlik almashinuvi, bosim, havo oqimi, nurlanish kabi tushunchalarni faqat nazariy ta'rif sifatida emas, balki o'z hududida kuzatilayotgan real jarayonlarni tushuntiruvchi ilmiy asos sifatida qabul qilishlari mumkin.

Ikkinchidan, multimedia vositalari murakkab jarayonlarni ko'rgazmali tushuntirishga yordam beradi. Ayniqsa, chang va tuz zarralarining havo oqimida tarqalishi, suvning bug'lanishi, issiqlik almashinuvi yoki quyosh energiyasining elektr energiyasiga aylanishi kabi jarayonlarni animatsiya va simulyatsiya orqali ko'rsatish o'quvchi tasavvurini faollashtiradi.

Uchinchidan, interaktiv texnologiyalar o'quvchini faol ishtirokchiga aylantirish imkonini beradi. Virtual laboratoriya yoki simulyatsiyada o'quvchi parametrlarni o'zgartiradi, natijani kuzatadi va sabab-oqibat bog'liqligini anglashga harakat qiladi. Bu jarayon fizikaviy hodisani tayyor axborot sifatida qabul qilishdan ko'ra, uni mustaqil tahlil qilishga undaydi.

To'rtinchidan, ekologik mazmundagi fizikaviy vaziyatlar o'quvchilarda ekologik tafakkur va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishga xizmat qilishi mumkin. Biroq mazkur xulosalar nazariy-metodik tahlil natijalari bo'lib, ularni miqdoriy jihatdan tasdiqlash uchun kelgusida alohida pedagogik tajriba-sinov ishlari talab etiladi.

Muhokama. Tahlil natijalari multimedia va interaktiv texnologiyalar fizikaviy hodisalarni tushuntirishda muhim didaktik vosita bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu holat R.E.Mayer tomonidan ilgari surilgan vizual va verbal axborotni uyg'unlashtirish haqidagi qarashlar bilan mos keladi. Fizika fanidagi abstrakt tushunchalarni animatsiya, simulyatsiya va virtual tajriba orqali ifodalash o'quvchilarning hodisani tasavvur qilishini yengillashtiradi.

UNESCO materiallarida ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish o'quv jarayonining sifatini oshirish omillaridan biri sifatida ko'rsatiladi, biroq texnologiya samaradorligi pedagogik maqsad, o'qituvchi tayyorgarligi va o'quv resursining mazmuniga bog'liqligi ta'kidlanadi. Mazkur maqoladagi yondashuv ham texnologiyani mustaqil maqsad sifatida emas, balki fizikaviy hodisalarni mahalliy ekologik muammolar bilan bog'lab tushuntirish vositasi sifatida talqin qiladi.

PhET simulyatsiyalari bo'yicha metodik tajriba interaktiv modellar fizikaviy jarayonlarni mustaqil kuzatish va parametrlarni o'zgartirish imkonini berishini ko'rsatadi. Biroq Qoraqalpog'iston sharoitida bunday texnologiyalarni qo'llash faqat tayyor simulyatsiyani namoyish qilish bilan cheklanmasligi kerak. O'qituvchi simulyatsiyani Orolbo'yi muammolari, chang-to'zonlar, suv tanqisligi va quyosh energiyasidan foydalanish kabi mahalliy misollar bilan bog'lagandagina uning tarbiyaviy va amaliy qiymati ortadi.

Boshqa metodik yondashuvlardan farqli ravishda, ushbu maqolada fizika ta'limi umumiy raqamli ta'lim muammosi sifatida emas, balki Qoraqalpog'iston hududining ekologik va sotsial-iqtisodiy konteksti bilan bog'langan holda ko'rib chiqildi. Shu bilan birga, maqolaning muhim cheklovi shundaki, unda nazorat va tajriba guruhlarini asosida olingan empirik natijalar berilmagan. Kelgusida mazkur metodik modelni aniq maktablar, o'quvchilar guruhi, test natijalari va statistik tahlil asosida tekshirish maqolaning amaliy qiymatini yanada oshiradi.

Xulosa. Qoraqalpog'iston Respublikasida mavjud ekologik va sotsial-iqtisodiy muammolar fizika fanini hayotiy mazmunda o'qitish uchun muhim didaktik manba bo'lib xizmat qiladi. Orolbo'yi ekologik holati, suv tanqisligi, tuproq sho'rlanishi, chang-to'zonlar, iqlim o'zgarishi va energiya resurslaridan foydalanish kabi masalalar ko'plab fizikaviy hodisalar bilan bevosita bog'liq.

Nazariy-metodik tahlil asosida aniqlanishicha, multimedia va interaktiv texnologiyalar fizikaviy hodisalarni ko'rgazmali, tushunarli va amaliy yo'nalishda tushuntirish imkonini beradi. Virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar, animatsiyalar, raqamli xaritalar va videodarslar yordamida o'quvchilar fizikaviy qonuniyatlarini real hayotdagi muammolar bilan bog'lashni o'rganishlari mumkin.

Maqolada taklif etilgan "muammo – fizik izoh – interaktiv ko'rsatish – mustaqil xulosa" modeli fizika darslarida mahalliy ekologik materiallardan foydalanish, o'quvchilarning fanga qiziqishini oshirish va ekologik tafakkurini rivojlantirish uchun metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Shu bilan birga, maqola nazariy-metodik xarakterga ega bo'lgani sababli unda empirik natijalar keltirilmagan. Kelgusida mazkur yondashuvning samaradorligini aniqlash uchun nazorat va tajriba guruhlarini asosida pedagogik tajriba-sinov o'tkazish, diagnostik testlar ishlab chiqish va natijalarni matematik-statistik tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1. Mayer R. E. Multimedia Learning. 3rd ed. //Cambridge: Cambridge University Press, 2020. URL: <https://www.cambridge.org/highereducation/books/multimedia-learning/FB7E79A165D24D47CEACEB4D2C426ECD>
2. UNESCO Global Education Monitoring Report Team. "Technology in education: A tool on whose terms?" // Global Education Monitoring Report 2023. Paris: UNESCO, 2023. URL: <https://www.unesco.org/gem-report/en/publication/technology>
3. PhET Interactive Simulations, University of Colorado Boulder. "Free online physics, chemistry, biology, earth science and math simulations." Educational simulation platform. // 2026. URL: <https://phet.colorado.edu/>
4. Agency of IFAS for implementation of the Aral Sea basin. "Crisis of the Aral Sea." // Rasmiy axborot sahifasi. 2026. URL: <https://aral.uz/en/crisis/>

**He-Ne LAZER BILAN LLOYD KOZGUSINING AKSLANTIRISH
TAJRIBASINING OQITISH METODIKASI**

Akimova Jumaxan Orazbaevna – fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

akimovaj.o@gmail.com

Orazimbetova Kaljamal Oralbaevna – talaba

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЭКСПЕРИМЕНТУ ПО ИНТЕРФЕРЕНЦИИ
С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ He-Ne ЛАЗЕРА И ЗЕРКАЛА ЛЛОЙДА**

Акимова Жумахан Оразбаевна – кандидат физико-математических наук, доцент

Оразымбетова Калжамал Оралбаевна – студент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**TEACHING METHODOLOGY OF THE LLOYD'S MIRROR INTERFERENCE
EXPERIMENT USING A He-Ne LASER**

Akimova Jumakhan Orazbayevna – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor

Orazimbetova Kalzhamal Oralbaevna – student

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: interferensiya, Lloyd tajribasi, He-Ne lazer, kogerent manba, yorugʻlikning toʻlqin tabiati.

Rezyume. Ushbu maqolada yorugʻlikning toʻlqin tabiatini isbotlovchi muhim optik hodisalardan biri Lloyd interferensiya tajribasi He-Ne lazer yordamida chuqur oʻrganiladi. Maqolada interferensiya hodisasining nazariy asoslari, Lloyd tajribasining fizik mohiyati, He-Ne lazerning ishlash prinsipi, tajriba qurilmasi va oʻtkazish metodikasi, matematik ifodalar, oʻlchash natijalari hamda xatoliklar tahlili batafsil bayon etilgan. Tajriba natijalari yorugʻlikning toʻlqin xususiyatlarini amaliy jihatdan tasdiqlaydi va lazer nurlarining yuqori darajada koherent ekanligini koʻrsatadi.

Ключевые слова: интерференция, опыт Ллойда, He-Ne лазер, когерентный источник, волновая природа света.

Резюме. В данной статье с помощью лазера He-Ne углубленно изучается одно из важнейших оптических явлений, доказывающих волновую природу света - интерференционный эксперимент Ллойда. В статье подробно изложены теоретические основы явления интерференции, физическая сущность опыта Ллойда, принцип работы лазера He-Ne, экспериментальная установка и методика проведения, математические выражения, результаты измерений и анализ погрешностей. Результаты эксперимента практически подтверждают волновые свойства света и демонстрируют высокую степень когерентности лазерных лучей.

Key words: interference, Lloyd's experiment, He-Ne laser, coherent source, wave nature of light.

Summary. This article provides an in-depth study of one of the important optical phenomena proving the wave nature of light, the Lloyd interference experiment, using a He-Ne laser. The article provides a detailed description of the theoretical foundations of the interference phenomenon, the physical essence of Lloyd's experiment, the operating principle of the He-Ne laser, the experimental device and methodology, mathematical expressions, measurement results, and error analysis. The experimental results practically confirm the wave properties of light and demonstrate that laser beams are highly coherent.

Kirish. Yorugʻlik tabiati fizika fanining eng muhim va uzoq yillar davomida oʻrganib kelinayotgan fundamental masalalaridan biridir. XVII asrda I.Nyuton yorugʻlikni mayda zarrachalar oqimi sifatida talqin qilgan boʻlsa, X.Gyuygens uning toʻlqin nazariyasini ilgari surdi. Keyinchalik T.Yungning ikki tirqishli tajribasi hamda O.Frenel tomonidan ishlab chiqilgan difraksiya nazariyasi yorugʻlikning toʻlqin xususiyatlarini eksperimental jihatdan tasdiqladi. XIX asrda J.K.Maksvell elektromagnit maydon nazariyasini yaratib, yorugʻlik elektromagnit toʻlqin ekanligini ilmiy asoslab berdi. XX asr boshlarida A.Eynshteyn fotoeffekt hodisasini tushuntirish orqali yorugʻlikning kvant tabiatini ham isbotladi. Natijada zamonaviy fizikada yorugʻlikning toʻlqin-zarracha dualizmi haqidagi tasavvur shakllandi va optika fanining rivojlanishiga mustahkam nazariy asos yaratildi [1, 2, 4, 6]. Interferensiya yorugʻlikning eng muhim toʻlqin hodisalaridan biri boʻlib, fazalari oʻzaro bogʻlangan (kogerent) ikki yoki undan ortiq yorugʻlik toʻlqinlarining ustma-ust tushishi natijasida yuzaga keladi. Bunday holatda ayrim nuqtalarda yorugʻlik intensivligi ortadi, boshqa nuqtalarda esa kamayadi. Natijada ekranda navbatma-navbat joylashgan yorugʻ va qorongʻi interferensiya

chiziqlari hosil boʻladi. Interferensiya hodisasi yorugʻlikning toʻlqin tabiatini tasdiqlovchi eng muhim eksperimental dalillardan biri boʻlib, zamonaviy optik oʻlchash usullari, interferometrik tizimlar, golografiya va yuqori aniqlikdagi metrologik oʻlchovlarning nazariy asosini tashkil etadi [2, 3, 4, 6]. Interferensiya hodisasini namoyish etuvchi klassik tajribalardan biri Lloydning akslantirish tajribasi (*Lloyd's mirror experiment*) hisoblanadi. Ushbu tajriba XIX asrda irlandiyalik fizik Humphrey Lloyd tomonidan taklif etilgan. Tajribada yorugʻlik nurining bir qismi bevosita ekranga tushadi, ikkinchi qismi esa tekis koʻzgudan akslanib ekranga yetib boradi. Koʻzgudan qaytgan nur virtual manba hosil qilgani sababli haqiqiy va virtual manbalardan tarqalgan toʻlqinlar oʻzaro interferensiyalanadi. Natijada ekranda yorugʻ va qorongʻi interferensiya chiziqlari hosil boʻladi. Mazkur tajriba optik yoʻl farqi, fazalar farqi va akslanish jarayonida yuz beradigan faza siljishini oʻrganishda muhim ahamiyat kasb etadi [2, 3, 4]. Hozirgi kunda Lloydning akslantirish tajribasi laboratoriya mashgʻulotlarida asosan He-Ne lazer yordamida bajariladi. Geliy-neon lazeri 632,8 nm toʻlqin uzunligidagi monoxromatik, yuqori darajada kogerent va intensiv yorugʻlik nurini hosil qiladi. Lazer nurining kichik

yoyilish burchagi hamda yuqori fazaviy barqarorligi interferensiya chiziqlarini aniq kuzatish va ularning parametrlarini yuqori aniqlik bilan o'lash imkonini beradi. Shu sababli He–Ne lazerlari optik laboratoriyalarda, metrologiyada, golografiyada, interferometrik o'lash tizimlarida hamda ilmiy tadqiqotlarda keng qo'llaniladi [5, 8, 9]. Fizika ta'limida Lloydning akslantirish tajribasi o'quvchilarda yorug'lik interferensiyasi haqidagi nazariy bilimlarni mustahkamlash, to'liq optikasi qonuniyatlarini amaliy tajribalar asosida tushuntirish hamda nazariy hisoblash natijalarini eksperimental ma'lumotlar bilan taqqoslash imkonini beradi [7, 9, 10]. Mazkur ishda He–Ne lazer yordamida Lloydning akslantirish interferensiyasi kuzatilib, interferensiya chiziqlari hosil qilinadi, ularning oralig'i nazariy formulalar asosida hisoblanadi va olingan natijalar tajriba ma'lumotlari bilan solishtiriladi.

Nazariy qism. Interferensiya fazalar farqi vaqt davomida o'zgarmaydigan ikki yoki undan ortiq kogerent yorug'lik to'liqlarining o'zaro qo'shilishi natijasida yorug'lik intensivligining fazoda qayta taqsimlanish hodisasidir. Kogerent to'liqlar bir xil chastotaga, deyarli teng amplitudaga va doimiy fazalar farqiga ega bo'ladi. Ana shunday sharoitda ular o'zaro kuchayish yoki so'nish hodisasini yuzaga keltiradi. Yorug'lik to'liqlari bir-birini kuchaytiradigan nuqtalarda yorug' interferensiya chiziqlari, bir-birini so'ndiradigan nuqtalarda esa qorong'i interferensiya chiziqlari hosil bo'ladi.

Lloyd tajribasida haqiqiy manba va uning ko'zgudagi mavhum tasviri hosil qilgan ikki manba interferensiyalanadi. Manbalar orasidagi masofa:

$$d = 2h$$

bu yerda:

• h – lazer nuri bilan ko'zgu orasidagi masofa.

Interferensiya maksimumlari sharti:

$$\Delta = m\lambda$$

Interferensiya minimumlari sharti:

$$\Delta = \left(m + \frac{1}{2}\right)\lambda$$

bu yerda:

$m=0,1,2,3..$

Interferensiya chiziqlari oralig'i

Interferensiya yo'laklari kengligi:

$$\beta = \frac{\lambda L}{d}$$

bu yerda:

• β – chiziqlar oralig'i;

• λ – lazer to'liq uzunligi;

• L – ekran bilan manba orasidagi masofa;

• d – virtual manbalar orasidagi masofa.

Tajribaning maqsadi

• Lloydning akslantirish interferensiyasini kuzatish.

• Interferensiya chiziqlarini hosil qilish.

• Chiziqlar orasidagi masofani o'lash.

• Yorug'likning to'liq tabiatini tasdiqlash.

Kerakli jihozlar

• He–Ne lazer

• Lloyd ko'zgusi (tekis ko'zgu)

• Optik rels

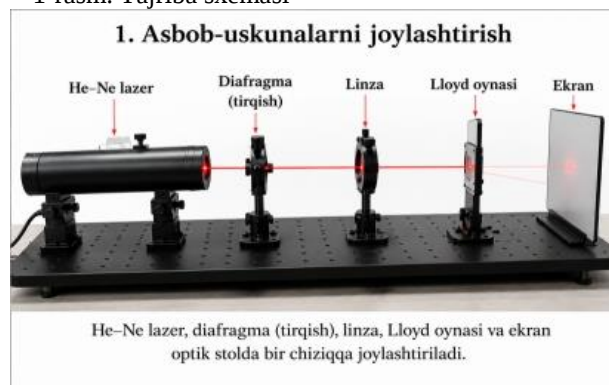
• Ekran

• Millimetrlı lineyka

• Shtativ va tutqichlar

Tajriba qurilmasi

1-rasm. Tajriba sxemasi

Bu yerda lazerdan chiqqan nur ikki qismga ajraladi:

1. Bevosita ekranga tushuvchi nur.

2. Ko'zgudan akslanib ekranga tushuvchi nur.

Tajribaning bajarilish tartibi

2-rasm. Qurilmani sozlash

He–Ne lazer optik relsga o'rnatiladi.

1. Lloyd ko'zgusi lazer nuriga juda kichik burchak ostida joylashtiriladi.

2. Ekran ma'lum masofaga qo'yiladi.

3. Nur yo'nalishi tekshiriladi.

3-rasm. Interferensiya manzarasi. Ekranda quyidagi ko'rinishdagi interferensiya chiziqlari hosil bo'ladi:

Hisoblash

Berilgan:

$\lambda = 632.8 \cdot 10^{-9} m$, $L = 1.5 m$, $d = 1.0 \cdot 10^{-3} m$ $\beta = ?$

Formula:

$$\beta = \frac{\lambda L}{d}$$

Hisoblaymiz:

$$\beta = \frac{632.8 \cdot 10^{-9} \cdot 1.5}{1.0 \cdot 10^{-3}} = 0.95 mm$$

Demak, interferensiya chiziqlari orasidagi masofa taxminan 0.95mm ga teng.

Natijalar. Tajriba davomida He–Ne lazer yordamida Lloyd interferensiyasi muvaffaqiyatli kuzatildi. Ekranida yorug‘ va qorong‘i interferensiya chiziqlari hosil bo‘ldi. Olingan natijalar nazariy formulalar bilan mos keldi hamda yorug‘likning to‘lqin tabiatini tasdiqladi.

Xulosa. Mazkur ishda He–Ne lazer yordamida Lloydning akslantirish tajribasini o‘qitish metodikasi ishlab chiqildi va laboratoriya sharoitida sinovdan o‘tkazildi. Tajriba davomida haqiqiy va virtual yorug‘lik manbalari hosil qilgan interferensiya hodisasi kuzatildi hamda ekranida yorug‘ va qorong‘i interferensiya chiziqlari hosil bo‘ldi. Interferensiya chiziqlari oralig‘i nazariy formulalar asosida hisoblanib, tajribada olingan natijalar bilan taqqoslandi. Hisoblash va tajriba natijalari o‘zaro mos kelishi yorug‘likning to‘lqin tabiatini hamda interferensiya qonuniyatlarining to‘g‘riligini tasdiqladi. Tajriba natijalari He–Ne lazerining monoxromatikligi va yuqori

kogerentligini interferensiya hodisasini aniq kuzatishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi. Lloydning akslantirish tajribasi optik yo‘l farqi, faza siljishi va interferensiya chiziqlarining hosil bo‘lish mexanizmini amaliy jihatdan tushuntirish imkonini beradi. Shu sababli mazkur tajriba talabalar va o‘quvchilarda to‘lqin optikasi bo‘yicha nazariy bilimlarni mustahkamlash hamda laboratoriya ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali o‘qitish vositasi hisoblanadi. Taklif etilgan o‘qitish metodikasi oliy ta‘lim muassasalarining fizika laboratoriyalarida, optika fanini o‘qitishda hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etiladigan amaliy mashg‘ulotlarda qo‘llanilishi mumkin. Olingan natijalar interferensiya hodisasini o‘qitish samaradorligini oshirish va laboratoriya mashg‘ulotlarini takomillashtirish uchun ilmiy-uslubiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Halliday D., Resnick R., Walker J. Fundamentals of Physics. 10-nashr. – Wiley, 2014.
2. Born M., Wolf E. “Principles of Optics”. – Cambridge University Press, 1999.
3. Pedrotti F.L., Pedrotti L.S., Pedrotti L.M. “Introduction to Optics”. – Pearson Education, 2007.
4. Hecht E. “Optics”. 5-nashr. – Pearson, 2016.
5. Yariv A. “Quantum Electronics”. – John Wiley & Sons, 1989.
6. Landsberg S.S. Optika. -Toshkent: «Oqtuvchi», 1983.
7. Akimova J., Turekeev X., Qalxorazov Q., Kazaxbaev M. Fizika kursi bo‘yicha laboratoriyaliq jumislar. -Nokis: «Ilmpaz», 2024.
8. Silfvast W.T. “Laser Fundamentals”. – Cambridge University Press, 2004.
9. Acevedo B.X. “Optika va lazer fizikasi”. – Toshkent: 2020.
10. Bozorova S., Kamolov N., Fizika(Optika .Atom va yadro fizikasi).-Toshkent:Ozbekiston Respublikasi Oliy va orta talim vazirligi nashri, 2007.

**OLIIY TA'LIMDA «ELEKTR VA MAGNETIZM» BO'LIMINI O'QITISHDA INTERFAOL
TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH AFZALLIKLARI**

Bazarbaev Zinatdin Bisenbay og'li – doktorant

zinatdinbazarbaev8515@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ
РАЗДЕЛА "ЭЛЕКТР И МАГНЕТИЗМ" В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ**

Базарбаев Зинатдин Бисенбаевич – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**ADVANTAGES OF USING INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE «ELECTRICITY AND
MAGNETISM» SECTION IN HIGHER EDUCATION**

Bazarbaev Zinatdin Bisenbaevich – doctoral student

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: interfaol texnologiya, «Flipped classroom», axborot, ta'lim, talabalar, ta'lim-tarbiya jarayoni, bilim, ko'nikma va malaka, o'quv maqsadlari, noan'anaviy ta'lim, an'anaviy ta'lim.

Rezyume. Hozirgi zamonaviy ta'limda interfaol texnologiyalar asosida fizika mashg'ulotlarini tashkillashtirish orqali talabalarning fizikaga oid bilimlarini oshirishga erishish bugungi kundagi ta'limning eng dolzarb jixatlaridan biri bolib qolmoqda. Bugungi zamonaviy ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish uchun yangi texnologiyalar ishlab chiqilib amaliyotga joriy etish jarayonlari davom etmoqda, shunday samaradorligi yuqori bolgan metodlarning biri bu «Flipped classroom» metodi hisoblanadi. Maqolada oliy ta'limda «Elektr va magnetizm» bo'limini o'qitishda «Flipped classroom» metodidan foydalanishning afzalliklari haqida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, «Kulon qonuni» mavzusini o'qitishda interfaol texnologiyalarning samaradorligi bo'yicha fikrlar bayon etilgan.

Ключевые слова: интерактивные технологии, «Flipped classroom», информация, образование, студенты, учебно-воспитательный процесс, знания, умения и навыки, учебные цели, нетрадиционное образование, традиционное образование.

Резюме. В современном образовании достижение повышения знаний студентов по физике путем организации занятий по физике на основе интерактивных технологий остается одним из наиболее актуальных аспектов современного образования. Для повышения эффективности современного образовательного процесса продолжают развиваться процессы разработки и внедрения в практику новых технологий, одним из таких высокоэффективных методов является метод «Flipped classroom». В статье представлена информация о преимуществах использования метода «Flipped classroom» при преподавании раздела «Электричество и магнетизм» в высшем образовании. Также изложены мнения об эффективности интерактивных технологий в обучении теме «Закон Кулона».

Key words: interactive technology, «Flipped classroom», information, education, students, educational process, knowledge, skills and abilities, educational goals, non-traditional education, traditional education.

Summary. In modern education, increasing students' knowledge of physics through the organization of physics lessons based on interactive technologies remains one of the most pressing aspects of education today. To increase the efficiency of today's modern educational process, the processes of developing and implementing new technologies continue; one such highly effective method is the «Flipped Classroom» method. The article provides information on the advantages of using the «Flipped classroom» method in teaching the «Electricity and Magnetism» section in higher education. Opinions are also expressed regarding the effectiveness of interactive technologies in teaching the topic «Coulomb's Law.»

Kirish. Mamlakatimizda zamon talablari asosida ta'lim jarayonini tashkil etish, jumladan, oliy ta'lim tizimida interfaol texnologiyalarini joriy etish orqali yuqori malakali kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida «Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish» muhim ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1:39].

Chunonchi, murakkab texnika bilan ishlay oladigan, ishlab chiqarish jarayonining moxiatini to'laqonli anglash imkoniyatiga ega, favqulotda ro'y beruvchi vaziyatlarda ham yuzaga kelgan muammolarni ijobiy hal eta oluvchi malakali mutaxassisni tayyorlashga bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj ta'lim jarayonini texnologik yondoshuv, zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishni taqozo etmoqda.

Asosiy qism. Hozirgi kungacha oliy ta'limda «Elektr va magnetizm» bo'limini o'qitish bo'yicha M.Djo'rayev, N.Sadriddinov, A.Rahimov, A.Mamadaliyev singari olimlar ish olib borgan.

Ko'plab kuzatishlar, pedagogik izlanishlar va tadqiqotlarga ko'ra o'qituvchi dars o'tish mobaynida barcha talaba bilan ish olib borganligi sababli, u odatda o'rtacha bilimga ega bolgan o'quvchiga qarab ish yuritadi. Bunday holatda darsning samaradorligi pasayishi kuzatilgan. Shunday ekan hozirgi darslarni interfaol noan'anaviy va zamonaviy interfaol texnologiyalardan foydalanib o'tish zamon talabi bolib hisoblanadi. Darslarni bunday tashkil etishda bir qator muommolar hozirgi vaqtgacha saqlanib qolmoqda [2:6].

Oliy ta'limda fizikaning «Elektr va magnetizm» bo'limini o'qitishda ma'ruza paytida haligacha an'anaviy usulda o'qitish davom etmoqda. Bu esa o'z navbatida talabalarning ko'rgazmali tajribalarni amaliyotda qo'llash, interfaol axborot kommunikatsion texnologiyalardan

natijali foydalanish, interfaol foydalanish, mustaqil ta'lim va kichik guruhlarda ishlash bo'yicha haligacha muommolarning mavjudligiga sabab bolmoqda.

Ta'lim olish jarayonida esda saqlash faoliyati bilan bog'lanishi psixologlarning takidlashicha quydagicha shaklda boladi. Talaba o'qisa 10%, eshitsa 20%, ko'rsa 30%, ko'rsa va eshitsa 50%, aytib bersa 80%, aytib bersa va amalda ko'rsatib bersa 90% ni eslab qolar ekan. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida interfaol texnologiyalardan unumli foydalanish hardoim o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda [3:12].

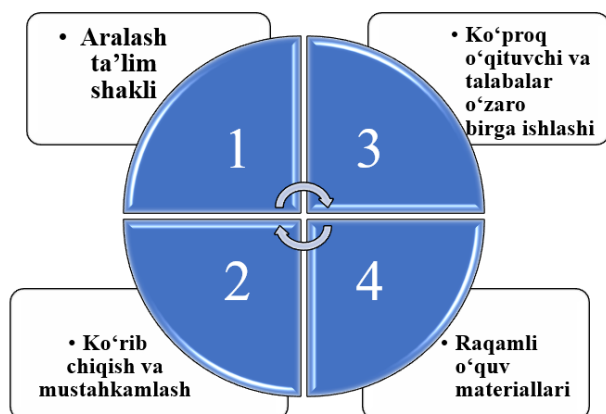
Metodologiya. Bugungi zamonaviy ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish uchun yangi metodlar ishlab chiqilib amaliyotga joriy etish jarayonlari davom etmoqda, shunday samaradorligi yuqori bolgan metodlarning biri bu «Flipped classroom» metodi hisoblanadi.

Yaqinda «Flipped Classroom» deb nomlangan va O'zbek tiliga «Teskari sinf» deb tarjima qilingan ta'lim modeli paydo bo'ldi. Flipped Classroom da teskari atamasi uy vazifasi va sinf mashg'ulotlarining o'zaro almashinuvini aniqlash uchun ishlatiladi [4:6]. «Teskari sinf» atamasi birinchi marta J. Uesli Beyker tomonidan o'rganish va o'qitish bo'yicha xalqaro konferensiyada paydo bo'lgan va u 2000-yilda o'zining «The classroom flip, using web course management tools to become the guide by the side» maqolasida qo'llagan. Ushbu tadqiqotni amalga oshirish uchun Lage va uning do'stlari «Teskari sinf xonasi» deb nomlangan shunga o'xshash atama yordamida tadqiqot o'tkazdilar [5:2].

«Flipped classroom»da talabalar mavzu bilan uyda tanishadilar, keyin esa auditoriyada uni o'rganishni mashq qiladilar. Bu auditoriyada yangi mavzuni o'qitish, so'ngra talabalarga uy vazifalari va loyihalarini uyda mustaqil bajarish uchun topshirish amaliyotidan farqli o'laroq, ushbu aralash ta'lim strategiyasida yuzma-yuz ishtirok etish odatda texnologiya orqali individual o'rganish bilan birlashtirilgan. Odatdagi Flipped Classroom vaziyatida talabalar uy vazifasini bajarish uchun auditoriyaga kelishdan oldin savollar va hech bo'lmaganda ba'zi ma'lumotlar bilan oldindan yozib olingan videolarni uyda ko'rishlari kerak boladi [6:2]. 1-rasmda metodning qo'llanilishi va o'quv materiallarining ta'lim jarayoniga bog'lanishi bo'yicha yonaltirgan korsatma keltirib otigan.

1-rasm. Yo'naltirilgan ko'rsatma.

«Flipped classroom» metodidan foydalanib «Elektr va Magnetizm» bo'limining Kulon qonuni mavzusi va Amper kuchi mavzularini o'qitish bo'yicha namuna keltiramiz.

Teskari sinf jarayoniga o'zgartirishning birinchi va ehtimol eng muhim bosqichi dars va ma'ruza materialini

yoziq olishdir. Dars vaqtidan oldin o'qituvchi darsning mazmuni va o'quv jarayonini rejalashtirishni boshlaydi. Shu tariqa o'qituvchi nafaqat dars materialini tayyorlaydi, balki o'zi va talabalarni jarayonga tayyorlaydi. Darsga tayyorgarlik ko'rgandan so'ng, o'qituvchi talabalar uchun videoni (bir necha daqiqa) yozib oladi va uni dars vaqtidan bir necha kun oldin talabalar uchun yuklaydi, bu orqali o'qituvchi texnologiyani o'rganishga kiritadi.

Oliy o'quv yurtlarida fizikaning «Elektr va Magnetizm» bo'limining ma'ruza darslarini o'qitishga Flipped classroom metodidan foydalanib o'qitish metodikasini quyidagicha takomillashtirdik. (1-jadval)

«Flipped classroom» ya'ni teskari sinf metodining tadbiq etilish jarayoni 1-jadval.

Amalga oshirilgan ishlar	Foydalaniladigan vositalar	Ma'lumotlarning elektron korinishi	Ma'lumotlarni yuklab olish va foydalanish
Mavzu: Kulon qonuni Ma'ruzani yuklab oling va oqib chiqing	Kompyuter, telefon, flanshet, smart doska va boshqa qurilmalar		
Videodarsni ko'rib chiqing	Kompyuter, telefon, flanshet, smart doska va boshqa qurilmalar		
Yangi mavzu taqdimoti bilan tanishish	Kompyuter, telefon, flanshet, smart doska va boshqa qurilmalar		
Kulon qonuni tajribasini amaliyotda ishlab koring	Kompyuter, telefon, flanshet, smart doska va boshqa qurilmalar		
Foydalanish mumkin bolgan asosiy va qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati	Kitob, elektron manbaalar, kompyuter, telefon, flanshet, smart doska va boshqa qurilmalar	 	
Bilimingizni sinab ko'rish uchun mantiyiy video savollar	Kompyuter, telefon, flanshet, smart doska va boshqa qurilmalar	https://t.me/physics_NS_PInstitute 	
Test savollari	Kitob, elektron manbaalar, kompyuter, telefon, flanshet, smart doska va boshqa qurilmalar	https://t.me/physics_NS_PInstitute 	

Tadqiqotimiz jarayonida «Magnetizm» bo‘limi bo‘yicha «Flipped classroom» metodiga asoslangan mashg‘ulotlarga namunalar ishlab chiqildi.

Biz tadqiqot olib borayotgan Nukus DPI «Fizika» kafedrasida «Elektr va magnetizm» bo‘limi alohida fan sifatida joriy qilingan va ma‘ruza mashg‘ulotlariga 46 soat ajratilgan. Bu bo‘lim 3-semestrda o‘qitiladi.

Muhokama. Hozirgi kunda ta‘lim jarayonida eng kop etibor qaratilib kelinayotgan jihatlarining biri mustaqil ta‘lim ekanligi hech kimga sir emas. Buning tastig‘i sifatida auditoriya soatlari bilan mustaqil ta‘lim soatlari teng qilib qoyilgani yani butun ma‘ruza, seminar, amaliy va laboratoriya soatlarini yig‘indisi mustaqil ta‘limi bilan teng.

Shunga qaramay hozirgi kungacha ta‘lim jarayonida mustaqil ta‘limni tashkil etishda muommolar kuzatilmoqda. Biz taklif etayotgan metod yuqorida ta‘kidlaganimizdek bir necha sohalarda o‘zi samaradorligini ko‘rsatti. «Flipped classroom» metodi talabalarda mustaqil ishlash ko‘nikma va malakalarini rivojlantiradi.

Xulosa. «Elektr va magnetizm» bo‘limining «Kulon qonuni» mavzusini o‘qitishda «Flipped classroom» metodidan foydalanganimizda tadqiqot natijalaridan ma‘lum bo‘ldiki, metoddan foydalansak talabarning axborotlar bilan ishlash, zamonaviy axborot texnologiyalaridan yoydalanish, mustaqil ta‘lim olish va o‘z bilimlarini amaliyotda foydalanish ko‘nikmalari shakillantirish afzalliklariga ega.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni.
2. Djo‘rayev M. Fizikani o‘qitish metodikasi (umumiy masalalari). -Toshkent: 2015.
3. Tajiboyeva X.H., Usmanova Sh.P. Fizika va astronomiya o‘qitish nazariyasi va metodikasi. -Toshkent: 2015.
4. Ash K. Educators view “flipped” model with a more critical eye. Education Week, 32(2), 2012.
5. Yildirim F.S. Flipped classroom model in education. Research Highlights in Education and Science. – Turkey: 2016.
6. Ms. Mukta Tiwari, Dr. Sarita Dalal. Flipped Classroom Model: An Innovative Practices in Education. International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR). E-ISSN: 2582-2160. - India: 2024.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA BIOLOGIYADAN AMALIY MASHG'ULOTLAR
SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA TOPSHIRIQLAR DAFTARI (WORKBOOK)DAN
FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

Eshmuratov Raxat Artıqbaevich – *biologiya fanlari nomzodi, dotsent*

R.Eshmuratov@mail.ru

Tajimuratova Shahnoza Azat qizi – *tayanch doktorant*

shahnozatajimuratova@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ТЕХНОЛОГИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕТРАДИ ЗАДАНИЙ (WORKBOOK)
ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ
ПО БИОЛОГИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Ешмуратов Рахат Артыкбаевич – *кандидат биологических наук, доцент*

Тажимуратова Шахноза Азатовна – *базовый докторант*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

TECHNOLOGY FOR USING A WORKBOOK TO INCREASE THE EFFECTIVENESS
OF PRACTICAL BIOLOGY CLASSES IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Eshmuratov Raxat Artıqbaevich – *Candidate of Biological Sciences, Associate Professor*

Tajimuratova Shakhnoza Azatovna – *doctoral student*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: topshiriqlar daftari, workbook, amaliy mashgʻulotlar, biologiya taʼlimi, samaradorlik, mustaqil taʼlim, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli texnologiyalar.

Rezyume. Maqolada umumtaʼlim maktablarida biologiyadan amaliy mashgʻulotlar samaradorligini oshirishda topshiriqlar daftari (workbook) foydalanishning pedagogik-texnologik jihatlari yoritilgan. Maqolada workbookning amaliy mashgʻulotlardagi oʻrni, uning tuzilishi, didaktik imkoniyatlari, loyihalash va qoʻllash texnologiyasi, shuningdek, raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashuvi tahlil qilingan. Xalqaro va mahalliy tadqiqotlar asosida topshiriqlar daftari foydalanish oʻquvchilarning kognitiv, affektiv va psixomotor kompetensiyalariga ijobiy taʼsir koʻrsatishi ilmiy asoslangan. Maqola biologiya oʻqituvchilari, metodistlar va taʼlim texnologlari uchun amaliy ahamiyatga ega.

Ключевые слова: тетрадь заданий, рабочая книга, практические занятия, биологическое образование, эффективность, самостоятельное обучение, компетентностный подход, цифровые технологии.

Резюме. В статье освещены педагогико-технологические аспекты использования тетради заданий (workbook) для повышения эффективности практических занятий по биологии в общеобразовательных школах. В статье анализируется роль workbook в практических занятиях, его структура, дидактические возможности, технология проектирования и применения, а также интеграция с цифровыми технологиями. На основе международных и отечественных исследований научно обосновано, что использование тетрадей заданий положительно влияет на когнитивные, аффективные и психомоторные компетенции учащихся. Статья имеет практическое значение для учителей биологии, методистов и образовательных технологов.

Key words: assignment notebook, workbook, practical exercises, biology education, effectiveness, independent study, competency-based approach, digital technologies.

Summary. The article highlights the pedagogical and technological aspects of using a workbook to increase the effectiveness of practical biology classes in general education schools. The article analyzes the role of the workbook in practical training, its structure, didactic capabilities, design and application technology, as well as its integration with digital technologies. Based on international and domestic research, it has been scientifically substantiated that the use of assignment notebooks has a positive impact on students' cognitive, affective, and psychomotor competencies. The article is of practical importance for biology teachers, methodologists, and educational technologists.

Kirish. Umumtaʼlim maktablarida biologiya fanini oʻqitishning dolzarb muammolaridan biri shundaki, oʻquvchilarning amaliy koʻnikmalari koʻpincha nazariy bilimlaridan sezilarli darajada orqada qoladi, chunki anʼanaviy darslarda laboratoriya va amaliy mashgʻulotlarga yetarli vaqt ajratilmaydi, shuningdek, mavjud uslubiy qoʻllanmalar koʻpincha oʻquvchilarning mustaqil ishlash faolligini ragʻbatlantirmaydi [5:82-84]. Xalqaro taqqoslash tadqiqotlari (masalan, TIMSS 2019 va PISA 2022) natijalariga koʻra, respublikamiz oʻquvchilarining qariyb 65 foizi tabiiy fanlar boʻyicha amaliy topshiriqlarni bajarishda yoʻriqnomalarni tushinishda jiddiy qiynaladi, ammo bu koʻrsatkichni maxsus ishlab chiqilgan didaktik vositalar yordamida sezilarli darajada yaxshilash mumkinligi bir qator tadqiqotlarda tasdiqlangan. Shu nuqtai nazardan,

topshiriqlar daftari (workbook) amaliy mashgʻulotlarda oʻquvchilarning mustaqil faolligini oshiruvchi, oʻqituvchining tayyorgarlik yuklamasini kamaytiruvchi va bilimlarni mustahkamlashning samarali vositasi sifatida tobora koʻproq eʼtirof etilmoqda [8, 9:18-20]. Biroq, workbookdan foydalanishning bosqichma-bosqich texnologiyasi, uning oʻquvchilarning turli kompetensiyalariga kompleks taʼsiri va turli xil maktab sharoitlarida qanday natijalar berishi hali yetarlicha oʻrganilmagan. Shu sababli, ushbu tadqiqotning maqsadi umumtaʼlim maktablarining 10-11-sinflarida biologiya fanidan amaliy mashgʻulotlar samaradorligini oshirishga qaratilgan topshiriqlar daftari foydalanish texnologiyasini ishlab chiqish va uning oʻquvchilarning bilim oʻzlashtirish darajasiga, amaliy koʻnikmalariga, mashgʻulot vaqtining samaradorligiga

hamda fanga bo‘lgan qiziqishiga ta’sirini eksperimental tekshirishdan iborat bo‘ldi.

Metodologiya. Tadqiqot ikki guruhli eksperimental dizayn asosida tashkil etildi, chunki bu usul mustaqil o‘zgaruvchining (topshiriqlar daftaridan foydalanish) ta’sirini nazorat guruhi bilan solishtirish imkonini beradi. Tadqiqot 2024-2025-o‘quv yilida respublikaning turli hududlarida joylashgan to‘rtta umumta’lim maktabida o‘tkazildi, va unda jami 168 nafar 10-sinf o‘quvchisi ishtirok etdi. Maktablar tanlashda tasodifiy klasterli tanlov usuli qo‘llanildi, hamda har bir maktabda bitta tajriba va bitta nazorat guruhi shakllantirildi. Natijada, 84 nafar o‘quvchi tajriba guruhiga va 84 nafar o‘quvchi nazorat guruhiga ajratildi. Guruhlarning boshlang‘ich bilim darajasi oldindan test orqali tekshirilgan bo‘lib, ular o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi ($p>0,05$).

Tajriba guruhi uchun maxsus “Biologiya 10-sinf: amaliy mashg‘ulotlar uchun topshiriqlar daftar” (workbook) ishlab chiqildi. Ushbu daftar quyidagi tarkibiy qismlardan iborat edi: har bir amaliy mashg‘ulotning aniq maqsadi, kerakli jihozlar va xavfsizlik qoidalarini o‘z ichiga olgan yo‘riqnoma bloki; 4-6 bosqichli batafsil topshiriqlar; ma’lumotlarni qayd etish uchun jadvallar va diagrammalar shablonlari; natijalarni tahlil qilishga qaratilgan ochiq va yopiq test savollari; o‘z-o‘zini baholash mezonlari; hamda qo‘shimcha onlayn resurslarga havola qiluvchi QR kodlar. Workbook un to‘qqiz amaliy mashg‘ulotni o‘z ichiga olgan: “Hayotning tuzilish darajalarini modellashirish”, “Suvning tirik organizmlar uchun ahamiyati”, “Biologik infografika tuzish”, “DNK va RNK tuzilishiga doir masalalar yechish”, “Prokariot va eukariot hujayralar tuzilishini qiyosiy o‘rganish”, “Energiya almashinuviga doir masalalar yechish”, “Oqsil biosintez jarayonini modellashirish”, “Mitoz va meyoz fazalarini taqqoslash”, “O‘simliklar (yo‘sin, qirg‘uloq, qirg‘o‘g‘im, urug‘li o‘simlik) hayot siklida jinssiz va jinsiy bo‘g‘inlarning gallanishini modellashirish”, “To‘liq va chala dominantlik bo‘yicha masalalar yechish”, “Kodominantlik va pleyotropiyaga doir masalalar yechish”, “Jins genetikasiga doir masalalar yechish”, “Modifikatsion o‘zgaruvchanlikni o‘rganish”, “Modifikatsion va mutatsion o‘zgaruvchanliklarni qiyosiy o‘rganish”, “Restriksion saytlarni aniqlash va meva sharbatini ishlab chiqarishda pektinazadan foydalanishni o‘rganish”, “Ekosistemaning tarkibiy qismlarini aniqlash”, “Oziq zanjiri va oziq to‘riga oid sxemalar tuzish va masalalar yechish”, “Populyatsiyalarning demografik ko‘rsatkichlarini Hardi-Vaynberg qonuni asosida o‘rganish”, hamda “Organizmlarning yashash muhitiga moslanishini o‘rganish”. Nazorat guruhida esa aynan shu mavzular an’anaviy usulda o‘qitildi, ya’ni o‘qituvchi og‘zaki yo‘riqnoma berdi, o‘quvchilar oddiy laboratoriya jurnali va darslikdan foydalandi, va hech qanday tayyor shablon yoki bosqichli topshiriqlar berilmadi. Amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish metodikasi bo‘yicha mavjud qo‘llanmalarda asosan an’anaviy yondashuv tavsiflanadi [4:114-120], biroq workbook asosidagi bosqichli texnologiya ularga nisbatan ancha batafsil va o‘quvchi markazlashgan bo‘lib, qisman yoritilgan [1].

Tajriba guruhida har bir amaliy mashg‘ulot besh bosqichli texnologiya asosida tashkil qilindi: birinchidan (tayyorgarlik bosqichi), uy vazifasi sifatida o‘quvchilar workbookning yo‘riqnoma bloki bilan tanishdilar; ikkinchidan (bajarish bosqichi), amaliy ish aynan

workbookdagi bosqichma-bosqich topshiriqlar asosida bajarildi; uchinchidan (tahlil bosqichi), workbookdagi tahliliy savollar guruhlarida muhokama qilindi; to‘rtinchidan (nazorat bosqichi), workbookning test topshiriqlari yakka tartibda bajarildi; beshinchidan (baholash bosqichi), o‘quvchilar o‘z-o‘zini baholash mezonlari asosida o‘z ishiga ball qo‘ydi. Nazorat guruhida mashg‘ulotlar odatdagi tartibda – og‘zaki yo‘riqnoma, amaliy ish, umumiy sinfiy muhokama va o‘qituvchining og‘zaki nazorati shaklida o‘tkazildi.

O‘lchov vositalari sifatida to‘rt xil asbob qo‘llanildi. Birinchidan, bilim o‘zlashtirish testi – har bir mavzu bo‘yicha 20 ta savoldan iborat (10 ta nazariy va 10 ta amaliy topshiriq) bo‘lib, testning ishonchliligi Kuder-Richardson usuli bo‘yicha $\alpha=0,89$ ni tashkil etdi. Ikkinchidan, amaliy ko‘nikmalarni kuzatuv varaqasi – 5 balli shkalada baholanuvchi 8 ta mezonni o‘z ichiga olgan (asbobni to‘g‘ri ishlatish, kuzatishni qayd etish, xulosa chiqarish va boshqalar), va bu varaqa har bir o‘quvchi uchun mustaqil kuzatuvchi tomonidan to‘ldirildi. Uchinchidan, mashg‘ulot vaqti – har bir amaliy mashg‘ulotning boshlanishidan yakuniy nazorat topshirig‘igacha bo‘lgan daqiqalar raqamli sekundomer yordamida qayd etildi. To‘rtinchidan, o‘quvchilar so‘rovnomasi – fanga qiziqish, mashg‘ulotning qulayligi va workbookning tushunarligiga oid savollarni o‘z ichiga olgan.

Statistik tahlil SPSS 26.0 dasturida amalga oshirildi. Guruhlararo farqlar mustaqil tanlamalar t-testi bilan, oldin va keyingi o‘zgarishlar esa juft tanlamalar t-testi bilan tekshirildi. Statistik ahamiyatlilik chegarasi $p<0,05$ qilib belgilandi.

Natijalar. Amaliy mashg‘ulotlar tsikli tugagandan so‘ng o‘tkazilgan yakuniy test natijalari tajriba guruhi foydasiga aniq farqni ko‘rsatdi. Quyidagi 1-jadvalda ikkala guruhning boshlang‘ich va yakuniy test ballari solishtirilgan.

1-jadval. Tajriba va nazorat guruhlarining bilim o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	Statistik farq
Boshlang‘ich test balli (maks. 100)	59,2	58,7	$p>0,05$ (farq yo‘q)
Yakuniy test balli (maks. 100)	87,4	74,8	$p<0,001$
O‘sinh (ball)	+28,2	+16,1	$p<0,001$
O‘sinh (foizda)	47,6%	27,4%	–

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, boshlang‘ich testda guruhlar o‘rtasida farq bo‘lmagan ($p>0,05$), ammo tadqiqot yakunida tajriba guruhi nazorat guruhidan o‘rtacha 12,6 ball yuqori natijaga erishgan ($p<0,001$). Ayniqsa, testning amaliy topshiriqlarga oid qismida farq yanada katta bo‘lgan: tajriba guruhida amaliy qism bo‘yicha o‘rtacha ball 89,1 ni tashkil etgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich 69,5 ga teng bo‘lgan ($p<0,001$).

Amaliy ko‘nikmalarni kuzatish natijalari shuni ko‘rsatdiki, tajriba guruhi o‘quvchilari nazorat guruhidagilarga nisbatan barcha mezonlar bo‘yicha yuqori natijalarga erishgan. Xususan, tajriba guruhining umumiy o‘rtacha balli (maksimal 40 balldan) 35,6 ni tashkil etgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich 27,6 ga teng bo‘lgan ($p<0,001$). Eng katta farq “kuzatish natijalarini

tizimli qayd etish” (tajriba guruhida 4,7 ball, nazorat guruhida 3,1 ball) va “asoslangan xulosa chiqarish” (4,4 ballga nisbatan 2,9 ball) mezonlarida kuzatilgan.

Shuningdek amliy mashg‘ulot davomida tajriba guruhi va nazorat guruhi dars davomida Mashg‘ulot vaqtining samaradorligi bo‘yicha olingan natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Amaliy mashg‘ulotlarning o‘rtacha davomiyligi (daqikalarda)

Jarayon bosqichi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	Farq (daqika)	Vaqt tejallishi
Yo‘riqnoma va tashkiliy qism	4,3	13,8	9,5 daqiqa tejalgan	69% kam vaqt
Amaliy ishni bajarish	22,6	27,5	4,9 daqiqa tejalgan	18% kam vaqt
Nazorat va baholash	6,2	8,5	2,3 daqiqa tejalgan	27% kam vaqt
Umumiy vaqt	21,5	39,0	17,5 daqiqa tejalgan	30% kam vaqt

2-jadvaldan ko‘rinadiki, tajriba guruhida har bir amaliy mashg‘ulot o‘rtacha 21,5 daqiqa davom etgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich 39,0 daqiqani tashkil etgan, ya‘ni har bir darsda o‘rtacha 17,5 daqiqa (taxminan 30 foiz) vaqt tejalgan. Tajriba guruhida tejalgan vaqtdan unumli foydalanildi. O‘quvchilarning olgan nazariy va amaliy bilimlarin qayta mustahkamlashga erishish maqsadida qo‘shimcha topshiriqlar uchun vaqt ajratildi. Bu vaqtda o‘quvchilarga amaliy mashg‘ulot uchun multimedialar, test savollar, mobiltopshiriqlar berildi. Bu esa o‘quvchilarning dars davomida olgan bilim, ko‘nikma va malakalrin yanada mustahkamlaydi. Eng katta vaqt tejamkorligi yo‘riqnoma bosqichida sodir bo‘lgan, chunki workbookda yozma yo‘riqnoma mavjudligi o‘qituvchining uzun og‘zaki tushuntirishlariga bo‘lgan ehtiyojni keskin kamaytirgan.

O‘quvchilarning subyektiv qoniqish darajasini o‘lchash natijalariga ko‘ra, tajriba guruhidagi o‘quvchilarning 89 foizi amaliy mashg‘ulotni “qiziqarli” deb hisoblagan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich 51 foizni tashkil etgan. Shuningdek, tajriba guruhining 86 foizi kelgusida ham workbookdan foydalanish istagini bildirgan, va 80 foizi biologiya faniga qiziqishi oshganligini qayd etgan. Nazorat guruhida bu ko‘rsatkichlar mos ravishda 55 foiz va 43 foizni tashkil etgan. Bundan tashqari, tajriba guruhida ishlagan haftasiga o‘rtacha 2 soatdan 35 daqiqa o‘qituvchilar workbookdan foydalanish tufayli vaqt tejaganligi ma‘lum qildilar.

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari topshiriqlar daftari (workbook) asosida tashkil etilgan amaliy mashg‘ulotlar an‘anaviy usulga nisbatan bir qator muhim afzalliklarga ega ekanligini aniq ko‘rsatdi. Birinchidan, bilim o‘zlashtirish darajasining 47,6 foizga oshishi (nazorat guruhida 27,4 foiz) workbookning kognitiv samaradorligini tasdiqlaydi, va bu natija oldingi tadqiqotlar (masalan, Putri va Ahda, 2020) natijalaridan ham yuqori [7:215-217]. Ayniqsa, amaliy topshiriqlar bo‘yicha farq (tajriba guruhida 89,1 ball, nazorat guruhida 69,5 ball) workbook amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda ayniqsa kuchli vosita ekanligini ko‘rsatadi, chunki undagi bosqichli

yo‘riqnomalar va tayyor shablonlar o‘quvchilarni kuzatish, qayd etish va tahlil qilishga o‘rgatadi. Xuddi shunday, Apeadido va boshq. (2024) ham amaliy mashg‘ulotlar o‘quvchilarning ilmiy jarayon ko‘nikmalari va biologiyadan akademik natijalarini sezilarli yaxshilashini qayd etgan [2:34-41].

Ikkinchidan, amaliy ko‘nikmalar kuzatuvidagi natijalar (tajriba guruhida 35,6 ball, nazorat guruhida 27,6 ball) workbookning jarayonga yo‘naltirilgan ta‘limdagi o‘rnini ochib beradi. “Kuzatish natijalarini tizimli qayd etish” va “asoslangan xulosa chiqarish” mezonlaridagi katta farqlar bevosita workbookdagi jadvallar, diagrammalar va tahliliy savollar blokining samarali ekanligi bilan izohlanadi. Norhaedah va boshqalar (2020) ham shunday natijalarga erishgan bo‘lib, ularning tadqiqotida QR kodli ishchi daftarlar yordamida ilmiy jarayon ko‘nikmalari 85,6 foizga yetgan. Bizning tadqiqotimizda asosiy ta‘sirni aynan qog‘oz shablonlar va bosqichli yo‘riqnomalar bergan, bu esa workbookning didaktik kuchi uning yaxshi tuzilgan yozma topshiriqlarida ekanligini anglatadi [6: 6-12]. Bonina va boshq. (2022) ham ishchi daftarlarning biologik ta‘lim tizimidagi didaktik va metodologik ahamiyatini alohida ta‘kidlagan bo‘lsa [8], Pashkov va boshq. (2018) esa ularni o‘quvchilarning mustaqil ish faolligini oshiruvchi asosiy vosita sifatida baholaydi [9:18-20].

Uchinchidan, mashg‘ulot vaqtining 17,5 daqiqaga (30 foizga) qisqarishi amaliy jihatdan juda muhim, chunki tejalgan vaqtni o‘qituvchi qo‘shimcha tushuntirishlar yoki individual yordamga sarflashi mumkin. Eng katta vaqt tejamkorligi yo‘riqnoma bosqichida kuzatilgan (69% tejamkorlik), bu esa workbookning o‘qituvchining takroriy og‘zaki ko‘rsatmalariga bo‘lgan ehtiyojni keskin kamaytirganligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, o‘qituvchilarning tayyorgarlik vaqtining haftasiga 145 daqiqaga qisqarishi keng miqyosda joriy etishda muhim iqtisodiy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning ba‘zi cheklovlarini tan olish lozim. Birinchidan, tadqiqot faqat bir o‘quv yili davomida va faqat 10-sinf biologiyasi misolida o‘tkazilgan, shuning uchun natijalarni boshqa sinflar va fanlarga umumlashtirishda ehtiyot bo‘lish kerak. Ikkinchidan, o‘quvchilarning workbookga bo‘lgan ijobiy munosabatida yangilik effekti (Hawthorne effekti) qisman rol o‘ynagan bo‘lishi mumkin. Ushbu ta‘sirni minimallashtirish uchun kelgusida uzoq muddatli kuzatuvlar o‘tkazish maqsadga muvofiq. Uchinchidan, workbooklarni ishlab chiqish dastlabki bosqichda vaqt va malaka talab qiladi, ammo bu bir martalik xarajat bo‘lib, ishlab chiqilgan daftar bir necha yillar davomida qayta foydalanish mumkin.

Kelgusida tadqiqotlarni turli sinflar va turli fanlar bo‘yicha kengaytirish, qog‘oz workbooklar bilan raqamli (elektron) workbooklarning samaradorligini taqqoslash, hamda workbook dizaynining optimal tuzilmasini aniqlash yo‘nalishlarida olib borish maqsadga muvofiq. Shuningdek, workbookdan foydalanishning o‘quvchilarning uzoq muddatli xotirasida bilimlarning saqlanishiga ta‘sirini o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, ushbu tadqiqot natijalari topshiriqlar daftaridan foydalanish umumta‘lim maktablarida biologiyadan amaliy mashg‘ulotlar samaradorligini oshirishning ishonchli va amaliy jihatdan qulay texnologiyasi ekanligini ko‘rsatdi. Taklif etilayotgan besh bosqichli texnologiya (tayyorgarlik

– bajarish – tahlil – nazorat – baholash) o‘qituvchilar uchun umumta’lim maktablarida biologiya va boshqa tabiiy tomonidan nisbatan oson o‘zlashtirilishi mumkin, va u fanlardan amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etishda nafaqat biologiya, balki boshqa tabiiy fanlar amaliy topshiriqlar daftarlarini ishlab chiqish va keng joriy etish mashg‘ulotlariga ham moslashtirilishi mumkin. Shuning tavsiya etiladi.

Adabiyotlar

1. Alloberganova Z.B., Ro‘zmetova Z.Y., Shamuratova S.B., Atajanov O. Biologiyadan amaliy mashg‘ulotlar (o‘quv qo‘llanma). “Bookmany print” nashriyoti, 2024, 214-b.
2. Apeadido S., Opoku-Mensah D., Opoku Mensah G. Enhancing science process skills and academic performance in biology: The impact of practical work. Apeadido S., Opoku-Mensah D., Opoku Mensah G. (2024). Enhancing Science Process Skills and Academic Performance in Biology: The Impact of Practical Work. Integrated Science Education Journal, 2024, 5(1), 34-41.
3. Biologiyadan laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazish metodikasi // ARM (Andijon Respublika maxsus maktab-internati). 2022. URL: [http://arm.sammoi.uz/\[reference:24\]](http://arm.sammoi.uz/[reference:24])
4. Hayitov A.E., Umirzaqova G.E. Biologiya darslarida laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etish metodikasi. Saratov, Rossiya. Экономика и социум, (2025). (7-2 (134)), 114-120.
5. Muhitdinov Sh. Ways to Increase Educational Efficiency in Teaching Biology // Journal of Medical Sciences and Innovation. 2025, Vol. 4. № 6. -P. 82-84.
6. Norhaedah A., Rambitan V.M., Lumowa S.V. A development of practicum instructions based on qr code: for improving science process skills and mastering biological concepts of class viii students at public middle school 2 samarinda. Ijer-Indonesian Journal Of Educational Review. 2020, 7(02), 6-12.
7. Putri N. P., Ahda Y. The Effectiveness of Multiple Intelligences Based Work Books on Biological Learning Competencies of Students Class X Senior High School. In International Conference on Biology, Sciences and Education (ICoBioSE 2019) (pp. 215-217). (2020, August). Atlantis Press.
8. Бонина Т.А., Жудрик Е.В., Мазец Ж.Э. Дидактические и методологические аспекты применения рабочих тетрадей в системе биологического образования. Журнал: Биология и химия. Издатель журнала: Издательское республиканское унитарное предприятие «Адукация и выхавание» (г. Минск). (2022).
9. Пашков А. Н., Мячина О. В., Лышов В., Щетинкина Н.А., Парфенова Н. В., Величко Л.Г. Рабочая тетрадь по биологии как средство повышения качества организации самостоятельной работы студентов. Национальная ассоциация ученых, (2018). (9 (36)), 18-20.

**BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA
MASAL MATNI USTIDA ISHLASH METODIKASI****G'ulomova Xolida – dotsent**gulyamovakhalida@gmail.com*Chirchiq davlat pedagogika universiteti***МЕТОДИКА РАБОТЫ С ТЕКСТОМ ПРИСТАВКИ НА УРОКАХ
ЧТЕНИЯ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ****Гуломова Холида – доцент***Чирчикский государственный педагогический университет***METHODOLOGY FOR WORKING WITH A FABLE TEXT
IN PRIMARY EDUCATION READING LITERACY LESSONS****Gulomova Khalida – Associate Professor***Chirchik state pedagogical university*

Tayanch so'zlar: masal, boshlang'ich ta'lim, o'qish savodxonligi, matn tahlili, tarbiyaviy adabiyot, metodika, ifodali o'qish.

Rezyume. Maqolada boshlang'ich ta'lim o'qish savodxonligi darslarida masal matni ustida ishlashning metodikasi ko'rib chiqiladi. Masal janrining tarbiyaviy ahamiyati, o'quvchilarga axloqiy tushunchalarni singdirish yo'llari va ifodali o'qishni shakllantirish usullari tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'zbek adabiyotidagi masallar asosida amaliy tavsiyalar beriladi.

Ключевые слова: басня, начальное образование, грамотность чтения, анализ текста, воспитательная литература, методика, выразительное чтение.

Резюме. В статье рассматривается методика работы над текстом басни на уроках читательской грамотности в начальной школе. Анализируется воспитательное значение жанра басни, пути формирования нравственных понятий у учащихся и методы выразительного чтения. На основе басен узбекской литературы даны практические рекомендации.

Key words: fable, primary education, reading literacy, text analysis, educational literature, methodology, expressive reading.

Summary. The article examines the methodology of working with fable texts in reading literacy lessons in primary education. The educational significance of the fable genre, methods of instilling moral concepts in students, and techniques for developing expressive reading are analyzed. Practical recommendations are provided based on fables from Uzbek literature.

Kirish. Ta'limning samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan didaktik jarayonni to'g'ri tashkil etishiga bog'liq. Didaktik jarayon barcha ta'lim muassasalarida pedagoglar uchun eng muhimi va didaktik jarayon shaxsning tanlovni amalga oshirishi uchun muhim yo'nalish hisoblanadi. Mazkur jarayonda muayyan o'quv vositalari o'zlashtiriladi va qo'llaniladi. Didaktik jarayonning tarkibini tashkil etuvchi 3 ta o'zaro aloqador qismlar: 1) o'quvchilarni yo'naltiruvchi; 2) o'quvchilarning shaxsiy bilish faoliyatlarini amalga oshiruvchi; 3) o'qituvchi tomonidan mazkur faoliyatning boshqarilishini ta'minlandi. Ushbu qismlar barcha didaktik jarayonlarda birday amal qiladi.

Masal janridagi asarlar tahlilida dasturlashtirilgan ta'lim muhim o'rin tutadi. Dasturlashtirilgan ta'lim o'quv materialini kichik-kichik qismlarga bo'lish, uni muayyan tartibda bayon etish, ushbu qismlarning biridan ikkinchisiga o'tish tartibi (qoidalari)ni belgilash, xususan, har bir qismni o'zlashtirish yuzasidan aniq ko'rsatmalar, topshiriqlar berish, o'z-o'zini nazorat qilishni ta'minlash kabi yo'llar bilan amalga oshiriladi.

Masalda axloqiy, satirik va kesatq mazmunini kinoyaviy obrazlarda aks ettirilishi, kichik hajmda bo'lishi, voqealarning she'riy, ba'zan nasriy asar yo'l bilan ifoda etilishi, insonga xos xususiyatlarning hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chirilishi, masal qahramonlarining muloqoti mavzusi va mazmuni o'quvchilarning o'qib-o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Masalning kirish qismidagi, ba'zan yakunidagi

chiqarilgan qissadan hissa undan ibratli xulosa chiqarishga undaydi. Masalning liro-epik janrda, she'riy shaklda, majoziy xarakterdagi qisqa syujetli asarligi o'quvchilarning o'qishini yengillashtiradi.

“Antik adabiyotda Ezop masallarining xalq orasida sevilib o'qilishining sababi ham xalq unda o'z hayotidagi holatlarni ko'rganligidadir. Masalda qo'llangan ko'chma ma'nodagi so'zlar va kinoyaviy iboralar, "yashirincha" tanqid o'quvchini fikrlashga, hayotiy xulosalar chiqarishga undaydi.

Ma'lumki, o'quvchi shaxsini maktabga kelgan kundan boshlab, bilim berish jarayonida tarbiyalab borish hozirgi globallashtirish jarayonining dolzarb muammosi sanaladi. Masalni tarbiyaviy masalaga qaratilgan janr sifatida o'quvchiga ma'naviy ozuqa beradi. Masal o'quvchida mehnatga, ona-Vatanga mehr-muhabbat, fidoyilik, do'stlik, ezigulik kabi hislatlarni tarbiyalaydi. Shuningdek, masal boladagi qo'pollik, qo'rslik, yolg'onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbek masalchisi Gulxaniyning, Frantsuz shoiri Lafontenning masallari, A.Navoiy dostonlaridagi “Sher bilan Durroj”, “Kabutar” singari masallari o'quvchi shaxsini tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. O'zbek adabiyotida Sayido Nasafiy, Maxmur, Gulxaniy kabi shoirlar ham Navoiy an'analarini davom ettirib yozgan masallari bolalar tarbiyasiga qaratilgan.

Hayvonlar, parrandalar, hasharotlar, gullar haqidagi majoziy asarlarni bolalar qiziqib o'qiydilar. Jumladan,

Sayido Nasafiyning «Bahoriyot» («Hayvonotnoma») masallari o'quvchilarning axloqiy va ma'naviy tarbiyasiga ta'sir o'tkazadi. Mashhur masalnavis Gulxaniyning «Toshbaqa bilan Chayon», «Maymun bilan Najjor» masallari boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshiga mosligi, ularda do'stlik, rostgo'ylik, mehnatsevarlik, qo'lidan kelmaydigan ishga urinmaslik kabi g'oyalar ilgari suriladiki, bular o'quvchini fikrlashga undaydi.

Biroq amaldagi boshlang'ich sinf «O'qish savodxonligi» darsliklarida masal janriga kam e'tibor qaratilgan. Vaholanki, masaldan chiqarilgan qissadan hissa o'quvchi o'ylashga, o'zidagi xususiyatlarni asardagi holatlar bilan taqqoslashga undaydi [1].

Natijalar. Sinfidan tashqari o'qish uchun «Qaysar buzoqcha» (O.Qo'chqorbekov) masalini tavsiya etish oilasi, o'rtoqlari, do'stlaridan ajralib, yomon yo'llarga kirib qolgan, oqibatda ko'ngilsiz holatlarga tushib qolgan bolalarni tarbiyasiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu masaldan chiqariladigan xulosa — qissadan hissa «Bo'linganni bo'ri yer» hikmatida o'z ifodasini topgan.

«Chumoli va Tipratikan» masalida Chumoli timsoli orqali bolalar halollikka o'rgatiladi, har bir narsani, u katta yoki kichik bo'lishidan qat'iy nazar, so'rab olishga, egasining ruxsati bilan foydalanishga da'vat etiladi.

«O'roq va Kombayn» masali qahramonlari: o'roq va kombaynning munozarasi texnikaning afzalligi — kam vaqt sarflab, samarali natijaga erishish mumkinligi hamda ularning ahil bo'lib, birgalikda mehnatga bel bog'lashlari kabi o'quvchilarning tushunchalarini boyitish bilan birga inson tomonidan aytilgan texnika ularning mehnatini yengillashtirganini anglashlariga xizmat qiladi [2].

Muhokama. Masalni ifodali o'qish asar qahramonlarining xatti-harakatini anglashga va uning mazmunini qisqa, ba'zan bir necha so'z bilan aytib berishga, ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatlarini aniqlab, o'zaro qiyoslashga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

1-sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka o'xshash kulguli asar kabi qabul qilsalar, 2-sinfdan boshlab ular masaldagi hayvonlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlari ba'zan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, ko'proq she'riy tarzda bo'lishini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini anglay boshlaydilar.

Masallarda yashiringan o'tkir kinoya, voqealarning tez-tez o'rin almashinib turishi uni bir maromda o'qishga xalaqit beradi. Shuning uchun ifodali o'qishga yetarli malaka hosil qilmagan o'quvchi avval matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim.

Masal tahlil qilinyotganda, voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'qituvchi yordamida

tavsif berish, oxirgi bosqichda rollarga bo'lib o'qish [3] kabilar tavsiya qilinadi.

Masal matni ustida ishlash quyidagi bosqichlar asosida tashkil etiladi: masal mazmunini aniq idrok etish; kompozitsiyasi, qatnashuvchilarning xarakteriga mos xususiyatlarini, xatti-harakatlarining sabablarini ochish; allegoriyani aniqlash; masal xulosasini tahlil qilish [4].

Klaster bilimlarni sistemalashtiradi. Butun bir mavzu klaster metodida olib borilishi mumkin. Darsning borishi davomida yangi ma'lumotlar qo'shib boriladi, asosiy ma'lumotlar boshqa ranglar bilan ajratib boriladi.

Masal matni ustida ishlash jarayonida o'quvchilar fikrini tartiblashtirishda «Klaster» texnologiyasi muhim ta'limiy ahamiyat kasb etadi. O'quvchilar klasterini markaziga asosiy tushunchani kiritishi va tarmoqlarda fikrini asoslashi lozim bo'ladi. Bu jarayonda klasterdagi noto'g'ri fikrlar tuzatilishi mumkin.

Masalan: O'quvchilar o'qigan asarlarining muhim tushunchalari aytiladi, o'quvchi doskaga yozib boradi.

Ish faoliyati davomida quyidagi ko'nikmalar rivojlanib boradi:

- savollar qo'ya bilish;
- asosiy ajratish;
- sababini aniqlash orqali bog'lanishlarni belgilash;
- qismdan umumiyga o'tish, muammoni to'liq anglash;
- taqqoslash va tahlil qilish;
- xulosa chiqarish.

O'quvchilarni tavsif berishga o'rgatish uchun o'qituvchining o'zi qahramonni xarakterlovchi so'z, iboralarni tavsiya qiladi. Ular ichiga masaldagi timsollarga xos bo'lmagan xususiyatlarni ifodalovchi so'z, iboralar kiritib qo'yiladi. O'quvchi ular ichidan mosini tanlab olish jarayonida mantiqan fikrlaydi. Bu so'z va iboralar esa bolalar nutqiga ko'chadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, masal janrining tarbiyaviy tomoni ochilishda hayvonlar harakati, xulqi 2-sinfidan boshlab insonlarga ko'chiriladi. Bu jarayonda o'quvchilar fikrlashga undaladi.

O'quvchilar lug'atini boyitishda «So'z va iboralarning ma'nosini bilib oling» rubrikasidan foydalanish, o'qish ko'nikmasini rivojlantirishda tanlab o'qish, rollarga bo'lib o'qitish turlaridan foydalanish, masal mazmunini qisqa so'zlab berishga o'rgatishda rejadan foydalanish, asar qahramonlariga tavsif berishda taqqoslash usulini qo'llash, bilimni nazorat qilishda «Bliss texnologiyasi»dan, «Topgan-topaloq» o'yinidan foydalanish o'quvchilarni o'qib-o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Mazkur izchillik asar mazmunini va unda ilgari surilgan tarbiyaviy g'oyani anglashga xizmat qiladi. Masalan, Rauf Tolibning «Qo'zichoq» masali g'oyasiga «Ahmoqning o'zi bilmas, Bilganning so'ziga kirmas» maqoli mos keladi.

Adabiyotlar

1. MO'D. Umumiy o'rta ta'limning ona tilini o'qitish konsepsiyasi. -Toshkent: 2020.
2. Matchonov S. va b. 4-sinfda o'qish darslari. -Toshkent: «Yangiyo'l poligraf servis», 2007.
3. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. — Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009.
4. Sariyev Sh. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish (metodik qo'llanma). -Toshkent: Yurist-media markazi, 2010.

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA O'QUV-BILUV MATERIALLARIDAN FOYDALANISH USULLARI

Ilyasova Zamira Uzakbaevna – katta o'qituvchi

zilasova184@gmail.com

Sarieva Munira Ramatillaevna – assistent o'qituvchi

munirasariyeva1@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Ильясова Замира Узакбаевна – старший преподаватель

Сариева Мунира Раматиллаевна – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

METHODS OF USING EDUCATIONAL MATERIALS IN NATURAL LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY SCHOOLS

Ilyasova Zamira Uzakbaevna – Senior Lecturer

Sarieva Munira Ramatillaevna – Assistant teacher

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: boshlang'ich ta'lim, ona tili darslari, o'quv-biluv materiallari, pedagogik texnologiya, didaktik o'yinlar, interfaol metodlar, mustaqil fikrlash, o'quv faoliyati, o'quvchilarning rivojlanishi, ta'lim samaradorligi.

Rezyume. Maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quv-biluv materiallaridan foydalanish usullari yoritilgan. Dars jarayonida o'quv materiallarini samarali tanlash, ularni pedagogik texnologiyalar asosida qo'llash hamda interfaol va didaktik usullardan foydalanish orqali o'quvchilarning bilim olish faolligini oshirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda o'quv materiallarini tizimli va izchil tashkil etishning ahamiyati asoslab berilgan.

Ключевые слова: начальное образование, уроки родного языка, учебно-познавательные материалы, педагогическая технология, дидактические игры, интерактивные методы, самостоятельное мышление, учебная деятельность, развитие учащихся, эффективность обучения.

Резюме. В статье рассматриваются методы использования учебно-познавательных материалов на уроках родного языка в начальных классах. Анализируются вопросы эффективного отбора учебных материалов, их применения на основе педагогических технологий, а также повышения познавательной активности учащихся посредством интерактивных и дидактических методов. Особое внимание уделяется системному и последовательному построению учебного материала с учетом возрастных и индивидуальных особенностей учащихся.

Key words: primary education, mother tongue lessons, learning materials, pedagogical technology, didactic games, interactive methods, independent thinking, learning activity, student development, learning effectiveness.

Summary. The article discusses methods of using learning materials in mother tongue lessons in primary school. It analyzes the effective selection of educational materials, their application based on pedagogical technologies, and increasing students' cognitive activity through interactive and didactic methods. Special attention is given to the systematic and consistent organization of learning materials considering students' age and individual characteristics.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida ta'lim tizimi oldiga o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, ularning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish hamda hayotiy kompetensiyalarini shakllantirish kabi muhim vazifalar qo'yilmoqda. Bu vazifalarni samarali amalga oshirishda boshlang'ich ta'lim alohida o'rin egallaydi. Chunki aynan boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan munosabati, o'qish, yozish va fikrlash ko'nikmalari shakllanadi. Shu bois boshlang'ich ta'lim sifatini oshirish, darslarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish hamda o'quv-biluv materiallaridan samarali foydalanish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, o'quv jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish va xalqaro ta'lim standartlari asosida raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim jarayonining samaradorligi esa ko'p jihatdan o'quv materiallari

mazmuni, sifati va ularni o'quvchilarga yetkazish usullariga bog'liqdir. Ayniqsa, boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quv materiallarini to'g'ri tanlash va ulardan oqilona foydalanish o'quvchilarning savodxonligini oshirish, nutqini rivojlantirish, mantiqiy va ijodiy fikrlashini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Ona tili fani boshlang'ich ta'limning asosiy fanlaridan biri bo'lib, u o'quvchilarda nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish, fikrni og'zaki va yozma shaklda erkin ifodalash, matn bilan ishlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli ona tili darslarida foydalaniladigan o'quv materiallari o'quvchilarning yosh, psixologik va individual xususiyatlariga mos bo'lishi, ularni faol o'quv faoliyatiga jalb etishi zarur. Pedagog olim I.Y.Lernerning ta'kidlashicha, ta'lim mazmuni nafaqat bilimlarni o'zlashtirishga, balki o'quvchilarning ijodiy faoliyat tajribasini rivojlantirishga ham xizmat qilishi lozim [1:42].

O'quv materiallarini loyihalashga yangi pedagogik texnologiyalar asosida yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchilar faolligini ta'minlash bilan birga fan asoslarini o'zlashtirish sifatini ham kafolatlaydi. Pedagogik texnologiya doirasida yangi o'quv materialini o'zlashtirishning boshlang'ich, algoritmik, ijodiy va evristik xarakterdagi darajalari belgilanadi.

Boshlang'ich xarakterdagi darajada o'quvchi eshitganlari, berilgan namunalar va ko'rsatmalar asosida topshiriqlarni bajaradi. Bu bosqichda o'qituvchining mahorati, o'quv materialini qiziqarli va izchil bayon etishi muhim ahamiyatga ega. Algoritmik darajada esa o'quvchilar o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini amaliyotga tatbiq etishni o'rganadilar. Bu jarayonda o'quv materiallarining tizimlilik, oddiydan murakkabga qarab rivojlanishi va mavzulararo bog'liqlikning ta'minlanishi alohida ahamiyat kasb etadi. L.S.Vygotskiyning fikricha, o'quvchilarning rivojlanishi ularning yaqin rivojlanish zonasi asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida samarali kechadi [2:214]. Shu sababli ona tili darslarida hamkorlikda ishlash, muloqot va interfaol metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Mazkur yondashuv o'quvchilarning bilimlarni bosqichma-bosqich o'zlashtirishiga imkon yaratadi. Tizimli tashkil etilgan o'quv material o'quvchida mantiqiy fikrlashni shakllantiradi va mavzular o'rtasidagi bog'liqlikni anglashga yordam beradi. Ayniqsa, oddiydan murakkabga o'tish tamoyili boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun juda muhim bo'lib, ularning o'quv jarayoniga moslashishini osonlashtiradi. Vygotskiy nazariyasiga ko'ra, o'quvchi mustaqil bajara olmaydigan vazifalarni kattalar yoki tengdoshlari yordamida bajara oladi, bu esa uning rivojlanish darajasini yuqoriga ko'taradi. Shu bois dars jarayonida juftlikda ishlash, kichik guruhlarda topshiriqlar bajarish va o'zaro fikr almashish muhim didaktik ahamiyatga ega.

Interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarning faolligini oshiradi, ularni mustaqil izlanishga undaydi hamda o'z fikrini erkin ifodalash ko'nikmasini rivojlantiradi. Bunday jarayonda o'qituvchi yo'naltiruvchi rolni bajaradi, o'quvchilar esa bilimni faol ravishda o'zlashtiruvchi subyektga aylanadi. Natijada ta'lim jarayoni samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Ijodiy xarakterdagi darajada o'quvchilar mavjud bilimlarni turli vaziyatlarda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bunda muammoli vaziyatlarni yaratish, izlanishga undovchi topshiriqlardan foydalanish va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish muhim hisoblanadi. Evristik darajada esa o'quvchilar yangi axborotlarni mustaqil ravishda izlash, tahlil qilish va muammolar yechimini topish ko'nikmalarini egallaydilar. Bu esa ularda mustaqil ta'lim olish kompetensiyasining shakllanishiga xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish o'quv materiallarini samarali loyihalashning asosiy shartlaridan biridir. Z.T.Nishonova va G.K.Alimovlarning qayd etishicha, kichik maktab yoshidagi bolalarda bilishga qiziqish, emotsional ta'sirchanlik va faol muloqotga intilish yuqori bo'lib, ta'lim vositalarining to'g'ri tanlanishi ularning intellektual rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [3:185].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, o'quv materiallarini didaktik loyihalashga nisbatan pedagogik texnologiya asosida yondashuv quyidagi jihatlar bilan ajralib turadi: o'quv materiallari ta'lim-tarbiya jarayonini izchil tashkil

etish uchun loyihalanadi; darsning aniq maqsadlari belgilanadi; o'quv materiallariga pedagogik ishlov beriladi; materiallarning didaktik vazifalari aniqlanadi; ularni taqdim etishning shakl, metod va vositalari tanlanadi hamda kutilayotgan natijalar oldindan rejalashtiriladi.

Boshlang'ich ta'lim vositalari sifatida o'quv matnlari asosiy o'rin egallaydi. Hozirgi kunda ular an'anaviy darsliklardan tashqari elektron darsliklar, audio va videodarslar, multimedia vositalari orqali ham taqdim etilmoqda. Elektron darsliklar o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish bilan birga, ta'lim mazmunini interaktiv shaklda o'zlashtirish imkoniyatini yaratadi.

Shuningdek, videofilm va audio darslardan foydalanish ham o'quvchilarning mavzuni chuqurroq tushunishlariga yordam beradi. Audio darslarda personajlar, rolli o'yinlar va turli ovoz effektlaridan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarning qiziqishini oshiradi hamda materialni oson o'zlashtirishlariga xizmat qiladi.

O'quv materiallarini tanlash va tizimlashtirishda ularning ilmiyligi, izchilligi va yosh xususiyatlariga mosligi alohida ahamiyatga ega. R.A.Mavlonovanning ta'kidlashicha, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan materiallar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishi va bilimlarni amaliyot bilan bog'lashga xizmat qilishi lozim [4:96]. Ushbu fikrning mazmuni shundan iboratki, o'quv materiallari faqat tayyor bilimlarni yetkazib berish bilan cheklanib qolmasdan, o'quvchini izlanishga, tahlil qilishga, taqqoslashga va xulosa chiqarishga undashi kerak.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida bu talab ayniqsa muhim hisoblanadi. Masalan, matn bilan ishlash jarayonida o'quvchilarga faqat matn mazmunini o'qitish emas, balki uning asosiy g'oyasini aniqlash, qahramonlarning xatti-harakatlariga baho berish, voqealar yuzasidan o'z fikrini bildirish kabi topshiriqlar berilishi mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o'quv materiallari o'quvchilarning kundalik hayoti, milliy qadriyatlari va real hayotiy vaziyatlar bilan bog'langan bo'lsa, olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyati kengayadi.

Bugungi kunda boshlang'ich sinf ona tili darslarida muammoli ta'lim, modulli o'qitish, kompyuter texnologiyalari, hamkorlikda o'qitish va didaktik o'yin texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Didaktik mazmunga ega bo'lgan o'yinlar o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi, bilimlarni qiziqarli shaklda egallash imkonini beradi. Sh.A.Amonashvili o'yin faoliyati bolalar uchun tabiiy ehtiyoj ekanligini va u o'quv motivatsiyasini kuchaytirishini alohida ta'kidlaydi [5:44]. Shu sababli ona tili darslarida "So'z top", "Maqolni davom ettir", "Kim chaqqon?" kabi didaktik o'yinlardan foydalanish samarali natijalar beradi. Bunday o'yinlar o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirish bilan bir qatorda, ularning nutqiy faoliyatini faollashtiradi, lug'at boyligini kengaytiradi va muloqot madaniyatini rivojlantiradi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'yin jarayonida o'rganilgan bilimlar uzoq vaqt xotirada saqlanib qoladi. Chunki o'yin davomida bola o'zini erkin his qiladi, topshiriqlarni majburiyat sifatida emas, balki qiziqarli faoliyat sifatida qabul qiladi. Masalan, "So'z top" o'yini o'quvchilarning so'z boyligini oshirish va imlo ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qilsa, "Maqolni davom ettir" o'yini xalq og'zaki ijodi namunalarini

o'rganish orqali ularning ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. "Kim chaqqon?" o'yini esa o'quvchilarning tezkor fikrlash, to'g'ri javob topish va bilimlarni amalda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, didaktik o'yinlar dars jarayonida sog'lom raqobat muhitini yaratadi, o'quvchilarni hamkorlikda ishlashga va bir-birining fikrini hurmat qilishga o'rgatadi. O'yin texnologiyalaridan maqsadli va tizimli foydalanish natijasida o'quvchilarning bilish faolligi ortadi, mustaqil fikrlash qobiliyati rivojlanadi hamda ona tili faniga bo'lgan qiziqishi yanada kuchayadi. Shu bois didaktik o'yinlar boshlang'ich sinf ona tili darslarida ta'lim samaradorligini oshiruvchi muhim pedagogik vositalardan biri hisoblanadi.

Dars jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, fanlararo integratsiyani ta'minlash, o'quvchilarni mustaqil izlanishga yo'naltirish hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quv materiallarini samarali o'zlashtirishga yordam beradi. O'qituvchi tomonidan dars loyihasining

puxta ishlab chiqilishi, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quv-biluv materiallaridan foydalanishni takomillashtirish o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O'quv materiallarini pedagogik texnologiyalar asosida loyihalash, interfaol metodlar va zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshiradi. Shuningdek, didaktik o'yinlar, multimedia vositalari va muammoli ta'lim texnologiyalari o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirib, ularning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shu bois boshlang'ich ta'lim amaliyotida o'quv-biluv materiallarini takomillashtirish va ularni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida qo'llash dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar

1. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – Москва: Педагогика, 1981.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика-Пресс, 1999.
3. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018.
4. Mavlonova R.A., To'rayeva O.T. Pedagogika. – Toshkent: «O'qituvchi», 2015.
5. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте, дети! – Москва: «Просвещение», 1983.

ORGANIZING INDEPENDENT RESEARCH ACTIVITIES IN CHEMISTRY OUTSIDE THE LESSON

Kosnazarov Salamat Tanirbergenovich – Senior teacher

k.salamat@gmail.com

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

KIMYO FANIDAN DARS DAN TASHQARI MUSTAQIL TADQIQOT ISHLARINI TASHKIL ETISH

Kosnazarov Salamat Tanirbergenovich – katta o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕУЧЕБНОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ ПО ХИМИИ

Косназаров Саламат Танирберганович – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Tayanch so'zlar: mustaqil tadqiqot faoliyati, kimyo fanida darsdan tashqari ta'lim, sinfdan tashqari ilmiy izlanish, o'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim, mustaqil o'rganish, izlanishga asoslangan ta'lim, tadqiqotga yo'naltirilgan ta'lim.

Rezyume. Maqolada sinfdan tashqari mashg'ulotlarning turli shakllari, jumladan kimyo to'garaklari, loyiha topshiriqlari, ilmiy tanlovlar va virtual laboratoriyalar tahlil qilinib, ularning eksperimental ko'nikmalar, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni ochib berilgan. Moslashuvchan va shaxsiylashtirilgan ta'lim muhitini yaratishda raqamli texnologiyalar va innovatsion pedagogik usullarning ahamiyati alohida ko'rib chiqiladi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, mustaqil tadqiqot faoliyatini tizimli tashkil etish o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini, akademik o'zlashtirishini va ilmiy tadqiqotlarga tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi.

Ключевые слова: самостоятельная исследовательская деятельность, внеурочное обучение по химии, внеурочная научно-исследовательская деятельность, обучение, ориентированное на учащегося, самообразование, обучение на основе исследования, исследовательски ориентированное образование.

Резюме. В статье анализируются различные формы внеурочной деятельности, включая химические кружки, проектные задания, научные конкурсы и виртуальные лаборатории, а также раскрывается их роль в развитии экспериментальных навыков, критического мышления и умений решения проблем. Отдельно рассматривается значение цифровых технологий и инновационных педагогических методов в создании гибкой и персонализированной образовательной среды. Полученные результаты свидетельствуют о том, что системная организация самостоятельной исследовательской деятельности значительно повышает учебную мотивацию, академическую успеваемость и готовность учащихся к научным исследованиям.

Key words: independent research activity, extracurricular learning in chemistry, out-of-class scientific inquiry, student-centered learning, self-directed learning, inquiry-based learning research-oriented education.

Summary. This article analyzes various forms of extracurricular activities, including chemistry clubs, project assignments, scientific competitions, and virtual laboratories, and reveals their role in developing experimental skills, critical thinking, and problem-solving skills. The importance of digital technologies and innovative pedagogical methods in creating a flexible and personalized educational environment is considered separately. The obtained results indicate that the systematic organization of independent research activities significantly enhances students' learning motivation, academic performance, and readiness for scientific research.

Introdaction. Innovative approaches in education are becoming increasingly relevant due to their effectiveness and teaching effectiveness. One of the innovative forms of teaching modern schoolchildren is the educational and research activities of students, which allow for the resolution of a number of pressing problems, primarily increasing motivation for studying the subject, improving the quality of knowledge in the subject, career guidance, initiative, the ability to cooperate with partners, expanding the scientific worldview, creating opportunities for cooperation between participants in the process, and demonstrating their abilities, identifying interests, and self-expression.

We define the concept of "educational-research activity" as a type of activity aimed at solving the educational tasks set before the student in a creative, non-standard way, as a result of which they acquire new knowledge, skills, and abilities during their activities under the guidance of a teacher-mentor. Educational and research activities that contribute to the development of students' creative abilities should include problem-based and creative tasks, the

solution of which often serves to create one's own algorithm based on trial and error.

Thus, the main goals of educational and research activities can be identified: identifying and pedagogical support for gifted children, developing students' interest in science, developing intellectual and creative abilities, increasing motivation for studying subjects, acquiring research skills, developing independent information-search activities, developing research behavior, and acquiring personal values during educational and research activities [3].

The culmination of any educational activity is the result of education – the experience of independent, creative, research work and a series of innovations obtained as a result of such work. We highlight the following learning outcomes of students' educational and research activities:

- subject result – enrichment with general theoretical knowledge;
- familiarization with the subject area of research – acquisition of a certain narrow range of knowledge within the framework of the research problem;

- the result of practical training - the acquisition of certain skills and abilities;
- mastering the methods and techniques of activity used within the framework of the student's research;
- development of the student's personal qualities, formation of personal values, including the development of the individual's research behavior and research position.

The most popular types of organizing students' educational and research activities described in the literature are project, project-research, and research activities. In order to link the types of organization of educational and research activities with the goals and learning outcomes, as well as to determine the important didactic aspects of organizing educational and research activities in chemistry, we organized the "Chemists" scientific circle in secondary schools of the Republic of Karakalpakstan based on a general education institution in 2023-2025. The work of the scientific circle is aimed at the educational and research activities of students in chemistry during extracurricular time.

At the scientific club, students of various ages: from 15 to 17 years old (grades 9-11) had the opportunity to engage in project-research and research activities. Project activity is understood as a type of activity aimed at achieving goals, objectives, and results through reproductive means. Project-research activity is viewed as an activity aimed at designing one's own research, highlighting the goal, task, research hypothesis, and intended product.

In the implementation of project-research activities, the final result can be not only a specific product but also new knowledge acquired by the student during the research process, where the stages of its execution are initially attempted to be predicted. Compiling a research plan is achieved by independently creating an algorithm for solving the problem, often through a series of failures. The result is an understanding of the essence of the phenomenon under study, the discovery of new patterns, and the result is new knowledge. Furthermore, in our view, it is necessary to understand that in some cases, the difference between a project and design and survey activities may be insignificant. Project activity involves not only achieving a specific result formalized in the form of a specific practical product but also organizing the process of achieving this result [1, 2].

During the implementation of the project, it is possible to enrich the student's knowledge with new knowledge. Thus, it can be concluded that the educational results of project and project-research activities can often be partially identical across a range of indicators. We define research activity as a creative process of acquiring unknown knowledge by a student through research aimed at solving educational and research tasks.

When we speak of an educational and research problem, we mean a problem that cannot be solved by the student according to a standard algorithm: solving it requires demonstrating skills in information retrieval, comparison and analysis of facts, and drawing conclusions. The result of solving such a problem is new knowledge. In our view, the main components of research activity: problem-setting, literature analysis, selection of research methods, conducting research, analyzing and summarizing the results obtained, and presenting one's conclusions give the research activity a line of infinity.

If the product obtained during the implementation of project activities is the logical conclusion of the project, then in research activities, new knowledge serves as the basis for a deeper study of the research subject. Based on the results of the club's work, we have reached certain conclusions. From the perspective of choosing the optimal type of educational and research activity, in our opinion, any method of organizing educational and research activity can be considered the most effective, as the application of a particular method depends on the age, psychological, and intellectual abilities of the students and the goals set for them.

In our view, the development of research behavior, research activity, and the formation of an individual's research position through students' educational and research activities can be carried out as effectively as possible within the framework of school project-research and research activities. Approaches to performing such student research should prioritize non-standard, creative, and problem-based situations. This approach is particularly relevant in the study of natural sciences, particularly chemistry. In our view, it is possible to carry out research activities at school, but it is more difficult compared to project and project-research activities. This is due to problems such as the long duration of such research (almost unlimited), insufficient equipment of the school's material base, insufficient qualifications of teachers, and the complexity of the phenomena being studied.

Such research consists of the joint creative activity of the teacher and the student, aimed at studying specific problems outside the curriculum. It is worth noting that postgraduate research can be successfully integrated with interdisciplinary research. As a result of such integration, the teacher's effective work with students is harmonized; the research topic goes beyond the school curriculum and becomes non-standard, problem-oriented, and cognitive.

When a student conducts research in chemistry, this can be work on biochemistry, geochemistry, pharmacy, etc. As an example, work aimed at isolating biologically active substances used in pharmacy from plant raw materials can be considered. In this process, students become acquainted with the most commonly used methods for extracting substances from plants, purifying them, and identifying them using various methods. Such work requires thoroughness and precise analysis from the students.

Methodologic. We consider it necessary to differentiate the organization of students' educational and research activities, taking into account their age characteristics. Analysis of club activities shows that students in grades 9-11 who have just begun studying chemistry are interested in studies that are not time-consuming, but are clear and, of course, yield successful results. At the same time, it is advisable to partially combine the project method with exploration activities. At the initial stage of the student's research, in our opinion, there must be an understanding of the final result, as in this way the student learns to create a theoretical plan for their work and the practical stages of its implementation. It should be noted that at the initial stage of educational and research activities in chemistry, the result of practical training aimed at developing skills in working with chemical reagents, laboratory equipment, containers, etc., is of great importance. In the future, the

acquired skills will contribute to the development of educational outcomes and research behavior.

Here is an example of a project related to partial exploration activities - "metals from mortar." The goal of the project is to obtain metals as a result of a chemical reaction occurring in a solution. This project is carried out for 60-90 minutes, conducting the experiment does not require deep knowledge of chemistry, and minor mistakes made by students will not cause failure, the experiment will be successful. Students must mix certain solutions of substances that form metals as a result of a chemical reaction. The work is performed according to the algorithm. In this process, students develop the skills to work with laboratory utensils and equipment, and to follow the rules for safe handling of chemical reagents. During the experiment, students learn to describe the phenomena associated with the transformation of substances. The project is supplemented by partial search activities in the form of problem situations [4].

For example: how does a change in the conditions of a chemical reaction affect its course? Students should experiment with changed conditions and try to explain the observed differences. The senior school age is considered the most optimal for conducting project-research and research activities. In high school students (9-11 grades, 15-17 years old), a selectively conscious interest in exact sciences, a personal position, and a professional orientation toward the future profession are formed. In our opinion, it is advisable to organize longer research activities at this age, lasting from one week to one month, and sometimes up to several months. Research activities for such an age group should be carried out based on the current problems of modern science. To successfully implement the set goals and objectives, the assistance of researchers from higher educational institutions and research institutes can be used in organizing activities.

For example, when studying organic chemistry in the 10th grade, students can perform research work on the topic "Making glue from milk." The study can be considered in the context of the implementation of "green technologies" – the creation of materials with beneficial properties from raw materials whose processing does not pose a danger to the environment. In this process, students' laboratory skills are developed, a research approach to the problem under study is developed, experimental planning skills are formed, and students acquire additional theoretical knowledge about the properties of substances and phenomena studied within the framework of the project.

The duration of the study can range from a few weeks to several months. The classification of educational and research activities by classroom and extracurricular types is described in detail in the literature. However, lessons may contain only certain elements of educational and research activities, which can be explained by the lesson's time constraints and the dependence of the lesson material content on the curriculum.

We believe that one of the successful methods for conducting research activities in chemistry lessons is solving problem-based situational problems. The main goal of such problems is to teach the student not to reconstruct the obtained information, but to apply it in various situations, to determine the natural-scientific essence, to update the necessary information and to find the correct

solution to the problem given in the problem in an implicit form. All of the above helps develop students' critical thinking and logic. In our view, problem-based tasks involving a demonstration experiment can be particularly successful. For this purpose, chemistry possesses rich equipment and a developed methodological framework for conducting demonstration experiments [5].

The preparation of a demonstration experiment in chemistry is often creative in nature and ensures the development of practical skills in working with chemical equipment and reagents. Involving students in conducting this type of experiment can contribute to the formation of both subject-specific and practical learning outcomes of educational and research activities. Attention should be paid to the formation of the student's orderliness. For this purpose, a demonstration experiment is the most successful method, as the staging of many experiments requires meticulous, diligent work. At this point, it is appropriate to speak about the acquisition of personal qualities by students. For example, the demonstration experiment "silver mirror reaction" will be successful if the silver released as a result of the reaction settles evenly on the walls of the vessel in the form of a thin mirror film. If this reaction is carried out without adherence to a precise methodology and the proper balance between the reagents, silver will be released in the form of a black precipitate. At the same time, students can be involved in preparing for the experiment, which contributes to the development of their proficiency.

The experiment can be reinforced with the problem question: "Why is it necessary to strictly adhere to the method of performing a reaction for it to proceed successfully?" Practical work and laboratory experiments in chemistry lessons are usually carried out within the framework of research lessons, which consist of the initial formation of students' research approach. Since most of such work is performed at the reproductive level, it is difficult to speak of the development of research skills. In such cases, it is possible to practice and improve the skills of working with laboratory equipment, laboratory containers, and chemical reagents. In lessons, research skills are developed through practical work of a creative nature. For example, work consisting of identifying encrypted substances or synthesizing a substance according to an independently developed plan under the guidance of a teacher.

Extracurricular work allows the student to conduct educational research more fully and extensively. We see that such activities are carried out within the framework of subject clubs for schoolchildren. It is attributed to the second level of organization of educational and research activities. Extracurricular activities are not regulated by lesson time and do not involve grades for actions performed that are specific to the lesson. The student is given more freedom of movement and has the opportunity to demonstrate their abilities to the maximum extent. Abilities that were previously hidden due to certain circumstances can be identified.

Attention should be paid to the forms of organizing classes in the club. We consider it appropriate to use group forms of instruction for students in grades 9-11. For example, the group project session "Crystals Under the Microscope" for students in grades 9-11 is aimed at

developing students' skills in working with research tools and cooperation skills. The goal of the project is to create photographs of crystals and compare them. To conduct the experiment, it is necessary to: create a micro preparation, calibrate the USB microscope, and photograph the crystals at multiple magnifications. This work requires students to distribute tasks among group members, as the micro preparation prepared according to the written algorithm must be quickly placed on the microscope table due to the high crystal formation rate.

Consequently, the clear and coordinated work of the entire team is essential for the successful execution of the project. Even if students do not achieve good results at first, the teacher can correct their activities in the right direction. After creating the photographs, students can be asked to identify patterns in the structure of the studied crystals. For students in grades 9-11, the individual form of instruction is more effective, as a result of which a teacher-centered approach to the student can be formed. When using such an approach, a unique creative tandem of teacher and student is formed.

As a result of well-planned collaborative work, high educational results can be achieved in achieving the set goals and objectives. In such an approach, the teacher's role should not be dominant. The student should be given a certain amount of freedom in conducting research. However, all occupational safety standards must be strictly observed during the student's chemistry research. Therefore, minimizing the teacher's role in organizing educational and research activities is not always advisable. All research work in laboratory conditions must be conducted under the teacher's supervision.

When working in a chemistry laboratory, one of the most important conditions is for students to know the safety rules and methods of providing first aid in the event of an accident. The selection of a student capable of individual student research should be carried out by the teacher based

on their own analytical and diagnostic research based on group sessions in the studio.

It is specifically individual educational and research activities that are characterized as the third level of organizing educational and research activities. At this level, the student is not limited by time; all stages of the student's research are fully carried out at a pace convenient for the student. The student is as independent as possible in their research. Thus, we conclude that in general, educational and research activities should be planned by the teacher, taking into account the diagnostic analysis of various approaches to their organization.

Conclusion. We believe that the most effective way to involve students in educational and research activities and develop their abilities is to involve them in educational and research activities from the age of 13-14 and then gradually develop their skills, abilities and abilities, which is carried out through short-term successful research - projects. At the age of 15-17, students interested in educational and research activities can effectively engage in student research aimed at achieving specific personal results (research competitions, olympiads, admission to higher education institutions in the field of educational and research activities, etc.). At this age, the student is capable of conducting research in a scholastic manner, carrying it out, and analyzing the obtained experimental data. For natural sciences, particularly chemistry, methods of scientific cognition such as experiment, observation, description, and measurement should prevail. In our view, research education in chemistry is less effective without the student's experimental activity. The study concludes that effective implementation of extracurricular research in chemistry requires a well-structured pedagogical framework, integration of interdisciplinary approaches, and continuous assessment of learning outcomes. The results can be applied to improve chemistry teaching practices and to support the development of research-oriented education systems.

References

1. Космодемьянская С.С., Гильманшина С.И. Методика обучения химии. Учебное пособие. – Казань: 2011.
2. Rahmatullayev N.G., Omonov H.T., Mirkomilov Sh.M. "Kimyo o'qitish metodikasi", O'quv qo'llanma. –Toshkent: "Iqtisod-Moliya", 2013.
3. Kurbanbayeva A.J. Interdisciplinarity of chemistry at school the importance of teching through. // Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. 2022 November, -P.166-168.
4. Kurbanbayeva A.J. Health for young people in Karakalpak folk pedagogy conservation teaching traditions. // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. ISSN: 2249-7315 Vol. 12, Issue 11, November 2022 SJIF 2022 = 8.625, -P. 8-12.
5. Курбанбаева А.Ж. Интеграция наук в образовании, межпредметные связи в химии других дисциплинах. // Международный журнал научных и прикладных исследований. 1, № 2 (2024): 395-398.

**TALABALAR O‘Z-O‘ZINI RIVOJLANTIRISHNING SUN’IY INTELLEKT ASOSIDAGI
ADAPTIV PEDAGOGIK TIZIMI**

Kudenov Temurbek Maxsetbaevich – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

kudenovtemurbek509@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**АДАПТИВНАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА САМОРАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ
НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА**

Куденов Темурбек Максетаевич – *доктор философии по педагогическим наукам*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**AN ARTIFICIAL INTELLIGENCE BASED ADAPTIVE PEDAGOGICAL SYSTEM
FOR STUDENTS’ SELF-DEVELOPMENT**

Kudenov Temurbek Maxsetbaevich – *Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences*

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: sun’iy intellekt, adaptiv pedagogik tizim, o‘z-o‘zini rivojlantirish, shaxsiylashtirilgan ta’lim, raqamli ta’lim muhiti, ta’lim analitikasi, individual ta’lim trayektoriyasi, adaptiv o‘qitish, oliy ta’lim.

Rezyume. Maqolada talabalar o‘z-o‘zini rivojlantirishning sun’iy intellekt asosidagi adaptiv pedagogik tizimining nazariy-pedagogik asoslari yoritilgan. Adaptiv pedagogik tizimning mohiyati, tarkibiy komponentlari, funksiyalari hamda shaxsiylashtirilgan raqamli ta’lim muhitidagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim analitikasi, individual ta’lim trayektoriyasini loyihalash, pedagogik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash va talabalarning o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilingan.

Ключевые слова: искусственный интеллект, адаптивная педагогическая система, саморазвитие, персонализированное обучение, цифровая образовательная среда, образовательная аналитика, индивидуальная образовательная траектория, адаптивное обучение, высшее образование.

Резюме. В статье раскрываются теоретико-педагогические основы адаптивной педагогической системы саморазвития студентов, основанной на технологиях искусственного интеллекта. Научно обоснованы сущность, структурные компоненты, функции адаптивной педагогической системы и её роль в персонализированной цифровой образовательной среде. Проанализированы возможности технологий искусственного интеллекта в области образовательной аналитики, проектирования индивидуальных образовательных траекторий, поддержки педагогических решений и формирования компетентности саморазвития студентов.

Key words: artificial intelligence, adaptive pedagogical system, student self-development, personalized learning, digital learning environment, learning analytics, individualized learning trajectory, adaptive learning, higher education.

Summary. The article explores the theoretical and pedagogical foundations of an artificial intelligence-based adaptive pedagogical system for students' self-development. It provides a scientific justification of the essence, structural components, functions, and the role of the adaptive pedagogical system within a personalized digital learning environment. The study analyzes the potential of artificial intelligence technologies in learning analytics, the design of individualized learning trajectories, pedagogical decision support, and the development of students' self-development competence.

Kirish. XXI asrning uchinchi o‘n yilligida oliy ta’lim tizimi raqamli transformatsiyaning yangi bosqichiga kirdi. Sun’iy intellekt, katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish (Big Data), ta’lim analitikasi (Learning Analytics), intellektual ta’lim tizimlari hamda generativ sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim jarayonini tashkil etishga bo‘lgan an’anaviy yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda. Zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassis tayyorlash nafaqat fanga oid bilimlarni shakllantirishni, balki talabani mustaqil ta’lim olish, o‘z faoliyatini baholash, shaxsiy rivojlanishini rejalashtirish va butun umr davomida o‘qishga tayyorligini ham ta’minlashni taqozo etmoqda. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida talabalarning o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirish strategik vazifalardan biri sifatida qaralmoqda.

So‘nggi yillarda ta’limni shaxsiylashtirish konsepsiyasi pedagogika nazariyasi va amaliyotining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ushbu yondashuv har bir talabani bilim darajasi, kognitiv xususiyatlari, o‘quv sur‘ati, qiziqishlari va kasbiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi. Biroq an’anaviy pedagogik tizimlar bunday vazifani to‘liq amalga oshirish imkoniyatiga ega emas, chunki ular asosan barcha talabalar uchun yagona mazmun, bir xil topshiriqlar va

umumiy baholash mezonlariga tayanadi. Bu esa ta’lim oluvchilar o‘rtasidagi individual farqlarni hisobga olish imkoniyatini cheklaydi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarning o‘z-o‘zini rivojlantirishini ta’minlash masalasi pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari sohalarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. Mazkur yo‘nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ta’lim tizimida talabani mustaqil o‘qishi, o‘z faoliyatini rejalashtirishi, refleksiya olib borishi hamda uzluksiz rivojlanishga tayyorligi ta’lim sifati va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

O‘z-o‘zini boshqaruvchi ta’lim nazariyasining asoschilaridan biri B.Zimmerman talabani o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyati, avvalo, uning o‘z oldiga maqsad qo‘yishi, faoliyatini rejalashtirishi, natijalarni monitoring qilishi va o‘zini baholash ko‘nikmalari bilan uzviy bog‘liqligini asoslab bergan. Ushbu nazariyada talaba ta’lim jarayonining passiv ishtirokchisi emas, balki o‘z rivojlanishini ongli ravishda boshqaruvchi faol subyekt sifatida talqin qilinadi [1].

P.Pintrich tomonidan ishlab chiqilgan motivatsion yondashuvda esa o‘z-o‘zini boshqaruvchi ta’limning samaradorligi talabani ichki motivatsiyasi, maqsadga

yo'naltirilganligi va metakognitiv strategiyalaridan foydalanish darajasi bilan izohlanadi [2]. Mazkur qarashlar shaxsiylashtirilgan ta'lim muhitini yaratishda individual motivatsiyani hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Ta'limni individuallashtirishning psixologik asoslari J.Swellerning kognitiv yuklama nazariyasida ham o'z ifodasini topgan. Mazkur nazariyaga ko'ra, o'quv materialining murakkabligi talabning bilish imkoniyatlariga mos bo'lishi kerak. Aks holda ortiqcha kognitiv yuklama o'quv samaradorligini pasaytiradi. Shu sababli adaptiv o'qitish tizimlari o'quv materialining hajmi va murakkabligini foydalanuvchining joriy bilim darajasiga moslashtirish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur [3].

Raqamli ta'lim muhitining rivojlanishi bilan G.Siemens va S.Downes tomonidan ilgari surilgan konnektivizm nazariyasi ham dolzarb ahamiyat kasb etdi. Mazkur nazariyaga ko'ra, bilim alohida shaxsda emas, balki axborot tarmoqlari, raqamli platformalar va ijtimoiy aloqalar tizimida shakllanadi. Shuning uchun zamonaviy ta'lim jarayonida sun'iy intellekt, ta'lim analitikasi va raqamli platformalar o'quv faoliyatining ajralmas komponentiga aylanmoqda [4, 5].

So'nggi yillarda sun'iy intellekt asosidagi adaptiv ta'lim tizimlariga bag'ishlangan tadqiqotlar soni sezilarli darajada ortmoqda. Ushbu ishlarda, asosan, ta'lim analitikasi, mashinali o'qitish algoritmlari, individual ta'lim trayektoriyalarini loyihalash hamda pedagogik qarorlarni ma'lumotlar asosida qabul qilish masalalari yoritilgan. Biroq mavjud ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, tadqiqotlarning aksariyati adaptiv o'qitishning texnologik jihatlariga qaratilgan bo'lib, talabalarining o'z-o'zini rivojlantirishini boshqaruvchi yaxlit pedagogik tizimning nazariy modeli yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola konseptual xarakterga ega bo'lib, unda empirik tajriba emas, balki nazariy-pedagogik tahlil amalga oshirildi. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy pedagogika, shaxsiylashtirilgan ta'lim, adaptiv pedagogik tizimlar hamda sun'iy intellekt texnologiyalariga oid ilmiy manbalarni kompleks o'rganishga asoslandi.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

- ilmiy-pedagogik adabiyotlarni qiyosiy va tanqidiy tahlil qilish;

- tizimli tahlil orqali adaptiv pedagogik tizimning tarkibiy elementlarini aniqlash;

- analiz va sintez metodlari asosida mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish;

- konseptual modellash usuli yordamida sun'iy intellekt asosidagi adaptiv pedagogik tizimning nazariy modelini ishlab chiqish;

- mantiqiy umumlashtirish orqali tizimning funksional komponentlari hamda ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni asoslash.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, tizimli yondashuv, adaptiv o'qitish konsepsiyasi hamda ma'lumotlarga asoslangan pedagogik boshqaruv tamoyillari tashkil etdi. Ushbu metodologik yondashuvlar talabalarining individual rivojlanish ehtiyojlarini hisobga oluvchi adaptiv pedagogik tizimning nazariy modelini ishlab chiqish imkonini berdi.

Natijalar. Mazkur tadqiqot natijasida talabalarining o'z-o'zini rivojlantirishini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan sun'iy intellekt asosidagi adaptiv pedagogik tizimning

nazariy modeli ishlab chiqildi. Tizimli tahlil asosida ushbu modelning maqsadi, tarkibiy komponentlari, funksional bog'lanishlari hamda ishlash mexanizmi aniqlandi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt asosidagi adaptiv pedagogik tizimni faqat texnologik platforma sifatida emas, balki pedagogik boshqaruv tizimi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Mazkur tizimning markazida talaba shaxsi va uning o'z-o'zini rivojlantirish jarayoni joylashadi. Sun'iy intellekt esa pedagogik maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi intellektual vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Nazariy umumlashtirish natijalari shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish adaptive pedagogik tizimning quyidagi funksional imkoniyatlarini kengaytiradi:

- talabaning bilim darajasi va o'quv faolligini real vaqt rejimida monitoring qilish;

- individual o'quv ehtiyojlarini aniqlash;

- moslashtirilgan o'quv materiallarini tavsiya etish;

- topshiriqlarning murakkablik darajasini avtomatik o'zgartirish;

- akademik xavf guruhidagi talabalarni oldindan aniqlash;

- o'qituvchini pedagogik qarorlar qabul qilishda analitik ma'lumotlar bilan ta'minlash.

Shuningdek, tadqiqot natijasida adaptiv pedagogik tizimning samaradorligini baholash uchun mezonlar tizimi ham taklif qilindi. Ushbu mezonlar quyidagi yo'nalishlarni qamrab oladi:

- talabaning mustaqil ta'lim olish faolligi;

- o'z-o'zini baholash va refleksiya ko'nikmalari;

- individual ta'lim trayektoriyasiga rioya qilish darajasi;

- raqamli ta'lim muhitidagi faollik;

- o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasining shakllanish darajasi.

Nazariy modellash natijasida ishlab chiqilgan adaptiv pedagogik tizim modeli oliy ta'limning shaxsiylashtirilgan raqamli ta'lim muhitida talabalar rivojlanishini uzluksiz monitoring qilish, individual pedagogik qo'llab-quvvatlashni tashkil etish hamda ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun konseptual asos bo'lib xizmat qilishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalarining muhim jihati shundaki, unda adaptiv pedagogik tizimning yakuniy natijasi sifatida faqat akademik ko'rsatkichlarning oshishi emas, balki talabaning o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirish ustuvor maqsad sifatida asoslandi. Shu bois tizimning samaradorligi bilim natijalari bilan bir qatorda talabaning mustaqil o'rganish, o'z faoliyatini rejalashtirish, refleksiya yuritish va uzluksiz kasbiy rivojlanishga tayyorligi orqali ham baholanadi.

Natijada ishlab chiqilgan nazariy model sun'iy intellekt, ta'lim analitikasi va adaptiv pedagogik boshqaruvni yagona konseptual tizimga integratsiyalash imkonini berishi aniqlandi hamda u oliy ta'lim muassasalarida shaxsiylashtirilgan raqamli ta'lim muhitini rivojlantirishning nazariy asosi sifatida tavsiya etildi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari sun'iy intellekt asosidagi adaptiv pedagogik tizimni oliy ta'limda talabalar o'z-o'zini rivojlantirishini qo'llab-quvvatlovchi yaxlit pedagogik model sifatida talqin qilish imkonini berdi. Natijalarning tahlili shuni ko'rsatdiki, adaptiv pedagogik tizimning samaradorligi faqat raqamli texnologiyalardan foydalanish bilan emas, balki pedagogik maqsadlar, diagnostika, individual qo'llab-quvvatlash va uzluksiz qayta aloqa mexanizmlarining yagona tizimga integratsiya-

lashuvi bilan belgilanadi. IMRAD yondashuviga ko'ra, muhokama bo'limining asosiy vazifasi olingan natijalarni ilmiy adabiyotlar bilan solishtirish va ularning mazmunini sharhlashdan iborat.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan konseptual model B.Zimmerman tomonidan ilgari surilgan o'z-o'zini boshqaruvchi ta'lim nazariyasini zamonaviy raqamli ta'lim muhiti sharoitida yangi bosqichga olib chiqadi. Zimmerman ta'kidlaganidek, talabani o'z faoliyatini rejalashtirishi, monitoring qilishi va baholashi uning ta'limdagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Taklif etilgan adaptiv pedagogik tizim ushbu jarayonlarni sun'iy intellekt algoritmlari yordamida uzluksiz qo'llab-quvvatlash imkonini yaratadi. Natijada o'z-o'zini rivojlantirish faqat talabani shaxsiy faolligiga emas, balki raqamli ta'lim muhitining adaptiv imkoniyatlariga ham tayyanadigan jarayonga aylanadi [1].

Olingan natijalar P.Pintrichning motivatsion yondashuvi bilan ham uyg'unlashadi. Tadqiqotda ishlab chiqilgan model individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirishda talabani o'quv faoligi, motivatsiyasi va o'zlashtirish dinamikasi haqidagi ma'lumotlardan foydalanishni nazarda tutadi. Bu esa pedagogik qarorlarni umumiy mezonlar asosida emas, balki har bir talabani rivojlanish xususiyatlariga mos ravishda qabul qilish imkonini beradi [2].

J.Swellerning kognitiv yuklama nazariyasi nuqtai nazaridan ham ishlab chiqilgan model muhim afzalliklarga ega. Adaptiv tizim o'quv materialining murakkablik darajasini talabani tayyorgarligi va o'zlashtirish sur'atiga moslashtirishi orqali ortiqcha kognitiv yuklamaning oldini olishga xizmat qiladi. Shu jihatdan sun'iy intellekt algoritmlari didaktik qarorlarni qabul qilishni avtomatlashtirmaydi, balki ularni ilmiy asoslangan ma'lumotlar bilan qo'llab-quvvatlaydi [3].

Tadqiqot natijalari G.Siemens va S.Downes tomonidan ishlab chiqilgan konnektivizm nazariyasining zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini ham tasdiqlaydi. Raqamli ta'lim muhitida bilimlar faqat o'qituvchi tomonidan uzatiladigan axborot bilan chegaralanmaydi. Sun'iy intellekt, ta'lim analitikasi va raqamli platformalar o'rtasidagi o'zaro integratsiya talabani individual rivojlanishini boshqarishga xizmat qiluvchi yangi pedagogik infratuzilmani shakllantiradi [4, 5].

Mazkur tadqiqotning muhim ilmiy jihatlaridan biri shundaki, unda sun'iy intellekt pedagogik jarayonning

mustaqil subyekti sifatida emas, balki pedagogik boshqaruvning intellektual vositasi sifatida talqin qilindi. Ushbu yondashuv o'qituvchining kasbiy faoliyatini sun'iy intellekt bilan almashtirish emas, balki uning analitik imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan. Shuning uchun ham adaptiv pedagogik tizimda yakuniy pedagogik qarorlar o'qituvchi tomonidan qabul qilinadi, sun'iy intellekt esa ushbu qarorlarni qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni tahlil qiladi va tavsiyalar ishlab chiqadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, adaptiv pedagogik tizimning samaradorligini faqat akademik ko'rsatkichlar orqali baholash yetarli emas. Talabani o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi, refleksiv faoliyati, mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari, o'z faoliyatini rejalashtirish va baholash qobiliyati ham tizim samaradorligining muhim indikatorlari hisoblanadi. Shu bois kelgusida adaptiv pedagogik tizimlarni baholash metodikalarida mazkur ko'rsatkichlarni ham kompleks hisobga olish maqsadga muvofiqdir.[6]

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari talabalarining o'z-o'zini rivojlantirishini ta'minlashda sun'iy intellekt asosidagi adaptiv pedagogik tizim zamonaviy oliy ta'limning shaxsiylashtirilgan va ma'lumotlarga asoslangan modelini amalga oshirishning istiqbolli pedagogik yechimi ekanligini ko'rsatdi. Nazariy tahlillar asosida adaptive pedagogik tizimning mohiyati aniqlandi, uning tarkibiy komponentlari, funksional imkoniyatlari hamda shaxsiylashtirilgan raqamli ta'lim muhitidagi o'rni ilmiy jihatdan asoslandi.[7]

Tadqiqotning muhim ilmiy natijalaridan biri shundan iboratki, unda sun'iy intellekt adaptiv pedagogik tizimning asosiy maqsadi emas, balki pedagogik qarorlarni ilmiy asoslash va o'qituvchining kasbiy faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi intellektual vosita sifatida talqin qilindi. Shu sababli tizimning markaziy elementi texnologiya emas, balki talabani o'z-o'zini rivojlantirish jarayoni va uni pedagogik boshqarish mexanizmlari hisoblanadi.[8]

Mazkur maqola konseptual tadqiqot bo'lganligi sababli, ishlab chiqilgan model nazariy asoslar bilan cheklanadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu adaptiv pedagogik tizimni oliy ta'lim muassasalari amaliyotida joriy etish, uning samaradorligini eksperimental sinovdan o'tkazish, sun'iy intellekt algoritmlarining pedagogik natijalarga ta'sirini statistik jihatdan baholash hamda o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasining shakllanish dinamikasini empirik ma'lumotlar asosida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir [9].

Adabiyotlar

1. Zimmerman B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. // *Theory Into Practice*. 2002. Vol. 41, No. 2. – P. 64-70.
2. Pintrich P. R. The Role of Goal Orientation in Self-Regulated Learning // *Handbook of Self-Regulation* / Ed. by M.Boekaerts, P.R.Pintrich, M.Zeidner. – San Diego: Academic Press, 2000. – P. 451–502.
3. Sweller J. Cognitive Load Theory // *Psychology of Learning and Motivation*. 2011. Vol. 55. – P. 37–76.
4. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*. 2005. Vol. 2, No. 1. – P. 3–10.
5. Downes S. Connectivism and Connective Knowledge: Essays on Meaning and Learning Networks. – Ottawa: National Research Council Canada, 2012.
6. Kudenov T. M. O'z-o'zini rivojlantirish tushunchasi va uning pedagogik mohiyati. // *Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali*. – Toshkent: 2025, № 7. 177–179-b.
7. Kudenov T.M. Creation of pedagogical software tools in self-development // *Academic Research in Modern Science: International Scientific Online Conference*. –America: 2025. Issue 1, Part 2. –P. 56–59. DOI: 10.5281/zenodo.14608772.
8. Куденов Т.М. Педагогические и психологические основы персонализированного обучения: Проблемы формирования индивидуальных траекторий в цифровую эпоху. // *Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar*. 2026? № 5, C seriya.
9. Kudenov T.M. Adaptive pedagogical systems based on artificial intelligence. // *Science and Innovation international scientific journal*. Volume 5 issue, 6 June 20266 – P. 75-80. (<https://scientists.uz/>)

**BOSHLANG'ICH TA'LIM YOSHIDAGI O'QUVCHILAR TARBIYASIDA
XALQ OG'ZAKI IJODINING O'RNI VA AHAMIYATI****Qadirov Jo'rabek Ayitbayevich – mustaqil tadqiqotchi**qodirovjurabekk@gmail.com*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО
ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА****Кади́ров Журабек Айти́баевич – самостоятельный соискатель***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF FOLKLORE
IN THE UPBRINGING OF PRIMARY SCHOOL-AGE STUDENTS****Qadirov Jurabek Ayitbayevich – independent researcher***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so'zlar: xalq og'zaki ijodi, folklor, boshlang'ich ta'lim, xalq pedagogikasi, milliy qadriyatlar, tarbiya, maqol, ertak, topishmoq, o'quvchi.

Rezyume. Maqolada boshlang'ich ta'lim yoshidagi o'quvchilarni tarbiyalash jarayonida o'zbek xalq og'zaki ijodidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Xalq og'zaki ijodi namunalarining o'quvchilarda milliy qadriyatlarga hurmat, ma'naviy-axloqiy fazilatlar, vatanparvarlik, mustaqil fikrlash hamda nutq madaniyatini shakllantirishdagi o'rni ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, ertak, maqol, topishmoq, doston va boshqa folklor janrlarining boshlang'ich ta'lim jarayonidagi didaktik hamda tarbiyaviy imkoniyatlari tahlil qilinib, ularni zamonaviy ta'lim jarayoniga integratsiya qilish bo'yicha ilmiy xulosalar bayon etilgan.

Ключевые слова: устное народное творчество, фольклор, начальное образование, воспитание, народная педагогика, национальные ценности, сказка, пословица, загадка, учащиеся.

Резюме. В статье анализируются педагогические возможности использования узбекского устного народного творчества в воспитании учащихся начальной школы. Освещается влияние произведений фольклора на формирование национальных ценностей, нравственных качеств, культуры речи, самостоятельного мышления и патриотического воспитания школьников. Рассматриваются дидактические и воспитательные возможности сказок, пословиц, загадок и эпических произведений, а также обосновывается необходимость их широкого использования в современной образовательной практике.

Key words: oral folk literature, folklore, primary education, folk pedagogy, national values, moral education, fairy tales, proverbs, riddles, students.

Summary. This article examines the pedagogical potential of Uzbek oral folk literature in the moral education of primary school students. It analyzes the role of folklore in developing national values, ethical qualities, patriotism, independent thinking, and speech culture among young learners. The educational significance of fairy tales, proverbs, riddles, and epic works is discussed, and recommendations are provided for integrating folklore into contemporary primary education.

Kirish. Jamiyat taraqqiyoti, avvalo, ma'naviy barkamol, mustaqil fikrlaydigan va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida voyaga yetgan yosh avlodni tarbiyalash bilan chambarchas bog'liq. Shu bois O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlash, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur vazifalarni samarali amalga oshirishda xalq og'zaki ijodi muhim pedagogik manba hisoblanadi.

O'zbek xalq og'zaki ijodi xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, ma'naviy merosi, urf-odatlar, axloqiy qarashlari va estetik didini o'zida mujassam etgan noyob madaniy boylikdir. Folklor asarlarida ezgulik va yovuzlik, mehnatsevarlik va dangasalik, vatanparvarlik, do'stlik, halollik, mardlik hamda insonparvarlik kabi umuminsoniy qadriyatlar badiiy obrazlar vositasida ifodalangan. Shu sababli folklor namunalari yosh avlodni tarbiyalashning samarali vositalaridan biri sifatida xalq pedagogikasida alohida o'rin egallaydi.

Boshlang'ich maktab davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida eng muhim bosqichlardan biri sanaladi. Aynan shu davrda o'quvchilarda axloqiy me'yorlar, estetik

did, nutq madaniyati, milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy munosabatlarga oid dastlabki tasavvurlar shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, xalq og'zaki ijodi namunalaridan ta'lim-tarbiya jarayonida maqsadli foydalanish o'quvchilarning ma'naviy kamolotini ta'minlashda muhim pedagogic imkoniyatlarni yuzaga chiqaradi.

So'nggi yillarda xalq og'zaki ijodini asrash, o'rganish va ta'lim tizimiga tatbiq etish bo'yicha davlat miqyosida qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, baxshichilik san'atining YuNESKOning Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritilishi hamda milliy folklor merosini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarining qabul qilinishi ushbu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlarning dolzarbligini yanada oshirdi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi boshlang'ich ta'lim yoshidagi o'quvchilar tarbiyasida xalq og'zaki ijodining pedagogik imkoniyatlarini ilmiy tahlil qilish, uning o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy kamoloti, nutq madaniyati va milliy tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyatini asoslashdan iborat.

Yangiligi. Tadqiqotda boshlang'ich ta'lim yoshidagi o'quvchilar tarbiyasida xalq og'zaki ijodi janrlarining

pedagogik imkoniyatlari tizimli ravishda tahlil qilinib, ularni zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning ilmiy-metodik asoslari ishlab chiqildi.

Amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalaridan boshlang'ich ta'lim fanlari darsliklari va metodik qo'llanmalarini takomillashtirishda, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi", "Xalq pedagogikasi", "O'qish metodikasi" fanlarini o'qitishda hamda umumta'lim maktablarining tarbiyaviy ishlarida foydalanish mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xalq og'zaki ijodi boshlang'ich ta'lim tizimida nafaqat o'quvchilarning bilimini boyituvchi, balki ularning ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlovchi muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Folklor namunalarining tarbiyaviy ahamiyati xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassam etganligi bilan izohlanadi. Shu jihatdan xalq og'zaki ijodi zamonaviy pedagogika tamoyillari bilan uyg'unlashib, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida samarali didaktik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida maqol va hikmatli iboralarning keng qo'llanilishi xalq donishmandligi til va tafakkur taraqqiyotining muhim omili ekanligini ko'rsatadi. Keyingi davrlarda Hodi Zarifov, To'ra Mirzayev, Bahodir Sarimsoqov, Omonulla Madayev va boshqa folklorshunos olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham folklor namunalarining tarbiyaviy, estetik va ma'rifiy imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Mazkur tadqiqot natijalari ushbu ilmiy qarashlarni to'ldirgan holda, xalq og'zaki ijodidan boshlang'ich ta'lim jarayonida tizimli foydalanish o'quvchilarning shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi [3].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlari xalq og'zaki ijodi namunalarining mazmuni bilan uzviy bog'liqdir. Ertaklardagi obrazlarning yorqinligi, voqealarning qiziqarliligi hamda ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi qarama-qarshilik bolalarda voqelikni badiiy idrok etish, axloqiy mezonlarni anglash va xulq-atvorni baholash ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu esa o'quvchilarning emotsional intellekti, ijtimoiy faolligi va muloqot madaniyatining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Maqollar va matallar o'quvchilarda qisqa, lo'nda va mazmunli fikr bildirish ko'nikmasini rivojlantiradi. Ularning dars jarayonida muntazam qo'llanilishi o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytirish, nutq madaniyatini yuksaltirish hamda mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi. Ayniqsa, ona tili va o'qish savodxonligi darslarida maqollardan foydalanish ta'limning amaliy yo'naltirilganligini kuchaytiradi.

Topishmoqlar o'quvchilarning analiz, sintez, taqqoslash va umumlashtirish kabi tafakkur operatsiyalarini faollashtiradi. Ularni yechish jarayonida bolalar muammoli vaziyatni hal qilish, dalillarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish malakasini egallaydilar. Shu sababli topishmoqlarni zamonaviy interfaol metodlar bilan uyg'unlashtirish boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Doston va rivoyatlarda ifodalangan vatanparvarlik, jasorat, sadoqat, ota-onaga hurmat, do'stlik va fidoyilik kabi fazilatlar o'quvchilarning fuqarolik pozitsiyasini

shakllantirishda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, "Alpomish", "Go'ro'g'li" turkumidagi dostonlar hamda xalq qahramonlari haqidagi rivoyatlar yosh avlodni milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Shuningdek, xalq og'zaki ijodining sinkretik tabiati, ya'ni so'z, kuy va ijro elementlarining uyg'unligi boshlang'ich sinf o'quvchilarining estetik didini rivojlantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Baxshichilik, lapar va xalq qo'shiqlaridan sinfdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanish bolalarda milliy madaniyatga qiziqishni kuchaytiradi hamda ularning ijodiy faolligini rag'batlantiradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar shuni ko'rsatdiki, xalq og'zaki ijodi namunalaridan dars va sinfdan tashqari tarbiyaviy mashg'ulotlarda tizimli foydalanish o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi, ijtimoiy moslashuvi, milliy o'zligini anglash darajasi va ma'naviy barkamolligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois boshlang'ich ta'lim dasturlarida folklor materiallaridan foydalanish metodikasini yanada takomillashtirish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Metodlar. Mazkur tadqiqotda boshlang'ich ta'lim yoshidagi o'quvchilar tarbiyasida xalq og'zaki ijodining pedagogik imkoniyatlarini aniqlash maqsadida nazariy va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasiga oid normativ-huquqiy hujjatlari, xalq pedagogikasi nazariyasi, zamonaviy pedagogika hamda folklorshunoslikka oid ilmiy tadqiqotlar tashkil etdi.

Tadqiqot davomida ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish, tarixiy-qiyosiy yondashuv, pedagogik kuzatish, umumlashtirish va mantiqiy tahlil metodlari qo'llanildi. Xususan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari, M.Koshg'ariy [1], M.H.Zarifov [2], T.Mirzayev [3], O.Madayev [6], B.Sarimsoqov [4], M.Jo'rayev [5] va boshqa folklorshunos olimlarning ilmiy qarashlari o'rganildi. Shuningdek, boshlang'ich ta'lim darsliklari hamda xalq og'zaki ijodi namunalarining tarbiyaviy imkoniyatlari qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqot obyekti sifatida o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarining boshlang'ich ta'lim jarayonidagi tarbiyaviy imkoniyatlari tanlandi. Tadqiqot predmeti esa folklor janrlarining o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy fazilatlar, nutq madaniyati, ijodiy tafakkur va milliy qadriyatlarni shakllantirishdagi pedagogik ahamiyatidan iborat.

Natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, xalq og'zaki ijodi boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarning shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiluvchi muhim pedagogik vositalardan biridir. Folklor namunalari xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, ma'naviy merosi va axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassam etgani sababli ularning tarbiyaviy imkoniyatlari boshqa badiiy manbalarga nisbatan kengroq namoyon bo'ladi.

Folklor namunalarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ularning og'zaki ijod mahsuli sifatida avloddan avlodga o'tib kelayotganidir. Ana shu jarayonda asarlar xalqning ijtimoiy hayoti, ma'naviy qarashlari va tarixiy tajribasi bilan boyib borgan. Natijada ertak, doston, maqol, topishmoq va rivoyatlar nafaqat badiiy meros, balki xalq pedagogikasining muhim vositasiga aylangan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, folklor janrlarining har biri boshlang'ich sinf o'quvchilarining rivojlanishiga turlicha ta'sir ko'rsatadi.

Ertaklar bolalarda yaxshilik va yomonlikni farqlash, adolat, halollik, mehnatsevarlik va insonparvarlik kabi axloqiy fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ertak qahramonlarining xatti-harakatlarini tahlil qilish orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash va voqea-hodisalarni baholash ko'nikmalari rivojlanadi.

Maqollar xalqning hayotiy tajribasi va donishmandligining qisqa hamda mazmunli ifodasidir. Ular o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish, nutq boyligini oshirish hamda axloqiy me'yorlarni anglashga yordam beradi. Dars jarayonida maqollardan foydalanish o'quvchilarning fikrini lo'nda, aniq va mazmunli ifodalash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Topishmoqlar esa o'quvchilarning tafakkuri, kuzatuvchanligi, topqirligi va mantiqiy xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiruvchi samarali didaktik vosita hisoblanadi. Topishmoqlarni yechish jarayonida bolalar

analiz, taqqoslash va umumlashtirish kabi intellektual operatsiyalarni faol qo'llaydilar.

Bundan tashqari, **tez aytishlar** o'quvchilarning talaffuzini yaxshilash, nutq apparatini rivojlantirish va og'zaki nutq ravonligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida fonetik ko'nikmalarni shakllantirishda tez aytishlarning pedagogik samaradorligi yuqori hisoblanadi [2].

Xulosa qilib aytganda, xalq og'zaki ijodi boshlang'ich ta'lim tizimida ma'naviy barkamol, milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalangan, mustaqil fikrlovchi va ijodkor shaxsni shakllantirishning muhim pedagogik omillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli uning tarbiyaviy imkoniyatlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar

1. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. – Toshkent: «Fan», 1960.
2. Zarifov H. O'zbek folklori masalalari. – Toshkent: «Fan», 1965.
3. Mirzayev T. Xalq dostonlari va ularning ilmiy o'rganilishi. – Toshkent: «Fan», 2004.
4. Sarimsoqov B. O'zbek folklorining janrlar tarkibi. – Toshkent: «Fan», 1986.
5. Jo'rayev M. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: «Akademya», 2017.
6. Madayev O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: «Mumtoz so'z», 2010.

**DIFFERENSIAL GEOMETRIYADA EGRI CHIZIQLAR NAZARIYASINI
O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA
TEKNOLOGIYALARINING DIDAKTIK IMKONIYATLARI**

Qaypnazarova Guljaxan Xojanazarovna – fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent
guljahon_77@mail.ru

Kaipnazarova Damegul Ungarbaevna – magistrant
damiykaipnazarova@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕОРИИ КРИВЫХ
В ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЙ ГЕОМЕТРИИ**

Кайпназарова Гулжахан Хожаназаровна – кандидат физико-математических наук, доцент

Кайпназарова Дамегуль Унгарбаевна – магистрант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**DIDACTIC CAPABILITIES OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES
IN ENHANCING THE EFFECTIVENESS OF TEACHING THE THEORY
OF CURVES IN DIFFERENTIAL GEOMETRY**

Kaipnazarova Guljaxan Xojanazarovna – Candidate of Physical and Mathematical sciences, associate professor

Kaipnazarova Damegul Ungarbaevna – master's student

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: differensial geometriya, egri chiziq, topologik taʼrif, parametrik tenglama, GeoGebra, AKT, metodik yondashuv, grafik tafakkur, pedagogik tajriba.

Rezyume. Maqolada differensial geometriya fanining "Egri chiziqlar" mavzusini oʻqitishda topologik yondashuv hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), xususan GeoGebra dasturidan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari tahlil qilingan.

Ключевые слова: дифференциальная геометрия, кривая, топологическое определение, параметрическое уравнение, GeoGebra, ИКТ, методический подход, графическое мышление, педагогический эксперимент.

Резюме. В статье анализируются научно-методические основы использования топологического подхода и современных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), в частности программного обеспечения GeoGebra, при обучении теме «Кривые» в курсе дифференциальной геометрии.

Key words: differential geometry, curve, topological definition, parametric equation, GeoGebra, ICT, methodological approach, graphical thinking, pedagogical experiment.

Summary. The article analyzes the scientific and methodological foundations of applying a topological approach and modern information and communication technologies (ICT), particularly the GeoGebra software, in teaching the 'Curves' topic in differential geometry.

Kirish. Bugungi kunda oliy taʼlim tizimida matematika fanlarini, xususan, abstrakt nazariy tushunchalarni oʻqitish metodikasini takomillashtirish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Differensial geometriya yuqori darajadagi mantiqiy va fazoviy tafakkurni talab etuvchi fan sifatida talabalarda ilmiy tafakkur va geometric modellashtirish koʻnikmalarini shakllantirishda muhim oʻringa ega.

Differensial geometriyani oʻqitishning anʼanaviy yondashuvida asosiy eʼtibor maʼruzalar, matnlar va formulalar bilan ishlashga qaratiladi. Bu usullar bazaviy matematik tayyorgarlikni taʼminlasa-da, har doim ham materialni chuqur tushunish va oʻzlashtirishga xizmat qilmaydi. Mazkur tadqiqotning asosiy eʼtibori axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining didaktik imkoniyatlarini tizimli ochib berishga qaratilgan boʻlib, ular vositasida differensial geometriya kursidagi abstrakt tushunchalarni vizual modellashtirish, talabalarning grafik tafakkurini rivojlantirish va fanni oʻqitish samaradorligini sifat jihatidan yangi bosqichga koʻtarish nazarda tutiladi.

Metodlar. Tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv, tajriba-sinov va grafik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Oʻquv jarayoni 80 daqiqalik model asosida 4 bosqichda tashkil etildi:

1. Topologik kirish: Chiziqni intervalning uzluksiz obrazi ($\gamma: I \rightarrow R^n$) sifatida kiritish. Dastlab talabaga chiziqni misol tariqasida harakat izlari, iplarning shakli, spirallar, yoʻllar, grafiklar koʻrinishida tasavvur ettirish orqali intuitiv anglashga yordam beriladi. Keyinchalik bu tasavvurlar rasmiy matematik formulalar bilan mustahkamlanadi.

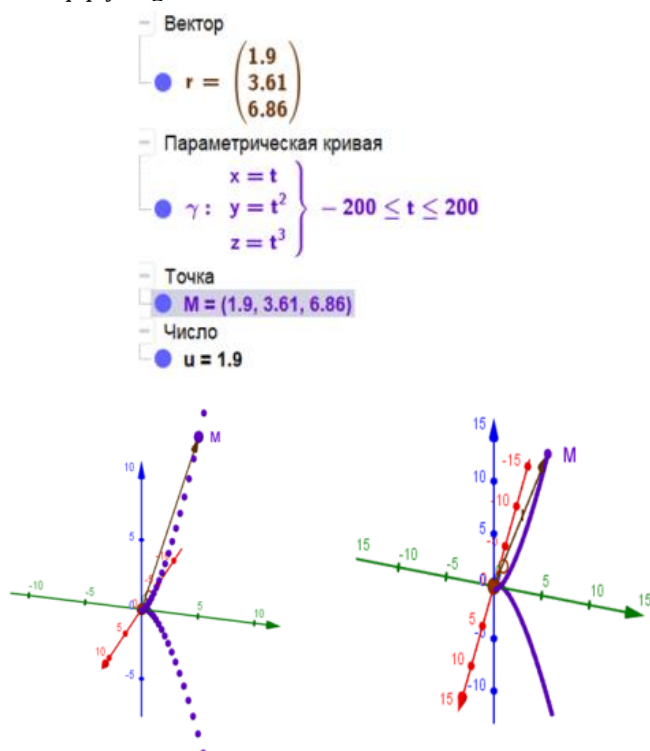
Mavzuni oʻqitishda quyidagi klassifikatsiyalarni bosqichma-bosqich kiritish maqsadga muvofiqdir:

- **elementar chiziqlar** – sodda analitik ifoda bilan beriladigan chiziqlar;
- **sodda chiziqlar** – oʻzini kesib oʻtmaydigan chiziqlar;
- **umumiy chiziqlar** – oʻzini kesib oʻtishi yoki murakkab topologik xossaga ega boʻlishi mumkin boʻlgan chiziqlar;
- **silliqlik chiziqlar** – parametrik funksiyalari yetarli darajada differensiallanuvchi chiziqlar.

Mazkur tushunchalarni talabalarga faqat taʼrif orqali emas, balki grafik misollar bilan tushuntirish oʻzlashtirish samaradorligini oshiradi

2. Geometrik talqin: Nuqtaning fazodagi harakat trayektoriyasini vizual anglash. Differensial geometriyada **chiziq** (yoki **egri chiziq**) – bu fazoda yoki tekislikda harakatlanayotgan nuqtaning izidir. U koʻplab real

jarayonlar va shakllarni matematik modelashtirishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Fazoda $x = t, x = t^2, z = t^3$ tenglama bilan chiziq berilgan, Geogebra dasturida chiziqning ko'rinishini nuqtalar bilan, so'ng ularni tutashtirish amaliyatini bajaramiz [1]. Berilgan chiziq quyidagi ko'rinishni oladi.

1-rasm. $x = t, x = t^2, z = t^3$ tenglama bilan berilgan chiziq.

3. Analitik va parametrik ifodalash: Aniq, noaniq va parametrik tenglamalar tizimini tahlil qilish. Chiziqlarni berishning asosiy usullari o'rganildi:

Aniq tenglama: $y = f(x)$

Bu usul eng sodda ko'rinish bo'lib, talaba chiziqni funksiyaning grafigi sifatida qabul qiladi. Misol: $y = x^2$

Noaniq tenglama: $F(x, y) = 0$

bu usulda egri chiziq to'g'ridan-to'g'ri $y = f(x)$ ko'rinishda emas, balki ikki o'zgaruvchili tenglama orqali beriladi. Misol: $x^2 + y^2 - 1 = 0$

Parametrik tenglama: tekislikda $x = x(t), y = y(t)$, fazoda $x = x(t), y = y(t), z = z(t)$. Misol: $x = \cos t, y = \sin t$

Mazkur usul differensial geometriyada eng muhim usullardan biri bo'lib, chiziqni nuqtaning harakat trayektoriyasi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

4. IT asosida vizualizatsiya: GeoGebra muhitida parametrik tenglamalarni dinamik o'zgartirish va tahlil qilish.

GeoGebra dasturida egri chiziqlar qurildi, parametrlarning o'zgarishi bilan grafik shaklning o'zgarishi kuzatildi, noaniq tenglamalar vizual tahlil qilindi.

1-misol. Aniq ko'rinishdagi tenglama bilan egri chiziq berilgan:

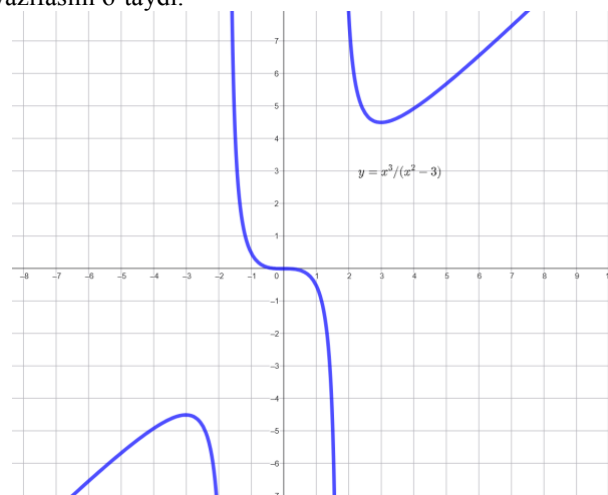
$$y = \frac{x^3}{x^2 - 3}$$

GeoGebra'ga kiritish: $y = x^3 / (x^2 - 3)$

Mazkur misolda talabalar:

- funksiyaning aniqlanish sohasini topdi;
- uzilish nuqtalarini aniqladi;
- vertikal asimptotalarni kuzatdi;
- grafikning turli sohalaridagi vaziyatini tahlil qildi.

Topologik nuqtai nazardan, mazkur elementar chiziq uchta bog'lanishli bo'lmagan komponentdan tashkil topgan. Har bir komponent o'z navbatida ochiq intervalga gomeomorfdir. GeoGebra'dagi dinamik tahlil ushbu komponentlarning uzluksiz deformatsiyaga uchrashi va ularning topologik tabiatini tushunishda vizual ko'makchi vazifasini o'taydi.

2-rasm. $y = \frac{x^3}{x^2 - 3}$ tenglama bilan berilgan egri chiziq

grafigi.

Mazkur grafikni GeoGebra yordamida qurish talabalarga egri chiziqlarning uzilish nuqtalari, asimptotik xossalari va lokal vaziyatini vizual ravishda kuzatish imkonini beradi.

2-misol. Parametrik tenglama bilan egri chiziq berilgan

$$x = \frac{3at}{1+t^3}, y = \frac{3at^2}{1+t^3}$$

GeoGebra'ga kiritish. Avval: $a = 1$

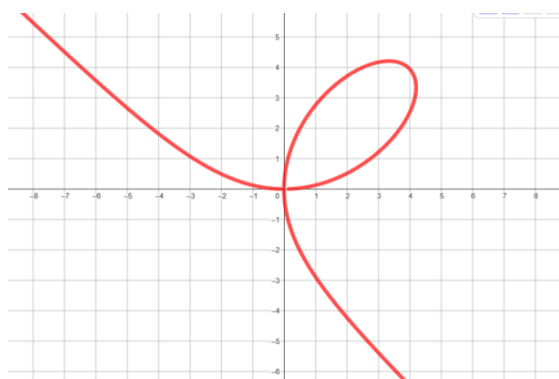
So'ng: Curve($3*a*t/(1+t^3)$, $3*a*t^2/(1+t^3)$, t, -10, 10) malumoti kiritiladi.

Mazkur misolda talabalar:

- parametrik chiziqni qurdi;
- t parametrining geometrik ma'nosini tushundi;
- a parametrining grafik shaklga ta'sirini kuzatdi;
- nuqtaning trayektoriya bo'ylab harakatini modelashtirdi.

Bu tenglama Dekart yaprog'i deb nomlanuvchi algebraik egri chiziqni ifodalaydi. Ushbu chiziq differensial geometriya kursida o'zini o'zi kesish nuqtasi (singular nuqta) mavjud bo'lgan chiziqlarni tahlil qilish uchun klassik misol bo'lib xizmat qiladi.

Topologik nuqtai nazardan, bu chiziq yagona bog'langan komponentdan tashkil topgan bo'lib, u singulyar (o'zini o'zi kesuvchi) nuqtaga ega bo'lgan murakkab algebraik egri chiziqdir. Uning yopiq qismi (ilmoq) topologik jihatdan aylanaga gomeomorf bo'lsa, cheksiz tarmoqlari ochiq intervallar bilan ekvivalentdir. GeoGebra muhitidagi dinamik modelashtirish talabalarga chiziqning singulyar nuqta atrofidagi vaziyatini va uning topologik yaxlitligini vizual anglashda ko'maklashadi.

3-rasm. $x = \frac{3at}{1+t^3}$, $y = \frac{3at^2}{1+t^3}$ tenglama bilan berilgan egri

chiziqlar grafi.

Parametrik chiziqlarni GeoGebra muhitida qurish talabalarda parametrik tafakkurni shakllantiradi. Talaba chiziqni endi faqat tenglama emas, balki nuqtaning trayektoriyasi sifatida qabul qiladi.

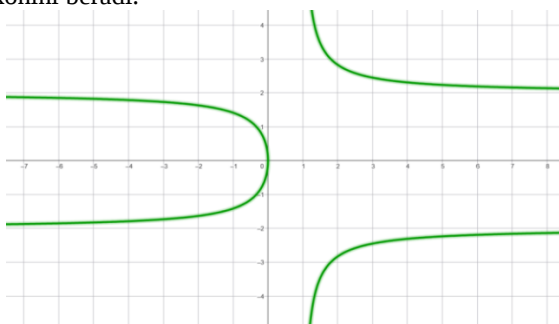
3-misol. Aniq emas ko'rinishda tenglama bilan egri chiziqlar berilgan: $xy^2 - y^2 - 4x = 0$.

GeoGebra'ga kiritish: $x^3 + x*y^2 - x^2 - y^2 = 0$
Mazkur misolda talabalar:

- noaniq tenglama bilan berilgan chiziqni tahlil qildi;
- asosiy nuqtalarni aniqladi;
- grafik shakl va simmetriya xossalari kuzatildi;
- algebraik ifoda bilan geometrik shakl orasidagi bog'lanishni tushundi.

Noaniq tenglamalar bilan berilgan chiziqlarni GeoGebra yordamida tasvirlash talabalarda analitik ifoda bilan geometrik obraz o'rtasidagi bog'lanishni mustahkamlaydi. Bu usul ayniqsa differensial geometriyaning boshlang'ich bosqichida samarali hisoblanadi.

Topologik jihatdan bu chiziqlar ham uzilishga ega va bir nechta komponentdan iborat. Ular $x=1$ vertikal asimptotasi orqali ajraladi. Har bir komponent o'z navbatida ochiq intervalga gomeomorfdir. GeoGebra muhitidagi dinamik modellash talabalarga chiziqning $x=1$ asimptotasi yaqinidagi giperbolik vaziyatini va uning Ox o'qiga nisbatan simmetrik tuzilishini vizual anglash imkonini beradi.

4-rasm. $xy^2 - y^2 - 4x = 0$ tenglama bilan berilgan egri chiziqlar grafi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv va ikki guruhda tashkil etilgan eksperiment metodlaridan foydalanildi. Tajriba uchun ikki guruh tanlab olindi:

1. **Nazorat guruhi:** Darslar an'anaviy metodika (ma'ruza va yozma mashg'ulotlar) asosida o'tildi.

2. **Eksperimental guruh:** Dars jarayoniga topologik yondashuv hamda GeoGebra asosidagi interaktiv laboratoriya mashg'ulotlari joriy etildi.

O'quv jarayoni 80 daqiqalik model asosida, topologik kirishdan vizual modellashgacha bo'lgan bosqichlarda amalga oshirildi.

Natijalar. Pedagogik tajriba-sinov ishlari natijalari quyidagi qiyosiy tahlilni ko'rsatdi:

1-jadval. Pedagogik tajriba-sinov natijalarining qiyosiy tahlili

Guruhlar	Dastlabki natija	Yakuniy natija	O'sish ko'rsatkichi
Nazorat guruhi (An'anaviy)	56%	68%	+12%
Eksperimental guruh (GeoGebra/IT)	57%	86%	+29%

Statistik ma'lumotlar shuni tasdiqlaydi: dastlabki bilimlari deyarli teng bo'lgan ikki guruhda eksperiment yakuniga ko'ra, AKT va interaktiv yondashuv qo'llanilgan guruh (29% o'sish) an'anaviy usuldagi guruhga (12% o'sish) nisbatan sezilarli darajada yuqori ko'rsatkich qayd etdi.

Muhokama. An'anaviy darslarda talabalar formulalarni mexanik yodlashga moyil bo'lsalar, AKT vositalari (GeoGebra) yordamida egri chiziqlar "jonli obyekt"ga aylanadi. Bu yondashuv abstrakt tushunchalarni ko'rgazmali tarzda idrok etishga yordam beradi. Tadqiqot jarayonida differensial geometriya fanida maxsus laboratoriya mashg'ulotlarini joriy etish nafaqat qulay, balki zamonaviy ta'lim uchun zaruriy ehtiyoj ekanligi isbotlandi. Topologik yondashuvni vizual modellash bilan uyg'unlashtirish talabalarda parametrik tafakkur va mustaqil izlanish ko'nikmalarini sezilarli darajada kuchaytiradi.

Xulosa. "Egri chiziqlar" mavzusini o'qitishda topologik ta'rifdan boshlab, uni IT vositalari bilan vizualizatsiya qilish ta'lim sifatini tubdan oshiradi. Olingan natijalar asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. "Egri chiziqlar" mavzusini topologik yondashuv asosida kiritish orqali mavzuning mohiyatini chuqurlashtirish.

2. Differensial geometriya o'quv dasturiga raqamli laboratoriya bloklarini kiritish va amaliy mashg'ulotlarda GeoGebra muhitidan faol foydalanish.

3. Har bir nazariy qoidani dinamik grafik model-lashtirish bilan uyg'unlashtirish orqali talabalarda grafik tafakkurni rivojlantirish.

Adabiyotlar

1. Narmanov A.Ya., Sharipov A.S., Aslonov J.O. Differensial geometriya va topologiya kursidan masalalar to'plami. – Toshkent: Universitet, 2014.
2. Qaypnazarova G.X. Ways of Using the GeoGebra Program for Constructing the Polyhedrons Section // Academic Research in Educational Sciences. 2023. Vol. 4. № 5. – P. 112-118.
3. Hohenwarter M., Jones K. GeoGebra and Dynamic Mathematics Environments in Education // Proceedings of the 13th International Congress on Mathematical Education. 2016. – P. 345–350.

UDK 372.857

UGLEVODORODLAR TEMASÍN OQÍTÍWDA KEYS STADI USÍLÍNAN PAYDALANÍW

Qutlimuratova Shahnóza Aralbay qızı – magistrant

Aytbaeva Hurliman Berdax qızı – talaba

Aymurzaeva Liza Gulmurzaevna – texnika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent

aymurzaevaliza591@gmail.com

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА КЕЙС-СТАДИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ТЕМЕ УГЛЕВОДОРОДОВ

Кутлымуратова Шахноза Аралбаевна – магистрант

Айтбаева Хурлиман Бердаховна – студент

Аймурзаева Лиза Гулмурзаевна – доктор философии технических наук, доцент

Нукуский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE USE OF THE CASE STUDY METHOD IN TEACHING THE TOPIC OF HYDROCARBONS

Kutlimuratova Shakhnoza Aralbayevna – master's student

Aytbaeva Hurliman Berdakhovna – student

Aymurzaeva Liza Gulmurzaevna – Doctor of Philosophy in Technical Sciences, Associate Professor

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: pedagogik texnologiya, keys-stadi, muammoli vaziyat, uglevodorodlar, neft mahsulotlari, tabiiy gaz, plastmassa, sintetik tola, kauchuk.

Rezyume. Maqolada umumta'lim maktablarida kimyo fanining muhim bo'limi hisoblangan uglevodorodlar mavzusini o'qitishda keys-stadi (case study) usulidan foydalanish masalalari yoritilgan. Keys-stadi usulining pedagogik imkoniyatlari, o'quv jarayonidagi roli hamda o'quvchilarning analitik fikrlashini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan.

Ключевые слова: педагогическая технология, кейс-стади, проблемная ситуация, углеводороды, нефтепродукты, природный газ, пластмасса, синтетическое волокно, каучук.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы использования метода кейс-стади (case study) при преподавании темы углеводородов, являющейся одним из важных разделов химии в системе общего среднего образования. Проанализированы педагогические возможности метода кейс-стади, его роль в учебном процессе, а также значение в развитии аналитического мышления учащихся.

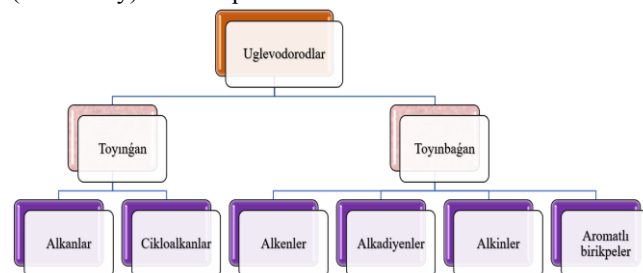
Key words: pedagogical technology, case study, problem situation, hydrocarbons, petroleum products, natural gas, plastics, synthetic fibers, rubber.

Summary. The article examines the use of the case study method in teaching the topic of hydrocarbons, which is one of the important sections of chemistry in the system of general secondary education. The pedagogical potential of the case study method, its role in the educational process, and its significance in developing students' analytical thinking are analyzed.

Kirisiw. Házirgi kúnde bilimlendiriw sistemasın modernizaciyalaw procesinde oqıw procesine zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw úlken áhmiyetke iye bolmaqta. Ásirese, tábiyyıy pánlerdi, sonın ishinde, ximiya pánin oqıtıwda oqıwshılardıń erkin pikirlewdi rawajlandırıw, mashqalalı jaǵdaylardı tallaw hám ilimiy juwmaqlar shıǵarıw kónlikpelerin qalıplestiriw áhmiyetli máselelerden biri esaplanadı. Usı kózqarastan interaktiv oqıtıw metodlarınan paydalanıw bilimlendiriw nátiyjeliligın arttırıwda áhmiyetli faktor bolıp xızmet etedi. Ximiya pániniń áhmiyetli bólimlerinen biri bolǵan uglevodorodlar teması organikalıq ximiya tiykarların úyreniwde ayrıqsha áhmiyetke iye. Uglevodorodlar tek uglerod hám vodorod atomlarınan quralǵan organikalıq birikpeler bolıp, olar neft, tábiyyıy gaz, kómir sıyaqlı tábiyyıy resurslardıń tiykarǵı quram bólegin quraydı. Bul zatlar zamanagóy sanaatta keńnen qollanıw, janıǵı, plastmassa, sintetikalıq talshıqlar, kauchuk, eritiwshiler hám basqa da kóplegen ximiyalıq ónimler islep shıǵarıwda áhmiyetli shiykizat esaplanadı [1-3].

Uglevodorodlar ximiyalıq dúzilisine qaray alkanlar, alkenler, alkinler hám aromatlı uglevodorodlar sıyaqlı klaslarǵa bólinedi. Olardıń ximiyalıq qásiyetleri, reakciyaları hám de ámeliy qollanıw tarawların úyreniw oqıwshılardıń organikalıq ximiya boyınsha bilimlerin qalıplestiriwde áhmiyetli rol oynaydı [4]. Sol sebepli bul temanı oqıtıwda nátiyjeli pedagogikalıq metodlardan

paydalanıw zárúr. Sonday metodlardan biri keys-stadi (case study) usılı esaplanadı.

Sońǵı jılları bilimlendiriw procesinde keys-stadi (case study) usılınan paydalanıw keń tarqalmaqta. Bul usıl real turmıshlıq jaǵdaylar tiykarında mashqalalı tapsırmalardı talqılaw arqalı oqıwshılardıń analitikalıq pikirlewın, óz betinshe qarar qabıl etiw qábiletin hám dóretiwshilik qatnasın rawajlandıradı. Keys-stadi usılı ásirese ximiya pánin oqıtıwda nátiyjeli bolıp, oqıwshılardıǵa teoriyalıq bilimlerdeń ámeliy jaǵdaylar menen baylanıstırıw imkaniyatın beredi.

Uglevodorodlar temasın keys-stadi usılı tiykarında oqıtıw arqalı oqıwshılar neft ónimleri, tábiyyıy gaz, polimerler hám basqa ximiyalıq procesler menen baylanışlı real turmıshlıq mashqalalardı analizlewdi úyrenedi. Bul bolsa olardıń ximiyalıq pikirlewın rawajlandırıw, bilimlerdeń tereń ózlestiriw hám pánlerge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıwǵa xızmet etedi. Sońǵı waqıtları "Keys-stadi" usılı

sırt ellerdiń bilimlendiriw ámeliyatında nátiyjeli qollanılıp kelinmekte hám búgingi kúnde respublika bilimlendiriw sistemasında da bargan sayın ǵabalasıp barmaqta. Sol sebepli usı orında usıl (texnologiya) mánisi haqqında sóz etiledi. “Keys-stadi” texnologiyası (ingl. “case” - jıynaq, anıq maǵlıwmat, usıl, “study” - mashqalalı jaǵday; jaǵdaylıq talqılaw yamasa mashqalalı jaǵdaylardı talqılaw) - 1) oqıwshılarda anıq, real mashqalalı jaǵdaydı talqılaw arqalı eń maqul variantların tabıw kónlikpelerin qalıplestiriwge xızmet etetuǵın texnologiya; 2) real jaǵdaylardı bayanlawda qollanılauıń oqıtıw texnikası sıpatında qaraladı [1].

Temaǵa tiyisli ádebiyatlar analizi. “Keys-stadi” texnologiyası dáslep 1870-jılı AQShtń Garvard universitetiniń huqıq mektebinde bilimlendiriw procesinde qollanılǵan. Bul texnologiya Garvard universitetiniń biznes mektebinde 1920-jılı qollanılı baslanǵan. Keyslerdiń dáslepki toplamı 1925-jılı biznes haqqında Garvard universiteti esabatları tiykarında basıp shıǵarılǵan. Házirgi waqıtta texnologiya sırt ellerde ekonomika, biznes tarawlarında da keńnen qollanılmaqta. Ózbekstanda bul texnologiyalı bilimlendiriw procesine engiziw jolındaǵı háreketler ǵárezsizlik jıllarında jedellesti [1-3]. Oqıw materialınıń xarakterinen kelip shıqqan halda ápiwayı, quramalı strukturalıq dúziliske iye bolmaǵan, yaǵnıy mini keyslerden de paydalanıw ámeliy qunǵa iye ekenligi bilimlendiriw ámeliyatında óz tastıyǵın tapqan.

Ózbekstan sharayatında da bul keyslerden nátiyjeli paydalanıw múmkin. Sonıń menen birge úyrenilgen temanı bekkemlew maqsetinde kishi kólemli, ápiwayı – mini keyslerden de paydalanıw múmkin. Quramalı hám ápiwayı mini keysler arasındaǵı eń áhmiyetli ayırmashılıqlar – olardıń kólemi, quramalılıq dárejesi hám strukturalıq dúzilisinde sáwlelenedi.

Bul usıl mashqalalı bilim beriw usılınan parıqlı túrde real jaǵdaylardı úyreniw tiykarında anıq qararlar qabıl etiwge tiykarlanadı. Eger ol oqıw procesinde belgili bir maqsetke erisiw jolı sıpatında qollanılsa, usıl xarakterine iye boladı, qanday da bir processti izertlewde basqıshpa-basqısh, belgili bir algoritim tiykarında ámelge asırılsa, texnologiyalıq tárepin ózinde sáwlelendiredi.

Usıldın tikkeley maqseti. Oqıwshılar birgeliktegi háreketleri arqalı jumıs penen arnawlı bir jaǵdayında júz bergen wazıypa (case) analiz etiledi hám ámeliy sheshim islep shıǵıladı; processtiń juwmaǵı – usınıs etilgen algoritimdi bahalaw hám qoyılǵan mashqala sheńberinde eń jaqsısı, optimalın tańlaw.

1-keste. Keys-stadi usılın ámelge asırıw basqıshları

Basqıshlar	Basqısh maqseti
Arnawlı bir jaǵday menen tanısıw	Mashqalalı jaǵdaydı hám qarardı qabıllaw hám mazmunın ańǵarıw
Izlew: wazıypa materiallarınan alınǵan hám erkin kiritilgen informaciyaǵa ataq beriw	Sheshimdi izlew hám bahalaw ushın zárúr bolǵan informaciyanı tabıwdı úyreniw
Talqılaw: alternativ qararlar múmkin-shiliklerin talqılaw	Alternativ pikirlewdi rawajlandırıw
Atap ótiw: toparlarda qarar shıǵarıw	Qarar variantların salıstırıw hám bahalaw
Tartıs: hár bir topar óz sheshimin qorǵaydı	Qararlardı tıyanaqlı qorǵaw
Nátiyjelerdi salıstırıw: gruppalarda qabıl etilgen qararlardı salıstırıw	Bólek sheshimli máplerdiń óz ara baylanısına ataq beriw

«Uglevodorodlar» teması boyınsha mini-keys

1-keys: Benzinniń sapası hám oktan sanı.

Jaǵday: Avtomobil janılǵı quyıw shaqapshasında eki túrli benzin bar: AI-80 hám AI-95. Aydawshı AI-95 benzini qımbatıraq bolsa da onı tańladı.

Mashqala: Ne ushın AI-95 benzini AI-80 ge qaraǵanda nátiyjelirek esaplanadı?

Tapsırmalar:

Oktan sanı ne ekenligin túsindiriw.

Uglevodorodlardıń qaysı túri oktan sanın arttıradı?

Benzin quramında qanday uglevodorodlar bolıwı múmkin?

Ne ushın ayırım avtomobiller tek joqarı oktanlı benzinde júredi?

Kútilip atırǵan nátiyje: Oqıwshılar alkanlar, izoalkanlar hám aromatlı uglevodorodlar benzinniń oktan sanına tásir etiwın túsinedi.

2-keys: Tábiyiy gazden paydalanıw.

Jaǵday: Bir shańaraqta gaz plitasında awqat pisirilmekte. Gaz janıwı waqtında kók reńdegi jalındı kóriw múmkin.

Mashqala: Ne ushın tábiyiy gaz janıwı kók reńli jalın beredi?

Tapsırmalar:

Tábiyiy gazdıń tiykarǵı komponentin anıqlań?

Metanniń janıw reakciyasın jazıń?

Tolıq hám tolıq emes janıw arasındaǵı ayırmashılıqtı túsindiriw?

Eger gaz jeterli kislorodsız jansa qanday zat payda boladı?

Kútilip atırǵan nátiyje: Oqıwshılar metan, janıw reakciyası hám CO payda bolıw qáwipi haqqında túsiniкке iye boladı.

3-keys: Polietilen paketler mashqalası.

Jaǵday: Dúkanlarda paydalanılauıń polietilen paketler qorshagan ortalıqqa zıyan jetkermekte.

Mashqala: Polietilen qanday uglevodorodtan alınadı hám ne sebepten ol júdá áste tarqaladı?

Tapsırmalar:

Polietilen qaysı monomerden alınadı?

Etilen formulasın jazıń.

Polimerleniw reakciyasın jazıń.

Plastik shıǵındılardı azaytıw jolların usınıs etiń.

Kútilip atırǵan nátiyje: Oqıwshılar alkenler hám polimerleniw reakciyası haqqındaǵı bilimlerin bekkemleydi.

4-keys: Acetilen hám kepserlew.

Jaǵday: Metaldı kesiw hám kepserlew procesinde acetilen gazınan paydalanıladı.

Mashqala: Ne ushın acetilen kepserlewde júdá nátiyjeli esaplanadı?

Tapsırmalar:

Acetileniń formulasın jazıń?

Ol qaysı uglevodorodlar klasına kiredi?

Acetileniń janıw reakciyasın jazıń?

Ne ushın onıń jalını júdá joqarı temperatura beredi?

Kútilip atırǵan nátiyje: Oqıwshılar alkinlerdiń qásiyetleri hám energetikalıq mánisi haqqında túsiniкке iye boladı.

5-keys: Neftti qayta islew.

Jaǵday: Neftti qayta islew zavodında túrli ónimler: benzin, kerosin, dizel janılǵısı alınadı.

Mashqala: Birdey shiykizat – neftten qalay túrli ónimler alınadı?

Tapsırmalar:

Neft quramındaǵı tiykarǵı uglevodorodlardı aytıń?

Frakcion distillew procesin túsindirín?

Kreking procesi degen ne?

Kreking nátiyjesinde qaysı uglevodorodlar payda boladı?

Kútilip atırǵan nátiyje:

Oqıwshılar alkanlar, alkenler hám neftti qayta islew texnologiyası haqqında bilim aladı.

2-keste. Sabaqtıń texnologiyalıq kartası (keys usılında)

Basqış-lar	Oqıtıwshı iskerligi	Oqıwshı iskerligi
Tayar-lıq	Keys teksti hám texnologiyalıq sızıl-maldı tarqatadı.	Toparlarga bólinedi hám rollerdi bólisti-redi (ilimpaz, ekono-mist, ekolog).
Talqı-law	Baǵdarlawshı so-rawlar beredi: "Al-kan hám alken-niń parqı nede?"	Bar bilimlerde aktiv-lestiredi, sabaqlıqtan qosımsha maǵlıwmat izleydi.
Sheshim izlew	Reaksiyalar shıńjırın dúziwge járdem beredi.	Kreking yamasa degidrogenleniw reaksiyaların jazadı.
Juwmaq	Eń qolaylı sheshim-di bahalaydı.	Óz joybarın qorgaydı hám nátiyjelerdi ulıwmalastıradı.

Uglevodorodlar temasın oqıtıwda keys-stadi usılınan paydalanıwda pánler ara baylanıslıq. Uglevodorodlar teması organikalıq ximiyanıń áhmiyetli bólimlerinen biri bolıp, onı oqıtıwda keys-stadi (case study) usılınan paydalanıw oqıwshılardıń bilimín jáne de bekkemlewge járdem beredi. Bul usıldı qollanıw procesinde túrli pánler menen baylanıstı ámelge asırıw úlken áhmiyetke iye [5-7].

Uglevodorodlar temasın úyreniwde pánleraralıq integraciya oqıwshılarga temanı jáne de tereńirek túsiniw imkaniyatın beredi. Máselen, matematika pání menen baylanıslıq ximiyalıq formulalar, reaksiya teńlemeleri hám de esaplaw máselelerin sheshiwde kórinedi. Fizika pání menen baylanıslıq bolsa energiya ajralıwı, janıw procesleri hám gazlerdiń fizikalıq qásiyetlerin túsindiriwde áhmiyetli. Sonday-aq, uglevodorodlar teması geografiya pání menen de úziksiz baylanıslı bolıp, neft hám tábiyy gaz kánleriniń jaylasıwı, olardı qazıp alıw hám qayta islew procesleri menen túsindiriledi.

Biologiya pání menen baylanıslıǵı bolsa uglevodorodlardıń tiri organizmler tirishiligindegi roli hám ekologiyalıq mashqalalar menen baylanıslı máselelerdi kórsetiwde kórinedi. Keys-stadi usılı arqalı oqıwshılarga neft ónimleri, tábiyy gazden paydalanıw, plastikalıq

materiallar islep shıǵarıw sıyaqlı real mashqalalı jaǵdaylar beriledi. Bul proceste oqıwshılar túrli pánlerden alǵan bilimlerin birgelikte qollanıw, mashqalanıń eń maqul sheshimin tabıwǵa háreket etedi. Uglevodorodlar temasın keys-stadi usılı tiykarında pánleraralıq baylanıslıq penen oqıtıw oqıwshılardıń bilimlerin sistemalı túrde qalıplestiredi, olardıń ilimiy dúnyaqarasın keńeytedi hám teoriyalıq bilimlerde ámeliy turmıs penen baylanıstırıwǵa járdem beredi [6-8].

Nátiyjeler. Uglevodorodlar temasın oqıtıwda keys-stadi usılınan paydalanıw tómendegi nátiyjelerdi beredi:

- teoriyalıq bilimlerde bekkemleydi – oqıwshılar uglevodorodlardıń dúzilisi, qásiyetleri hám reaksiyaların real jaǵdaylar arqalı tereńirek túsinedi;

- analitikalıq hám sın kózqarastan pikirlewdi rawajlandıradı – mashqalalı jaǵdaylardı talqılaw arqalı oqıwshılar sebep baylanısların anıqlawdı úyrenedi;

- óz betinshe qarar qabil etiw kónlikpesin qalıplestiredi – berilgen ximiyalıq mashqalalar ushın eń maqul sheshimdi izlew procesinde oqıwshılar óz betinshe pikirlewdi úyrenedi;

- pánleraralıq integraciyanı támiyinleydi – ximiya bilimleri matematika, fizika, geografiya hám ekologiya pánleri menen baylanısqa halda qollanıladı;

- ámeliy kónlikpelerdi rawajlandıradı – oqıwshılar neft ónimleri, tábiyy gaz, plastmassa hám basqa uglevodorod tuwındılarınıń ámeliy qollanıwın túsinedi;

- jámaátte islew hám sóylesiw kónlikpelerin rawajlandıradı – toparlarda islew procesinde oqıwshılar pikir almasıw, talqılaw hám óz ideyaların qorgawdı úyrenedi;

- ekologiyalıq hám ekonomikalıq pikirlewdi qalıplestiredi – uglevodorodlardan paydalanıwıń qorshaǵan ortalıqqa tásiiri hám olardan aqılǵa muwapıq paydalanıw máselelerin túsiniwge járdem beredi.

Nátiyjede, keys-stadi usılı arqalı uglevodorodlar temasın oqıtıw oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám kompetenciya-ların kompleksli rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

Juwmaq. Uglevodorodlar temasın oqıtıwda keys-stadi usılınan paydalanıw ximiya pání nátiyjeliliginiń asırıwǵa xızmet etedi. Bul usıl oqıwshılardıń analitikalıq pikirlewini rawajlandıradı, teoriyalıq bilimlerde ámeliyat penen baylanıstırıw imkaniyatın beredi hám de oqıw procesin jáne de nátiyjeli shólkemlestiriwge járdem beredi. Uglevo-dorodlar temasın keys-stadi menen oqıtıw zamanagóy bilim beriw talaplarına sáykes keledi hám oqıwshılardıń kompetenciyların rawajlandıradı.

Ádebiyatlar

1. Melliboyeva G.S. Kimyoni o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalar. –Toshkent: 2020.
2. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: «Moliya» nashriyoti, 2003. 42-b.
3. Avlayev O.U., Jo'rayeva S.N., Mirzayeva S.P. —Ta'lim metodlari o'quv-uslubiy qo'llanma. –Toshkent: Navro'z nashriyoti, 2017.
4. Abdusamatov A. Organik kimyo. –Toshkent: 2005
5. Кошербаев С.Б., Зарипбаев К.Ш. Химияны оқытудағы заманауи педагогикалық технологиялар. 2024.
6. Zaripbayev K. Sh., Shurenbaeva U., Dzhumanova Z. K. "Using the method of" assessment" in teaching the topic of carbohydrates." 2023.
7. Abdullayev D. Innovatsion o'qitish texnologiyalari asosida kimyo darslarini takomillashtirish. // «Uzluksiz ta'lim», 1(3), 2019, 67-72-b.
8. Qodirov N. STEAM yondashuvining kimyo ta'limidagi o'rni. // «Fan va jamiyat», 5(2), 2020, 90-98-b.

**MAKTAB O'QUVCHILARNING ELEKTR ZANJIRLARINI MODELLASH TIRISH KO'NIKMALARINI
TINKERCAD VIRTUAL LABORATORIYASI ORQALI O'RGATISH METODIKASI**

Nasriddinov Komiljon Raxmatovich – fizika-matematika fanlari doktori, professor

komil6@yandex.ru

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Davletniyazov Salamat Paluaniyazovich – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

dsala79@mail.ru

Borankulova Fatima Marat qizi – magistrant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ НАВЫКАМ МОДЕЛИРОВАНИЯ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ ЦЕПЕЙ
С ПОМОЩЬЮ ВИРТУАЛЬНОЙ ЛАБОРАТОРИИ TINKERCAD**

Насриддинов Комилжон Рахматович – доктор физико-математических наук, профессор

Чирчикский государственный педагогический университет

Давлетниязов Саламат Палуаниязович – доктор философии по педагогическим наукам

Боранкулова Фатима Маратовна – магистрант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**METHODOLOGY FOR TEACHING SCHOOL STUDENTS ELECTRICAL CIRCUIT MODELING
SKILLS THROUGH THE TINKERCAD VIRTUAL LABORATORY**

Nasriddinov Komiljon Rakhmatovich – Doctor of Physics and Mathematics, Professor

Chirchik State Pedagogical University

Davletniyazov Salamat Paluaniyazovich – Doctor of Philosophy in Pedagogical sciences

Borankulova Fatima Maratovna – master's student

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: tinkercad, virtual laboratoriya, ketma-ket ulash, parallel ulash, raqamli simulyatsiya.

Rezyume. Maqolada zamonaviy raqamli texnologiyalar, xususan, Tinkercad platformasi yordamida "O'tkazgichlarni ketma-ket va parallel ulash" mavzusini o'qitish metodikasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda an'anaviy laboratoriya usullarining raqamli simulyatsiyalar bilan integratsiyasi va uning ta'lim samaradorligiga ta'siri yoritilgan.

Ключевые слова: tinkercad, виртуальная лаборатория, последовательное соединение, параллельное соединение, цифровая симуляция.

Резюме. В статье анализируется методика преподавания темы «Последовательное и параллельное соединения проводников» с использованием современных цифровых технологий, в частности платформы Tinkercad. В исследовании излагается интеграция традиционных лабораторных методов с цифровыми симуляциями и её влияние на эффективность обучения.

Key words: tinkercad, virtual laboratory, series connection, parallel connection, digital simulation.

Summary. The article analyzes the methodology of teaching the topic "Series and Parallel Connections of Conductors" using modern digital technologies, in particular the Tinkercad platform. The study describes the integration of traditional laboratory methods with digital simulations and its impact on learning effectiveness.

Kirish. O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari jadal tus olmoqda. "O'zbekiston – 2030" strategiyasi [1] doirasida barcha fanlarni o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish va o'quvchilarda muhandislik ko'nikmalarini shakllantirish ustuvor vazifa etib belgilangan. Xususan, fizika fanida elektr zanjirlarini o'rganishda virtual laboratoriyalarning o'rni beqiyosdir. Avvalroq keng qo'llanilgan "Crocodile Physics" dasturi o'rniga bugungi kunda bulutli texnologiyalarga asoslangan Tinkercad Circuits platformasi ommalashmoqda [2].

Tinkercad — bu Autodesk kompaniyasi tomonidan taqdim etilgan bepul, veb-ga asoslangan simulyator bo'lib, u o'quvchilarga real elektron komponentlar bilan xavfsiz muhitda ishlash imkonini beradi [3]. Platformaning afzalligi shundaki, u nafaqat ideal fizik jarayonlarni, balki real qurilmalardagi xatoliklar va xususiyatlarni ham aks ettiradi.

Tinkercad yordamida nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki laboratoriya sharoitida o'tkaziladigan murakkab tajribalarni raqamli formatda amalga oshirish ham mumkin. Dastur interfeysi o'quvchilarga elektr

zanjirlarini yig'ish, turli nominaldagi elementlarni (rezistorlar, batareyalar, diodlar, kalitlar) tanlash hamda zanjirning buzilgan yoki noto'g'ri ulangan qismlarini aniqlab, ularni almashtirish ko'nikmalarini shakllantirish imkonini ham beradi.

Ushbu platformaning interaktiv imkoniyatlariga tayanib, quyida "O'tkazgichlarni ketma-ket va parallel ulashni o'rganish" mavzusi uchun ishlab chiqilgan zamonaviy modelni ko'rib chiqamiz.

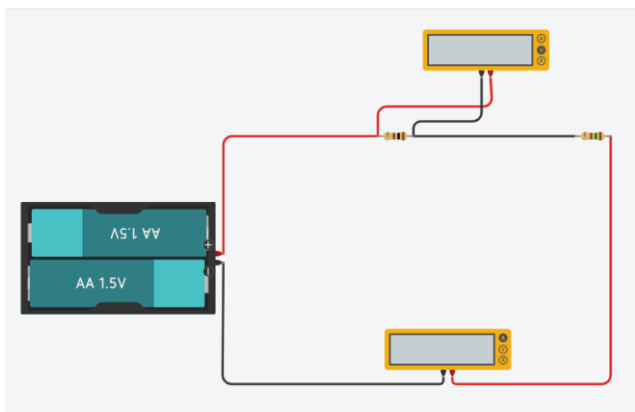
I. O'tkazgichlarni ketma-ket ulash

Ishning maqsadi: O'tkazgichlar ketma-ket ulanganda ulardagi tok kuchi va kuchlanish tushuvini o'rganish [4-5].

Tinkercad jihozlari: 1.5 V batareya, 2 ta rezistor (100 Ω va 150 Ω), multimetr (milliampermetr va voltmeter rejimida), kalit va ulovchi simlar.

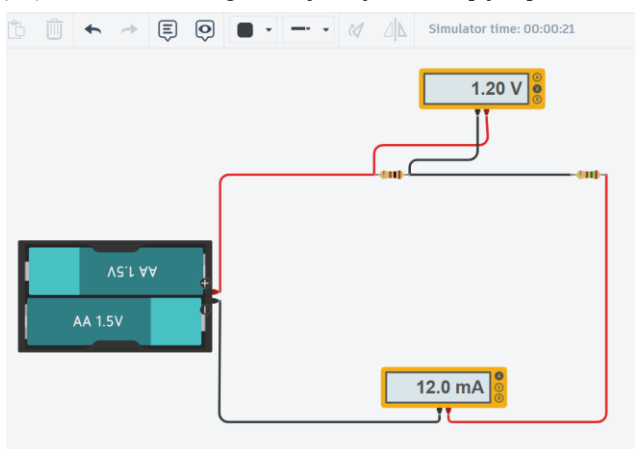
Ishni bajarish tartibi:

1. Rasmdagi elektr zanjirini yig'ing. Tinkercad ishchi maydoniga batareya va rezistorlarni joylashtiring. Tinkercad "Components" bo'limidan multimetrlarni olib, birinchi rezistorga parallel (voltmetr sifatida) va zanjirga ketma-ket (ampermetr sifatida) ulanadi.

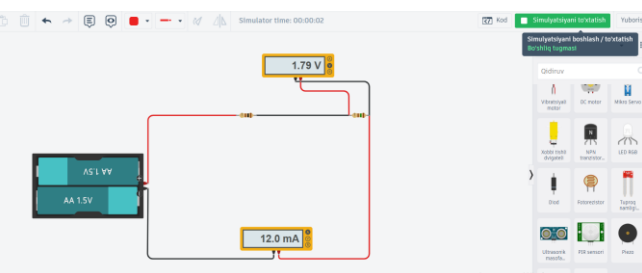
2. Tok manbaining iste'molchilarga kuchlanish beruvchi murvati 3 V holatiga qo'yiladi.

3. "Simulation" tugmasini bosing. Rezistordan o'tayotgan tok kuchi (I_1) va uning uchlaridagi kuchlanish (U_1) o'lchanadi. Olingan natijalar jadvalda qayd qilinadi.

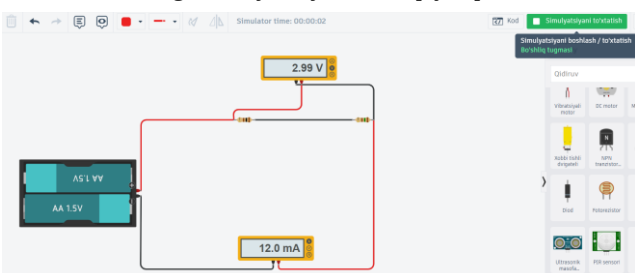
3. "Simulation" tugmasini bosing va to'xtating. Voltmetrni birinchi rezistordan uzib, uni ikkinchi resistor uchlariga ulang.

4. "Simulation" tugmasini bosing. Ikkinchi rezistordan o'tayotgan tok kuchi (I_2) va uning uchlaridagi kuchlanish (U_2) o'lchanadi. Olingan natijalar jadvalda qayd qilinadi.

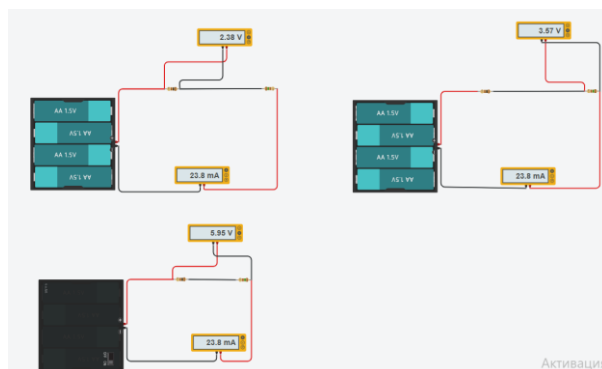

5. "Simulation" tugmasini bosing va to'xtating. Ketma-ket ulangan rezistorlarning uchlariga voltmeter ulanadi.

6. "Simulation" tugmasini bosing. Rezistordan o'tayotgan tok kuchi va uning uchlaridagi kuchlanish (U_{AB}) o'lchanadi. Olingan natijalar jadvalda qayd qilinadi.

7. "Simulation" tugmasini bosing va to'xtating. Tok manbaining iste'molchilarga kuchlanish beruvchi murvati 6 V holatiga qo'yiladi va tajriba takrorlanadi.

Olingan natijalarni quyidagi jadvalga yozamiz.

№	U_1 , (V)	I_1 , (mA)	R_1 , (Ω)	U_2 , (V)	I_2 , (mA)	R_2 , (Ω)	U_{AB} , (V)	I , (mA)
1	1.20	12.0	100	1.79	12.0	150	2.99	12.0
2	2.38	23.8	100	3.57	23.8	150	5.95	23.8

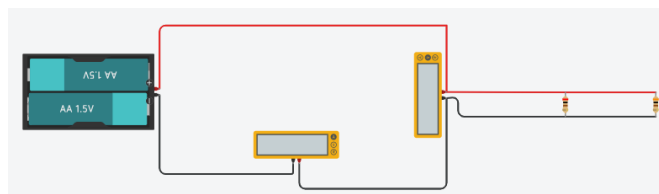
II O'tkazgichlarni parallel ulash

Ishning maqsati: O'tkazgichlarni parallel ulagandagi tok kuchi va kuchlanish tushuvini o'rganish.

Tinkercad jihozlari: Tok manbai, turli qarshilikka ega bo'lgan 2 ta rezistor (200Ω va 300Ω), multimetr (milliampermetr va voltmeter rejimida), kalit va ulovchi similar.

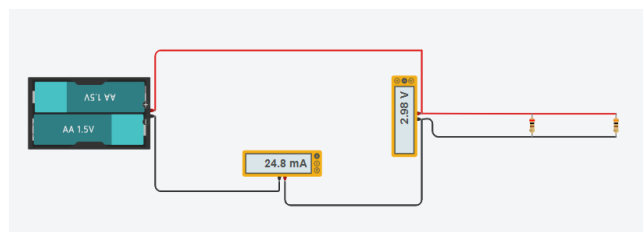
Ishni bajarish tartibi:

1. Rasmdagi elektr zanjirini yig'ing. Tinkercad ishchi maydoniga batareya va rezistorlarni joylashtiring. Tinkercad "Components" bo'limidan multimetrlarni olib, har ikki rezistorga parallel (voltmetr sifatida) va zanjirga ketma-ket (ampermetr sifatida) ulanadi.

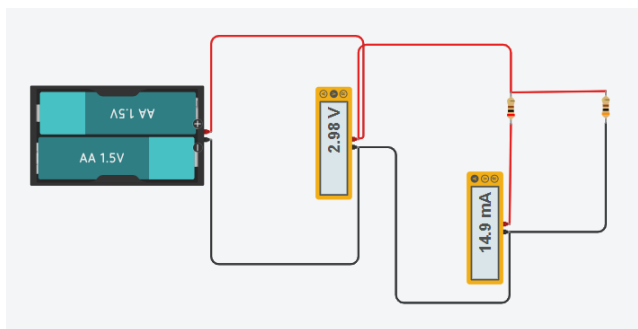
2. Tok manbaining iste'molchilarga kuchlanish beruvchi murvati 3 V holatiga qo'yiladi.

3. "Simulation" tugmasini bosing. Rezistordan o'tayotgan tok kuchi (I) va uning uchlaridagi kuchlanish (U) o'lchanadi. Olingan natijalar jadvalda qayd qilinadi.

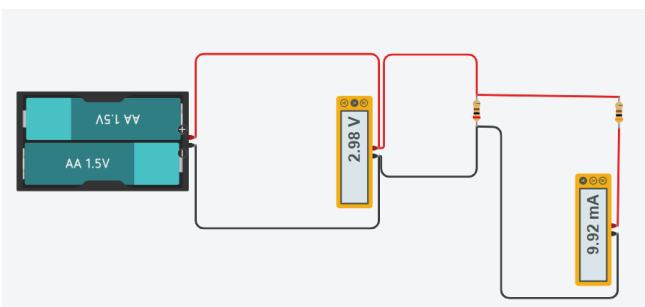
4. "Simulation" tugmasini bosing va to'xtating. Ampermetr birinchi rezistorga ketma-ket ulanadi.

5. "Simulation" tugmasini bosing. Ampermetr birinchi rezistordan o'tayotgan tok kuchini ko'rsatadi (I_1).

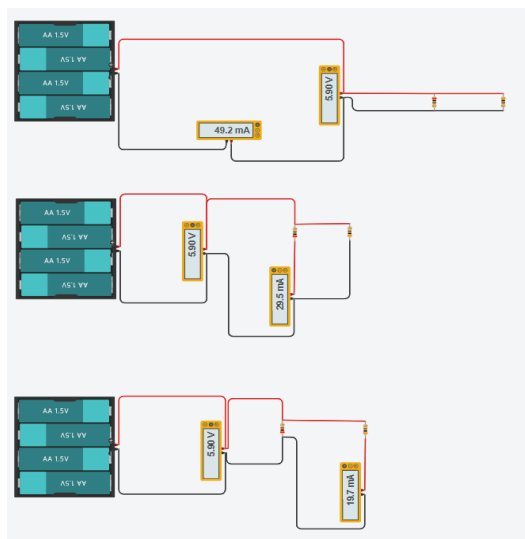
6. Voltmetr uchlaridagi kuchlanish (U_1) o'lchanadi. Olingan natijalar jadvalda qayd qilinadi.

7. "Simulation" tugmasini bosing va to'xtating. Ampermetr birinchi rezistordan uzilib, ikkinchi rezistorga ketma-ket ulanadi.

8. "Simulation" tugmasini bosing. Ikkinchi rezistordan o'tayotgan tok kuchi (I_2) va uning uchlaridagi kuchlanish (U_2) o'lchanadi. Olingan natijalar jadvalda qayd qilinadi.

9. "Simulation" tugmasini bosing va to'xtating. Tok manbaining iste'molchilarga beruvchi murvati 6V holatiga qo'yiladi va tajriba takrorlanadi.

10. Olingan natijalarni quyidagi jadvalga yozing.

№	U , (V)	I , (mA)	R_p , (Ω)	U_1 , (V)	I_1 , (mA)	R_1 , (Ω)	U_2 , (V)	I_2 , (mA)	R_2 , (Ω)
1	2.98	24.8	120	2.98	14.9	200	2.98	9.92	300
2	5.90	49.2	120	5.90	29.5	200	5.90	19.7	300

Xulosa. Xulosa qilib aytganda bugungi kunda ta'lim jarayoniga Tinkercad kabi platformalarni joriy etish, o'quvchilarni nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishga, balki ularni kelajakdagi muhandislik va texnologik kasblarga tayyorlashga xizmat qiladi. Bu metodika o'quvchilarni noan'anaviy o'qitish metodi asosida o'qitishda eng samarali vositadir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-sonli «O'zbekiston – 2030» strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni.
2. Yusupov R. Raqamli ta'limda virtual laboratoriyalarning o'rni. // Zamonaviy fizika va astronomiya jurnali, 2024.
3. Autodesk Tinkercad Learning Center. "Getting Started with Circuits", 2025.
4. Habibullayev P. va boshqalar. Fizika 8-sinf darsligi. - Toshkent: «O'qituvchi», 2019.
5. Tinkercad Circuits — Online Virtual Laboratory (<https://www.tinkercad.com>).

**NEMIS TILINDE SÓYLEW ÁMELIYATÍN
INTERAKTIV TEKNOLOGIYALAR JÁRDEMINDE JEDELLESTIRIW**

Sadikova Azada Bekbergenovna – doktorant

sadikovaazada58@gmail.com

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

**ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ПРАКТИКИ НЕМЕЦКОЙ РЕЧИ С ПОМОЩЬЮ
ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

Садикова Азада Бекбергеновна – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

INTENSIFYING GERMAN SPEECH PRACTICE WITH THE HELP OF INTERACTIVE TECHNOLOGIES

Sadikova Azada Bekbergenovna – doctoral student

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: interaktiv o'qitish, kommunikatsiya, so'zlashuv, nemis tili, o'qitish usullari.

Rezyume. Maqolada nemis tilini o'qitish metodikasida nutqni rivojlantirish uchun interaktiv texnologiyalardan foydalanish, "interaktivlik" va "interaktiv o'qitish" atamaları o'rganiladi, akademik litseylarda ushbu ta'lim turidan foydalanishning imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Maqolaning ilmiy yangiligi turli metodik va pedagogik ishlardan olingan materiallarga tayanib, nemis tilida so'zlashishni o'rgatishning interaktiv usullari o'ziga xosligini o'rganishdan iborat. Interaktiv o'qitishning mazmun-mohiyati, uning turlari va usullari, chet tillarini o'qitishda ushbu yondashuvning metodik tamoyillari, shuningdek, pedagoglarning mazkur muammoni tadqiq etishdagi tajribalari tahlili ochib berilgan.

Ключевые слова: интерактивное обучение, коммуникация, разговорная речь, немецкий язык, методы обучения.

Резюме. В статье рассматривается использование интерактивных технологий для развития речи в методике преподавания немецкого языка, изучаются понятия «интерактивность» и «интерактивное обучение», а также анализируются возможные пути использования данного вида обучения в академических лицеях. Научная новизна статьи заключается в изучении особенностей интерактивных методов обучения немецкой речи на основе материалов различных методических и педагогических работ. Раскрываются сущность интерактивного обучения, его виды и методы, методические принципы данного подхода в преподавании иностранных языков, а также анализ опыта педагогов в изучении этой проблемы.

Key words: interactive learning, communication, spoken language, German language, teaching methods.

Summary. This article examines the use of interactive technologies for speech development in German language teaching methods. It explores the concepts of "interactivity" and "interactive learning," and analyzes possible applications of this type of instruction in academic lyceums. The article's scientific novelty lies in its exploration of the specific features of interactive methods for teaching German, drawing on various methodological and pedagogical works. It explores the essence of interactive learning, its types and methods, the methodological principles of this approach to teaching foreign languages, and analyzes teachers' experiences in studying this issue.

Kirisiw. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2021-jıl 19-maydaǵı "Ózbekstan Respublikasında shet tillerin úyreniwdi ǵalaba en jaydırw jumısların sapa jaǵınan jańa basqıshqa kóteriw ilajları haqqında"ǵı PQ-5117-sanlı qararı jaslarǵı shet tillerin úyreniwinde áhmiyetli faktor bolmaqta. Usı qararǵa muwapıq, elimizde shet tillerin oqıtıw respublikamız ulıwma bilim beriw mektepleriniń baslawısh klasslarınan baslap ámelge asırılmaqta. Ózbekstan Respublikasınıń "Bilimlendiriw haqqında"ǵı nızamında jańa pedagogikalıq texnologiyalardıń eń zamanagóy formalarınan paydalanıw, atap aytqanda, shet tillerdi oqıtıwda Evropa úlgeri talaplarına juwap beretuǵın zamanagóy hám didaktikalıq metodikalardı qollanıw zárúr ekenligi ayırıqsha atap ótilgen [1:1-5].

Metodikalıq ádebiyatlarda házirgi waqıtta mámleketimizde interaktiv oqıtıw barǵan sayın en jayıp barmaqta. Biraq, kópshilik onı tek ǵana IKTDan paydalanıw menen baylanıstradı, biraq bul atama keńirek talqılanıwı kerek. Sonıń ushın da dáslep "interaktivlik" ne ekenligin túsiniw kerek.

Interaktivlik – bul "birge islesiwdi alıp barıw yamasa bir nárse yamasa birew menen sáwbetlesiw, sóylesiw rejiminde bolıw qábileti." Interaktiv sózinde inglis tilindegi "to interact" ("inter" – "ara," "birgelikte," "act" – "háreket")

sózi bar. Interaktiv oqıtıw – bilim alıw usılı bolıp, oqıw qatnasıwshılarınıń birgeliktegi jumısında ámelge asırıladı. Bunda jumıs túrleriniń turaqlı ózgeriwi ámelge asırıladı: oın, diskussiya, kishi toparlarda islew, kishi teoriyalıq blok (minilekciya) [2:156].

Nátiyjeler. Demek, nemec tili sabaqlarında sóylewdi úyreniw procesinde "interaktiv oqıtıw" – bul qatnasıwshılardıń kommunikaciya hám óz ara birge islesiwi. Oqıtıwdıń bunday túri procesinde hár bir qatnas subyekti bir-biri menen baylanısıp, informaciya almasıwı, hár qıylı wazıypalardı birgelikte sheshiw jolların tabıwı, hár qıylı jaǵdaylardı kórip shıǵıwı, sonday-aq, óziniń de, átirapındaǵılardıń háreketlerine de múnásip baha beriwı kerek [3:101].

Joqarıdaǵı maǵlıwmatlarǵa tiykarlanıp, bul oqıtıw túrin nátiyjeli dep aytıwımız múmkin, sebebi olar hár bir oqıwshıǵa bar bilimnen paydalanıw imkaniyatın beredi, oqıwı dawam ettiriwge motivaciya beredi, sonday-aq, pútkil klasstı jumısqa jalǵaw imkaniyatın beredi. Onıń járdeminde hár qıylı jaǵdaylarǵa hár tárepleme qaraw hám máselelerdi sheshiwde fantaziyanı kórsetiwge úyretiw múmkin. Solay etip, interaktiv oqıtıw járdeminde "shaxslararalıq kelispewshiliklerdi tártipke salıw, qıynshılıqlar hám tosqınlıqlardı jeńip ótiw hám oqıw

procesinen zawıq alıw" ánsat boladı, degen juwmaqqa keliw múmkin [4:376].

Interaktiv oqıtıw formaları hám usıllarına tómendegiler kirgiziliwı múmkin: evristikalıq sáwbet, prezentaciya, pikir alısıw, aqılıy hújim metodi, "toparlıq gúrriń" metodi, "sociologiyalıq soraw" metodi, rolly oynılar, treningler, dóretiwsilik máselelerdi birgelikte sheshiw, keys metodi, ámeliy topar hám jeke shınıǵıwlar, joybarlaw jumısı (monoproektler, pánler aralıq joybarlar), "Breyn-ring" metodi, "Akvarium" metodi hám basqalar [5:147].

Shet tillerin oqıtıwda interaktiv qatnaslardıń tiykarǵı metodikalıq principleri tómendegilerden ibarat:

- oqıtıw procesinde oqıtıwshınıń dástúriy rolin ózgertiw, demokratiyalıq qatnas usılına ótiw;

- hámme ushın áhmiyetli bolǵan jaǵdaylarda hár bir qatnasıwshı ushın qızıqlı bolatuǵın shın mánisindegi maǵlıwmatlardı alıw hám qayta islew maqsetinde shet tilinde óz ara sóylesiw;

- úsh obyekt: málimleme islep shıǵarıwshı, informaciya alıwshı hám jaǵdaylı konteksttiń óz ara baylanıshlıǵı menen karakterlenetuǵın birgeliktegi jumıs;

- oqıtıwdıń reflektivligi, háreketi, onıń motivlerin, sapaların hám nátiyjelerin oqıtıwshıdan da, oqıwshılardan da sanalı hám sın kózqarastan túsiniw.

Sonıń ushın interaktiv oqıtıw kommunikativ qábilet hám kónlikpelerdi rawajlandırıadı, oqıwshılar arasında emocionallıq baylanıslardı ornatiwǵa járdem beredi, tárbiyalıq wazıypanı támiyinleydi, sonday-aq, toparda islewege, doslarınń pikirın tınlawǵa úyretedi.

Metodologiya. Joqarıdaǵılardı esapqa alıp, bizler tárepinen akademiyalıq liceyde nemis tili sabaqlarında sóylewdi úyretiwde interaktiv texnologiyalarǵa tiykarlanǵan shınıǵıwlar kompleksi islep shıǵıldı.

Reje:

1. Kiriw.
2. Jaǵdaydı nemis tilinde túsindiriw.
3. Interaktiv máseleleni qalıplestiriw.
4. Interaktiv máseleleni sheshiwge tayarlanıw.
5. Interaktiv máseleleni sheshiw.
6. Refleksiya.

Básekilesiw. Shınıǵıwǵa tayarlıq.

1. Muǵallımniń sózi: - *Guten Tag. Ich hoffe, ihr kommt mit einer guten, positiven Einstellung zum Unterricht, meine Schüler. Heute werden wir unsere Lektion in einer ungewöhnlichen Form durchführen. Wir befinden uns oft in verschiedenen Situationen. Diese Situationen sind überall um 134 uns herum, wir sind immer mit diesen Situationen konfrontiert, wenn wir etwas tun, mit jemandem sprechen.*

Bunnan soń oqıtıwshı barlıq tapsırmalardıń qıyınshılıqsız orınlanıwına isenim payda etiw maqsetinde

oqıwshılardıń interaktiv shınıǵıwlardı orınlawǵa tayar ekenligin tekserip kóredi.

2. Oqıtıwshınıń jaǵdaydı monologiyalıq túrde kórsetiw: *Ihr seht die folgende Situation, dass Ihr Klassenkamerad nicht auf den Unterricht vorbereitet ist. Der Lehrer schimpft ihn dafür. Der Lehrer verspricht, ihm eine schlechte Note zu geben. Der Schüler kann die Frage nicht beantworten, warum er seine Hausaufgaben nicht gemacht hat. Der mögliche Konflikt zwischen Lehrer und Schüler.*

3. Interaktiv máseleleni qalıplestiriw: *Stellt euch die Rolle eines Schülers vor, der seine Hausaufgaben nicht gemacht hat. Oder ihr könnt euch in der Rolle eines Studenten vorstellen, der ihm helfen möchte. Was könnt ihr dem Lehrer sagen? Wie könnt ihr Konflikte vermeiden?*

Textada oqıtıwshı menen pikirlesiwdi rawajlandırıw ushın leksikalıq material berilgen. Hár bir oqıwshı sorawlardı oylap, oqıtıwshınıń juwapların prognoz etedi. Dıqqat orayında bolatuǵın oqıwshı tańlanadı.

4. Oqıwshılar oqıtıwshı hám oqıwshı arasındaǵı sáwbetti tınladı:

Muǵallım: - *Du bist nicht vorbereitet zum Unterricht gekommen. Ich werde dir ein schlechtes Zeichen setzen. Warum hast du deine Hausaufgaben nicht gemacht?*

Oqıwshı: - *Vergiben Sie mir. Aber ich habe einen sehr wichtigen Grund...*

Beriliwı múmkin bolǵan sebepler demonstraciyalıq túrde keltirilgen: *Ich hatte Kopfschmerzen. Meine Eltern waren weg und ich wurde mit dem jüngeren Bruder verlassen. Ich wollte dich nicht mit meiner Ignoranz enttäuschen. Der Hund hat mein Tagebuch gefressen. Ich ging mit Freunden ins Kino. Ich habe keinen Stift gefunden. Meine Mutter wurde krank. Gestern gingen die Lichter aus. Ich habe das Land verlassen, da ist meine Großmutter.*

5. Oqıtıwshı oqıwshını qorǵaw ushın pikir bildiriwdi, muǵallım menen sóylesiwge kirisiwdi usinis etedi. Dialog individual hám juplıq tártipte islenedi.

6. Refleksiya – oqıwshılar tárepinen sabaqtıń nátiyjeliliginiń sóylew jumısınıń túrleri sıpatında jaǵdaylardı tallaw kórinisinde tiykarlawdan ibarat. Oqıtıwshı oqıwshılardan oqıwshılardıń usı tárizdegi oqıtıw túrine múnásibetin sáwlelendiriwshı bir qatar usınıslar dúziwdi sorawı múmkin.

Juwmaq. Joqarıdaǵılardı juwmaqlap aytqanda, nemis tilin ulıwma oqıtıwda hám sóylewdi úyretiwde interaktiv metodlardan paydalanıw bargan sayın úlken aktualıqqa hám áhmiyetke iye bolıp atırǵanın atap ótiw kerek. Interaktiv metodlar járdeminde sóylew kónlikpesi ústinde islewe nemis tili oqıtıwshısı aldında turǵan barlıq wazıypalardı, yaǵnıy: tárbiyalıq, bilimlendiriw hám rawajlandırıwshı wazıypalardı ámelge asırıw múmkin.

Ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2021-jıl 19-maydaǵı «Ózbekstan Respublikasında shet tillerin úyreniwdi ǵalaba en jaydırıw jumısların sapa jaǵınan jańa basqıshqa kóteriw ilajları haqqında»ǵı PQ-5117-sanlı qararı.

2. Рабинович П.Д., Баграмян Е.Р. «Семинар по интерактивным технологиям на уроке: учебно-методическое пособие». -Москва, ГОУ «Педагогическая академия» (Педагогика академияси), 2010.

3. Гавронская Ю. «Интерактивность» и «интерактивное обучение» Высшее образование в России. - Москва: Московский государственный университет печати, 2008.

4. Подласый И. П. Педагогика: Новый курс: Учебник для студентов педагогических вузов. В 2 кн. Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения.

5. Горкова Л. А. Интерактивность как профессионально-ориентированный взгляд на обучение немецкому языку (ёки Интерактивность как профессионально-ориентированный подход...). // Академический вестник.

UDK: 372.891

**GEOGRAFIYA FANINI O'QITISHDA ZAMONAVIY VA INNOVATSION
TA'LIM MUHITINI TASHKIL ETISH****Toshimova Zarnigor Qayumqulovna** – *assistent o'qituvchi*tursunovolim04@gmail.com*Qarshi Turon universiteti***ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ И ИННОВАЦИОННОЙ УЧЕБНОЙ СРЕДЫ
В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ****Тошимова Зарнигор Каюмкуловна** – *ассистент преподаватель**Каршинский университет «Туран»***ORGANIZING A MODERN AND INNOVATIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT
IN TEACHING GEOGRAPHY****Toshimova Zarnigor Qayumqulovna** – *assistant teacher**Karshi Turon University*

Tayanch so'zlar: innovatsion o'qitish, simulyatsiya usuli, zamonaviy texnologiyalar, multimedia vositalari, muammolarni o'rganish.

Rezyume. Mazkur maqola geografik ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni integratsiya qilishning dolzarb masalalarini ilmiy tahlil qiladi. Tadqiqotda interaktiv darslar, multimedia resurslari, virtual (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR), shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) didaktik jarayonga ta'siri atroflicha o'rganiladi. Innovatsion yondashuvlar orqali ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning kognitiv motivatsiyasini kuchaytirish va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishning metodologik jihatlarini yoritilgan. Shuningdek, geografiya fanini o'qitishda uchraydigan pedagogik to'siqlar hamda ularni bartaraf etish bo'yicha samarali yechimlar taklif etiladi.

Ключевые слова: инновационное обучение, метод моделирования, современные технологии, мультимедийные инструменты, проблемное обучение.

Резюме. В данной статье приводится научный анализ актуальных вопросов интеграции инновационных педагогических технологий в процесс географического образования. В исследовании всесторонне изучается влияние интерактивных уроков, мультимедийных ресурсов, виртуальной (VR) и дополненной реальности (AR), а также информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) на дидактический процесс. Освещены методологические аспекты повышения качества образования, усиления когнитивной мотивации учащихся и развития их практических навыков посредством инновационных подходов. Кроме того, рассматриваются педагогические барьеры, возникающие при обучении географии, и предлагаются эффективные решения для их устранения.

Key words: innovative teaching, simulation method, modern technologies, multimedia tools, problem learning.

Summary. This article features a scientific analysis of current issues regarding the integration of innovative pedagogical technologies into geographical education. The study comprehensively examines the impact of interactive lessons, multimedia resources, virtual reality (VR), augmented reality (AR), and information and communication technologies (ICT) on the didactic process. It highlights the methodological aspects of enhancing educational quality, boosting students' cognitive motivation, and developing their practical skills through innovative approaches. Furthermore, the paper identifies pedagogical obstacles encountered in teaching geography and proposes effective solutions to overcome them.

Kirish. Bugungi kunda ilim fan va boshqa barcha sohalariga yangi texnologiyalar, zamonaviy yangiliklar kirib kelmoqda. Xususan ta'lim jarayonida o'qitishning yangi uslublari, metodlari, texnologiyalari juda tez va jadal tarzda yangilanmoqda. Ta'lim sohasiga innovatsion uslublarning kirib kelishi bugungi kungacha qo'llanilib kelayotgan an'anaviy o'qitish metodlari va uslublarniga qaraganda ancha samarali bo'lmoqda. Bu yangi uslublarni o'quv jarayonlarini samarali tashkil etish, talabalarga fanni keng va oson tarzda tushuntirish, o'qituvchilarga dars jarayonlarini unumli tashkil etishga kata yordam beradi. Qolaversa har bir pedagog ta'lim jarayonida talabani mavzu yuzasidan mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish, shaxsiy qobiliyatlarining yuzaga chiqarish va kelajakda olingan bilimlarni ishlata olish kabi ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Geografiya fani tabiiy fanlar qatoriga kirishi bilan bir qatorda ijtimoiy jarayonlarni, talabalarda dunyoviy bilimlarni shakllantirishda juda muhim o'rin tutadigan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Geografiya fanini o'qitishda ham zamonaviy ta'lim texnologiyalari,

innovatsion usullar, kreativ yondashuvlar orqali dars jarayonlarini tashkil etish fanni chuqur, tez va oson o'rgatishga yordam beradi. So'ngi yillarda geografiya fanini o'qitishga qaratilgan qator pedagogik texnologiyalar va metodlar bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari salmoqli tarzda ko'paymoqda. Ushbu metodlarni ilgari qo'llanilib kelinayotgan texnologiyalar va metodlarga qaraganda yuqori samaradorligi, interfaolligi va yangi nodatiyligi bilan ajralib turadi.

Xususan o'quv jarayonida interfaol metodlarni qo'llash orqali o'quvchilarni geografik bilim va ko'nikmalarini oshirish, o'quvchini dars jarayoniga qiziqishini yanada kuchaytishga qaratilgan ishlar Rahmonovning ilmiy tadqiqotlarida yaqqol namoyon bo'ladi [1]. Karimovning ishlarida darslarda multimedia vositalari orqali geografiya darslarini tashkil etish va talabalarni fanga qiziqitirish, ta'lim sifatini oshirish, olingan bilimlarni mustahkamlash va mavzuni soda tarzda tushuntirish kabi masalalar yoritilgan [2].

Shuningdek, geografiya fanini o'qitishda yangi zamonaviy usullarni qo'llashning samaradorligi,

talabalarda tadqiqot va tahlil ko'nikmalarini rivojlantirish, jamoaviy ishlash, ijodiy fikrlashni shakllantirish, fanda gedagogik innovatsiyalarni qo'llash orqali darslarda talabalarning individual ko'nikmalarini oshirish, o'quvchilarning bilimlarini oshirishda yangi usullardan foydalanish, interfaol texnologiyalarni qo'llash orqali dars mazmunini boyitish, yangi raqamli resurslar va zamonaviy platformalar orqali talabalarning mustaqil fikrlash va mustaqil ishlash qobiliyatini rag'batlantirish eng asosiy masalalardan biri hisoblanadi [3,4,5,6].

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Geografiya fanida innovatsion ta'lim muhitini yaratish fanni dunyo miqyosida olib borilayotgan ilmiy ishlar va tadqiqotlarga mos holda keng o'rganishga imkon yaratadi. Geografik axborot tizimlari va boshqa interaktiv platformalardan foydalanish o'quvchilarda tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishga yordam beri va o'quvchining mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishi kabi masalalar Bednarz va Heffron ishlarida yaqqol namoyon bo'lgan [7].

Geografiya fanida raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish fanni o'rganishda texnologik integratsiyani oshirishini va o'qitishni osonlashtirishi va o'qituvchilarga bir qator yengilliklar berishini, shu bilan birgalikda raqamli ta'lim vositalarini qo'llashda texnik resurslarning ko'p emasligi, o'qituvchilar uchun yangi usullarni o'rganishga va ularni qo'llash uchun vaqtning yetishmasligi va shu kabi boshqa masalarni hal qilish kerakligi haqidagi fikrlarni Rahmah Panjaitan tomonidan yoritilgan [8].

Natijalar va ularning muhokamasi. Tadqiqot natijalaridan ma'lumki, Geografiya fanlarini o'qitishda zamonaviy ta'lim muhitining ahamiyati juda katta. Fannida innovatsion metodlar va raqamli vositalardan foydalanish, o'quvchilarning geografik bilimlarini yanada chuqurlashtirishga yordam beradi (1-jadval).

1-jadval. Geografiya fanini o'qitishda keng qo'llaniladigan zamonaviy pedagogik metodlar

Metod nomi	Tarif	Misol
brain-storming	Geografiya fanida geografik muammolar bo'yicha barcha fikrlarni jamlash	<i>Iqlim o'zgarishlarining ma'lum bir hududga bo'lgan ta'sirini o'rganish</i>
klaster	Geografiya fanida geografik terminlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash	<i>Atmosfera mavzusi bo'yicha barcha terminlarni jamlash</i>
case-study	Geografiya fanida yuzaga keladigan geografik vaziyatlarni tahlil qilish	<i>Orol dengizidagi ekoogik muammolarni tahlil qilish</i>
project-based learning	Geografiya fanida o'quvchilarda mustaqil tadqiqotlar olib borishni shakllantirish	<i>Yashayotgan hududimizdagi tabiiy resurslarni o'rganish</i>
muammoli ta'lim	Geografiya fanida yuzaga keladigan global muammolarni o'quvchilar o'zlarining shaxsiy dunyo qarashlari orqali mustaqil hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish	<i>Dunyoda global iqlim o'zgarishlarini yechga qaratilgan yangiliklar</i>

Geografiya fanini o'rgatishda kompyuter dasturlari va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish zamonaviy geografiya fanining va bugungi kundagi ta'lim jarayoning eng asosiy ta'lablaridan biri hisoblanadi (2-jadval).

Geografiya darsida AKTdan foydalanish orqali:

- masofaviy ta'limning turli shakllaridan foydalangan holda o'quvchilarning geografiya faniga bo'lgan qiziqishini oshiradi;

- geografiya fanidagi ma'lumotlarni axborotlashtirish orqali o'quvchining ijodiy ishlash qobiliyati oshadi, keljakda mustaqil ishlash va maqsadlarni rejalashtirish ko'nikmalarini shakllantiradi;

- ta'lim jarayonini axborotlashtirish orqali o'qituvchining ish samaradorligini oshiradi, fan bo'yicha axborot almashuvi va axborot madaniyatini shakllantiradi.

2-jadval. Geografiya fanini o'qitishda keng qo'llaniladigan inovatsion ta'lim texnologiyalari

Innovatsion ta'lim texnologiyalari	Turlari
AKT	PowerPoint
	Google Earth
	Google Maps
	ArcGis
GIS texnologiyasi	QGIS
	Xaritalar bilan ishlash
Interaktiv xaritalar	Hududlarni fazoviy tahlil qilsish
	Masofaviy xaritalardan foydalanish
Virtual ekskursiyalar	Real vaqt rejimidagi ma'lumotlarni kuzatish
	Google Earth orqali dunyoning turli hududlariga virtual sayohat qilish
Mobile Learning	Uyali aloqalar orqali geografik ma'lumotlarni o'rganish
Masofaviy ta'lim texnologiyalari	Google Classroom
	Moodle
	Zoom
	Microsoft Teams
Gamifikatsiya	Kahoot
	Quizizz
	Wordwall
	LearningApps

Axborot texnologiyalari orqali geografiya fanida innovatsion yondoshuvlar dars jarayonlarini tizimli va yangicha yondoshuviga olib keladi. Shuningdek, zamonaviy va ananaviy ta'lim metodlari innovatsion ta'lim muhiti bilan birgalikdata'lim sifatini yanada oshiradi va o'quvchilarning geografik bilimlarini yanada chuqurlashtirishga imkon beradi.

Xulosa. O'tkazilgan eksperimental tahlillar dars jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni transfer qilish o'quvchilarning intellektual salohiyatini faollashtirish, fanga bo'lgan motivatsiyasini prognozli ravishda oshirish hamda kreativ fikrlash ko'nikmalarini barqarorlashtirishda yuqori samara berishini tasdiqladi. Loyihaviy o'qitish platformalari, vizual multimedia resurslari hamda interaktiv texnikalar ta'lim muhitining dinamikligini ta'minlab, abstraksion geografik qonuniyatlarni o'zlashtirishni soddalashtiradi va o'quvchilarning amaliy-hududiy kompetensiyalarini shakllantiradi. Izlanishlar doirasida pedagoglarning metodik

faoliyatini ratsionalizatsiyalash hamda o'quv strategiyalarini individual-differensial trayektoriya asosida modellashtrish imkoniyatlari ham alohida asoslab berildi. Muxtasar qilib aytganda, innovatsion-pedagogik instrumentariyni ta'lim amaliyotiga integratsiya qilish geografik fanlar silsilasini o'qitish konseptining samaradorlik indeksini prognozli ravishda yuksaltiradi. Bu esa o'z navbatida, zamonaviy maktab pedagogikasida innovatsion paradigmalarni muvaffaqiyatli realizatsiya qilish naqadar dolzarb ekanligini isbotlaydi.

Emiprik tahlillarning ko'rsatkichlari shuni tasdiqladiki, innovatsion-pedagogik metodologiyani geografik ta'lim kontseptiga sinxronlashtirish ta'lim oluvchilarning fundamental akkumulyativ bilimlarini yuksaltiribgina qolmay, ularning ichki kognitiv motivatsiyasini, dars strukturasidagi dinamik faolligini hamda avtonom (mustaqil) tadqiqotchilik ko'nikmalarini barqarorlashtiradi. Evristik (interfaol) strategiyalar, raqamli multimedia ekotizimlari hamda loyihaviy o'qitish texnologiyalarining

klasterli kombinatsiyasi ta'lim muhitining interaktivlik ko'rsatkichini va umumiy unumdorligini maksimal- lashtiradi, bu esa murakkab nazariy mavzularni talabalarga soddalashtirilgan sxemalar asosida interpretatsiya qilish (etkazish) imkonini yaratadi. Tahlillar shuni ham oydinlashtirdiki, ilg'or pedagogik yondashuvlar o'qituv- chining kasbiy-metodik ishlarini optimallashtirish bilan birga, darslarni tabaqalashtirilgan (differensial) va individual shakllarda loyihalash afzalliklarini kafolatlaydi. Ushbu yondashuv amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq etilganda, yoshlarning ijodiy fikrlash madaniyatini hamda mustaqil tahliliy-izlanuvchanlik qobiliyatini yuksaltirishga, shuningdek, darslarni yuqori unumdorlikda tashkil etishga xizmat qiladi. Umumlashtirilgan yakuniy xulosaga ko'ra, geografiya ta'limi arxitektonikasida innovatsion texnologiyalardan doimiy foydalanish o'quvchilar yutuqlarini oshirish bilan parallel ravishda, ularning shaxs sifatida kamol topishida fundamental omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Rahmonova D. Interaktiv metodlarning maktab geografiyasi fanini o'qitish samaradorligiga ta'siri. - Toshkent: Pedagogika nashriyoti. 2018.
2. Karimov A. Hamkorlar. Multimedia vositalari yordamida geografiya fanini o'qitish metodikasi. - Tashkent: Fan va Ta'lim. 2019.
3. Toshpulatova S. Loyiha asosidagi o'qitish va talabalarning ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirish. -Samarqand: Oliy ta'lim nashriyoti. 2020.
4. Abdullaeva N. Innovatsion pedagogik yondashuvlar va individual o'qitish usullari. -Buxoro: Ta'lim va ilm. 2021.
5. Alimov R., Karimova M. Raqamli resurslar va interfaol texnologiyalarni qo'llash tajribasi. -Toshkent: Pedagogik ilmiy jurnali. 5(2), 45-53. 2022.
6. Omonova L. Geografiya darslarida multimediya va innovatsion metodlarning kombinatsiyasi. -Tashkent: Innovatsion ta'lim nashriyoti. 2023.
7. Bednarz S., Heffron S., Huynh N. A road map for 21st century geography education. Washington, DC: Association of American Geographers. 2013.
8. Panjaitan B.R., Ningrum E., Waluya B. Digital Learning Tools in Geography Education: A Systematic Literature Review. The Eurasia Proceedings of Educational and Social Sciences, 33, 135-143. 2023.

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

OLIIY TA'LIM TIZIMIDA TALABALARNING O'ZIGA ISHONCHINI RIVOJLANTIRISH PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Dawkeeva Aydin Oralbaevna – Psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
adawkeeva@mail.ru

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

РАЗВИТИЕ УВЕРЕННОСТИ СТУДЕНТОВ В СЕБЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Даукеева Айдын Оралбаевна – доктор психологических наук (DSc), доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

DEVELOPING STUDENTS' SELF-CONFIDENCE IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM AS A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

Dawkeeva Aydin Oralbaevna – Doctor of Psychological Sciences (DSc), Associate Professor
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: oʻziga ishonch, oʻz-oʻzini baholash, oʻzini anglash, psixologik fenomen, stressni boshqarish, ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash, mentorlik, pedagogik faoliyat, shaxs rivojlanishi, motivatsiya, iroda psixologiyasi, kasbiy tayyorgarlik.

Rezyume. Maqolada talabalarning oʻziga ishonchini rivojlantirish psixologik fenomen sifatida koʻrib chiqiladi. Oʻziga ishonchning ilmiy-nazariy asoslari, Sharq mutafakkirlari Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Kaykovus, Jaloliddin Rumiy va gʻarb olimlari Z.Freyd, A.Bandura, C.Rogers, A.Maslou va boshqalar qarashlarida ushbu fenomenning oʻrni tahlil qilinadi. Oʻziga ishonchni rivojlantirishda oʻz-oʻzini baholash, oʻzini anglash, stressni boshqarish, ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash va mentorlikning roli yoritiladi.

Ключевые слова: уверенность в себе, самооценка, самосознание, психологический феномен, управление стрессом, социальная поддержка, наставничество, педагогическая деятельность, развитие личности, мотивация, психология воли, профессиональная подготовка.

Резюме. В статье рассматривается развитие уверенности в себе у студентов как психологический феномен. В статье анализируются научные и теоретические основы уверенности в себе, роль этого феномена во взглядах восточных мыслителей Абу Али ибн Сины, Абу Насра аль-Фараби, Кайковуса, Джалалуддина Руми и западных ученых З. Фрейда, А. Бандуры, К. Роджерса, А. Маслоу и других. Подчеркивается роль самооценки, самосознания, управления стрессом, социальной поддержки и наставничества в развитии уверенности в себе.

Key words: self-confidence, self-esteem, self-awareness, psychological phenomenon, stress management, social support, mentoring, teaching, personal development, motivation, psychology of willpower, professional training.

Summary. This article examines the development of self-confidence in students as a psychological phenomenon. It analyzes the scientific and theoretical foundations of self-confidence, its role in the views of Eastern thinkers Abu Ali ibn Sina, Abu Nasr al-Farabi, Kaikovus, and Jalaluddin Rumi, and Western scholars Z.Freud, A.Bandura, K.Rogers, A.Maslow, and others. The role of self-esteem, self-awareness, stress management, social support, and mentoring in the development of self-confidence is emphasized.

Kirish. Talabalarning oʻziga ishonchi taʼlim jarayonining sifatini belgilovchi muhim omil boʻlib, taʼlim samaradorligini oshiradi. Talabalarning oʻziga ishonchi, ularning oʻz qobiliyatlari va salohiyatini toʻgʻri anglashiga, stressni boshqarish qobiliyatiga, ijtimoiy qoʻllab-quvvatlashga va mentorlik yordamiga bogʻliq. Oʻziga ishonchni rivojlantirish bugungi kunda jahon psixologiyasi fanida boy materiallar toʻplangan boʻlib, bu oʻz navbatida insonning maqsadi, munosabati, kechinmalari, holati oʻzgarishi va yangidan tuzilishi haqida ilmiy-nazariy maʼlumotlar beradi. Psixologiya insonning ruhiy holatini oʻrganish, shakllantirish, takomillashtirish, rivojlantirish, yangi sifat bosqichiga oʻtish imkoniyati borligi bilan oʻziga xos amaliy va tatbiqiy fanga aylanib borayotganligi qayd etiladi.

Adabiyotlar tahlili. Oʻziga ishonchni rivojlantirish uchun masʼul boʻlgan neyrofiziologik jarayonlar miyaning koʻplab sohalarida toʻplangan, ammo miyaning frontal lobi oʻzini oʻzi boshqarish uchun eng muhim hisoblanadi. Frontal lobning shikastlanishi yoki uning konjenital patologiyalari oʻz-oʻzini nazorat qilishning buzilishiga olib

keladi; tajovuzkor va jinoiy xatti-harakatlar ham koʻpincha frontal lob patologiyasi bilan bogʻliq.

Oʻziga ishonchni rivojlantirish muammosini psixologik jihatdan oʻrgangan olimlardan biri Z.Freyd boʻlib, u shaxsning oʻz xulq-atvorini boshqarish qobiliyatini tushuntirish uchun bir qancha ichki psixik agentlarni sanab oʻtadi. Z.Freyd oʻziga ishonchni rivojlantirishni "Men"ning oʻzini oʻzi himoyalash instinkti sifatida tahlil qiladi. Uning nazarida «Men»ning rivojlanishi avtomatik tarzda oʻziga ishonchni rivojlantirish kuchayishiga olib keladi [1].

A.Bandura oʻzining asarida oʻz-oʻzini baholashning shaxsiy muvaffaqiyatlarga taʼsirini tadqiq etdi. Bandura taʼkidlashicha, oʻz-oʻzini baholash oʻz qobiliyatiga ishonchni rivojlantirishga yordam beradi. Shaxsning muvaffaqiyatlari va tajribalari oʻz-oʻzini baholash darajasiga bevosita taʼsir koʻrsatadi [2]. Shuningdek, oʻz-oʻzini baholash shaxsning oʻz salohiyatini qanday qabul qilishi va qadr-qimmatini aniqlashning psixologik jarayonidir.

Sharq mutafakkirlari oʻziga ishonchni rivojlantirishning shaxs kamolotini taʼminlashdagi oʻrni va roliga alohida

e'tibor berganlar. Abu Ali ibn Sino ijtimoiy hayotda shaxsning roliga katta e'tibor qaratadi. Tashqi muhit va odamlar insonlar orasidagi uyg'unlikni bo'lishi shaxsda ijobiy va salbiy sifatlarning shakllanishiga ta'sir qilishi va shu bois shaxsdagi o'zini nazorat qilishda ijtimoiy muhitning muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi [3].

Abu Nasr Forobiyning qarashlarida inson va borliqni birga munosabatda bo'lishi, shaxslararo munosabatlarni shaxs takomillashuvidagi roli haqida juda ko'plab talqinlar keltirilgan. Shaxsdagi har xil ehtiyojlarni qondirish uni kamolot cho'qqisiga olib boradi va bu uning o'ziga ishonchni rivojlantirishini yanada shakllantiradi. Shuningdek, uning asarlarida shaxsning psixologik xususiyatlari hamda ijtimoiylashuvning roli ko'rsatib o'tiladi [4].

Kaykovusning «Qobusnoma» asarida inson kamolotida axloq va tarbiyaning roli beqiyosligi ko'rsatib o'tiladi. Kaykovus o'ziga ishonchni rivojlantirishi insonning kamolotini ko'rsatuvchi axloqiy xislatlardan biri sifatida talqin etgan. Jaloliddin Rumiyning izlanishlariga ko'ra, insonning idroki u yashayotgan jamiyatning bir ko'rinishidir. Shaxsning jamiyatdagi rolini uning ilmliligi bilan bir qatorda shaxsiy fazilatlarini belgilaydi.

Stress pedagogning o'ziga ishonchini pasaytirishi mumkin. R.Lazarus va S.Folkman stressni boshqarish va shaxsning ishonchiga ta'sirini ko'rsatadilar. Ularning tadqiqotlari stressni boshqarish va muammolarni hal qilish ko'nikmalari o'ziga ishonchni oshirishda samarali ekanligini ta'kidlaydi. Stress – bu shaxsning tashqi yoki ichki tahdidlarga javoban ko'rsatgan psixologik va fiziologik reaksiyalar to'plamidir [6].

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash odamning jamiyatdagi muhim aloqalari va yordamni qanday qabul qilishidir. Sh.Taylor ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning shaxsning o'ziga ishonchini oshirishdagi rolini ta'kidlaydi. Taylorning tadqiqotlariga ko'ra, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash o'z-o'zini baholash va umumiy ishonch darajasini oshiradi [8]. Oila va jamoaning talabalarga qo'llab-quvvatlashi o'ziga ishonchni oshirishda katta rol o'ynaydi. U.Bronfenbrennerning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'lajak pedagoglarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi [5].

Metodologik tahlil.

Psixanalitik yo'nalish (Freyd, Adler, Xorni, Yung) – o'ziga ishonchni psixologik himoya mexanizmlari orqali tushuntiradi. Bu yondashuv ichki ziddiyatlar va "Men"ning rivojlanishi bilan bog'liq.

Kognitiv yo'nalish (Bandura, Lazarus, Piaje, Kelli) – xulq-atvor va ishonchni kognitiv jarayonlar boshqaradi degan g'oyaga asoslanadi. Banduraning o'z-o'zini baholash nazariyasi maqolaning markaziy tayanchi bo'lib xizmat qiladi.

Gumanistik yo'nalish (Maslou, Rodgers, Frankl) – o'zini anglash va shaxsiy o'sish orqali ishonch rivojlanadi, degan falsafaga suyanadi.

Shuningdek o'ziga ishonch hissi pedagogik faoliyatda asosiy motivatsion omillardan biridir. O'ziga ishonch shaxsning o'z salohiyatiga ishonish va ishlarida muvaffaqiyatga erishish qobiliyatidir. Pedagogning o'ziga bo'lgan ishonchi uning o'quvchilar bilan samarali muloqot qilishiga yordam beradi. Ushbu sifat pedagogning darslarni samarali tashkil etishiga va murakkab vaziyatlarda mustaqil qarorlar qabul qilishiga yordam beradi.

O'ziga ishonchni rivojlantirish uchun pedagoglarga maxsus trening va mashg'ulotlar tashkil etish zarur. Ushbu treninglar pedagoglarda o'ziga ishonchni shakllantiruvchi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Pedagoglar o'z salohiyatini anglagan holda, o'quvchilarga yanada samarali ta'lim berishadi. Mentorlik tajribali shaxslar tomonidan yangi bo'lajak pedagoglarga yordam berish orqali o'ziga ishonchni oshiradi. K.Levinson mentorlikning professional rivojlanishdagi ahamiyatini ko'rsatadi [7]. O'z o'zini anglash, o'zidagi o'sha jamiyat normalariga to'g'ri kelmaydigan, no'maqul sifatlarni anglamaslikka, ularni "yashirishga" harakat qilish, o'z navbatida o'ziga ishonchni rivojlantirishda ma'lum bir to'siqlarni keltirib chiqarishi mumkin (bu fikr avstriyalik olim Z.Freyd nazariyasiga ham mos keladi). Bu esa har bir shaxsdagi o'z shaxsiyatini o'ziga xos himoya qilish mexanizmidir. Bunday himoya mexanizmi shaxsni ko'pincha salbiy munosabatlardan saqlaydi va emotsional holatlarda nazorat qilishda yordam beradi.

Xorij olimlari tomonidan mazkur muammoga oid ilmiy-nazariy yondashuvlarni tahlil qilish, shaxsning biologik asosidan ajratilgan holda yoki individual o'zini o'zi boshqarishni tadqiq qilishga yordam beradi.

Shuningdek, o'ziga ishonchni rivojlantirishva umuman talaba shaxsiyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Psixanaliz vakillari (A.Adler, Z.Freyd, K.Xorni, K.Yung va boshqalar) o'ziga ishonchni rivojlantirish muammosini bilvosita, psixologik himoya mexanizmi omillari orqali ko'rib chiqadilar. Bu esa shaxsni himoya qilish uchun ma'sul bo'lgan har qanday kognitiv operatsiyalarning shakllanishini ta'minlaydi.

Kognitivizm tarafdorlari (M.Arnold, J.Kelli, L.Kolberg, R.Lazarus, J.Piaje va boshqalar) kognitiv jarayonlar inson xatti-harakatlarini boshqarishda muhim rol o'ynaydi, deya ta'kidlaydilar.

Ta'kidlashimizcha, pedagoglar bir-biri bilan tajriba almashish orqali o'z salohiyatlarini yanada kengaytirishlari mumkin. O'ziga ishonch hissi rivojlangan pedagoglar boshqalar bilan hamkorlikda ishlashga tayyor bo'ladilar. Hamkorlik pedagoglarning bilim va ko'nikmalarini boyitishga yordam beradi va ularning kasbiy o'sishini qo'llab-quvvatlaydi. O'ziga ishonch hissi bilan pedagoglar murakkab vaziyatlarda boshqalardan yordam so'rashga tayyor bo'ladi. Bu jarayon o'zaro ishonchni mustahkamlaydi va jamoaviy ishlashni kuchaytiradi. Shuningdek, o'ziga ishonch bilan pedagoglar yangi metodlarni qo'llashda dadil qarorlar qabul qilishadi. Bu esa ta'lim jarayonining sifatini oshirishga yordam beradi.

Bizning fikrimizcha, o'ziga ishonchni rivojlantirishda pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega. Kasbiy tayyorgarlik jarayonida pedagoglar o'z bilim va ko'nikmalarini mustahkamlashadi. O'z kasbiy salohiyatiga ishonadigan pedagoglar o'quvchilarga yuqori darajadagi ta'lim berishga qodir bo'ladi. talabalar kasbiy tayyorgarlik davomida o'ziga ishonchni oshiruvchi ko'nikmalarni egallashlari lozim. O'ziga ishonch hissi pedagoglarga murakkab vaziyatlarda stressni boshqarishga yordam beradi. Pedagoglar kasbiy tayyorgarlik orqali o'zlarining zaif tomonlarini yaxshiroq anglaydilar va ularni rivojlantirishga intilishadi. Kasbiy tayyorgarlikda o'ziga ishonchni oshirish pedagoglarning motivatsiyasini va ta'lim sifatini yaxshilaydi. Shu bilan birga, o'ziga ishonchni rivojlantirish kasbiy muvaffaqiyatlarning asosi hisoblanadi.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash – bu odamning jamiyatdagi muhim aloqalari va yordamni qanday qabul qilishidir. Sh.Taylor ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning shaxsning o'ziga ishonchini oshirishdagi rolini ta'kidlaydi. Taylorning tadqiqotlariga ko'ra, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash o'z-o'zini baholash va umumiy ishonch darajasini oshiradi.

Mentorlik tajribali shaxslar tomonidan yangi bo'lajak pedagoglarga yordam berish orqali o'ziga ishonchni oshiradi. K.Levinson asarida mentorlikning professional rivojlanishdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Levinsonning fikricha, tajribali mentorlar yordamida bo'lajak pedagoglarning o'ziga bo'lgan ishonchi oshadi.

Oila va jamoaning qo'llab-quvvatlashi talabalar o'ziga ishonchni oshirishda katta rol o'ynaydi. U.Bronfenbrenner o'z asrlarida oila va jamoaning shaxsiy rivojlanishga ta'sirini ko'rsatadi. Bronfenbrennerning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'lajak pedagoglarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi.

Bizning fikrimizcha, talabalarning o'ziga ishonchini rivojlantirish psixologik jihatlarni hisobga olish orqali amalga oshirilishi kerak. O'z-o'zini baholash, o'zini anglash, stressni boshqarish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, mentorlik va jamoa qo'llab-quvvatlashi kabi faktorlardan

foydalanish talabalarning o'ziga ishonchini oshirishga yordam beradi. Ta'lim jarayonida kasbiy rivojlanish dasturlari, psixologik yondashuvlar va ijtimoiy yordam strategiyalarini ishlab chiqish orqali talabalarning muvaffaqiyatini oshirish mumkin.

Xulosa. Umuman olganda, talabalarning o'ziga ishonchini rivojlantirish psixologik jihatlarni hisobga olish orqali amalga oshirilishi kerak. O'z-o'zini baholash, o'zini anglash, stressni boshqarish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, mentorlik va jamoa qo'llab-quvvatlashi kabi faktorlardan foydalanish talabalarning o'ziga ishonchini oshirishga yordam beradi. Ta'lim jarayonida kasbiy rivojlanish dasturlari, psixologik yondashuvlar va ijtimoiy yordam strategiyalarini ishlab chiqish orqali talabalarning muvaffaqiyatini oshirish mumkin. O'ziga ishonchni rivojlantirish muammosi hozirgi zamon intellektual jarayonlar, emotsional kechinmalar, obrazlarning o'ziga xos jihatlari hamda tasavvurlarning majmuasida o'z ifodasini topmoqda. Bu esa o'zining psixologik talablariga va tamoyillariga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Biologik, sotsiologik, individual-psixologik va psixologik yondashuvlar doirasida o'ziga ishonchni rivojlantirishni kompleks o'rganish ilmiy jihatdan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Freyd Z. Psixoanaliz to'g'risida besh ma'ruza. – Toshkent: «G'afur G'ulom», 1990.
2. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. – New York: «Freeman», 1997.
3. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. – Toshkent: «Fan», 1981.
4. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
5. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. – Cambridge: Harvard University Press, 1979.
6. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. -New York: Springer. 1984.
7. Levinson H. The seasons of a man's life. - New York: Knopf. 1978.
8. Taylor S.E. Social support: A Review. In M.P.Levine & P.L.Williams (Eds.), Psychosocial factors in health and illness. -New York: Wiley. 80-100-b. 2006.

SALAMAT TURMÍS TÁRIZIN QÁIPILESTRIWDE SALAMATLIQ PSIXOLOGIYASÍNÍN ORNÍ**Klicheva Zulfiya Polatovna** – *psixologiya ilimleri doktori (DSc), professor*klichevazulfiya6969@gmail.com*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti***РОЛЬ ПСИХОЛОГИИ ЗДОРОВЬЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВОГО
ОБРАЗА ЖИЗНИ****Клычева Зульфия Полатовна** – *доктор психологических наук (DSc), профессор**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***THE ROLE OF HEALTH PSYCHOLOGY IN THE FORMATION OF HEALTHY LIFESTYLE****Klicheva Zulfiya Polatovna** – *Doctor of Psychological Sciences (DSc), Professor**Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch soʻzlar: salomatlik psixologiyasi, sogʻlom turmush tarzi, stress, ijtimoiy-psixologik omillar, shaxs, xulq-atvor.

Rezyume. Ushbu maqolada sogʻlom turmush tarzini shakllantirishda salomatlik psixologiyasining oʻrni va ahamiyati, insonning ruhiy salomatligi, sogʻliqni saqlash va mustahkamlash masalalari, shuningdek, psixologik omillarning sogʻlom turmush tarziga taʼsiri haqida maʼlumotlar berilgan.

Ключевые слова: психология здоровья, здоровый образ жизни, стресс, социально-психологические факторы, личность, поведение.

Резюме. В данной статье представлена информация о роли и значении психологии здоровья в формировании здорового образа жизни, психологическом благополучии человека, вопросах сохранения и укрепления здоровья, а также о влиянии психологических факторов на здоровый образ жизни.

Key words: Health psychology, healthy lifestyle, stress, socio-psychological factors, personality, behavior.

Summary. This article provides information on the role and importance of health psychology in shaping a healthy lifestyle, human psychological well-being, issues of maintaining and strengthening health, as well as the influence of psychological factors on a healthy lifestyle.

Kirisiw. Házirgi dáwirde adamnıń densawlıǵın saqlaw tek medicinanıń emes, al psixologıyanıń da áhmiyetli máseleleriniń biri bolıp tabıladı. S alamat turmıs tárizi tek ǵana fizikalıq belsendilik penen emes, al adamnıń psixologıyalıq jaǵdayı, emociyalıq turaqlılıǵı hám densawlıqqa bolǵan kózqarası menen de tıǵız baylanıslı. Sol sebepli salamatlıq psixologıyası adamnıń densawlıǵın saqlaw hám bekkemlewde ayrıqsha orın iyeleydi. Salamatlıq psixologıyası adamnıń psixologıyalıq jaǵdayın jasartıw, keselliklerdiń aldın alıw hám salamat turmıs tárizin qalıplestiriw máselelerin úyrenedi. Sonıń menen birge, salamatlıq haqqında sóz etilgende, onı, eń dáslep, insan denesi hám dene pishiminiń kesel bolmaǵan waqıttaǵı jaǵdayı hám de kesellikler júz bergende baqlanatuǵın ayırım awırıwlar, dárt penen baylanıslı túrde túsindiriledi. Biraq dene hám dene-pishim, aqıl hám sana-sezim tikkeley adamnıń ózine tiyisli bolǵanı ushın, oǵan baylanıslı bolǵan densawlıǵımız tek ǵana medicina iliminiń emes, al psixologıyamız da izertlew predmetin quraydı [3].

Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, XXI ásirge kelip salamatlıq psixologıyası shaxs salamatlıǵınıń turaqlılıǵın támiyinlewde jámiyetlik-psixologıyalıq faktorlarǵa, shaxstıń ózine, átirapındaǵı adamlarǵa, olar arasındaǵı óz ara múnásibetke kóbirek itibar qarata basladı.

Demek, salmatlıqtıń social-psixologıyalıq ólshemleri degende, eń dáslep, ózimizdiń ózimizge, basqalarǵa, átirapımızdaǵı jaqınlarımızǵa, biz ushın áhmiyetli bolǵan insanalrǵa, yar-doslarımızǵa múnásibetlerimiz, kásipleslerimiz, miynet hám oqıw iskerligindegi sherikligimizdiń bizge hám salamatlıǵımızǵa kórsetiwi múmkin bolǵan on hám kerı tásirleri názerde tutıladı [1].

Tiykargı bólim. Slamat turmıs tárizi – adamnıń dene hám ruwxıy sawlıǵın saqlawǵa qaratılǵan ádetler hám minez-qulıqlar jıyındısı. Buǵan durıs awqatlanıw, dene

shınıqtırıw, jeterli dem alıw, zıyanlı ádetlerden bas tartıw hám emocionallıq teń salmaqlılıq kiredi.

Salamatlıq psixologıyası adamnıń óz densawlıǵına juwapkershiligin arttırıwda úlken orın tutadı. Psixologıyalıq motivaciya, pozitiv oylaw, stress penen gúresi w hám emociyalardı basqara alıw saw salamat turmıs táriziniń tiykargı faktorları bolıp esaplanadı [2].

Stress adamnıń densawlıǵına terisinshe tásir etedi. Uzaq waqıtlıq stress júrek, qan tamirları kesellikleri, immunitettiń tómenlewi hám psixikalıq buzılıwlarǵa sebep bolıwı múmkin. Sol sebepli stresti basqara biliw processlerin rawajlandırıw áhmiyetli.

Ámeliy psixologıyada túsindiriwdiń túrli qural hám usılları bar bolıp, olar arasında ózin-ózi ańlaw hám minez-qulqın qadaǵalaw eń nátiyjeli esaplanadı. Bunıń ushın dáslep ruwxıy salamatlıqtıń ólshemlerin biliw kerek:

- sport penen shuǵıllanıw maqsetke muwapıq ekeni, kúndelikli fizikalıq shınıǵıw barksamallıq ólshemi ekeni, fizikalıq jumıs penen aqlıy jumıstıń teń salmaqlılıǵına ámel etiw, waqtında awqatlanıp, waqtında uyqılaw kerek ekenligi, kózdi, qulaqtı, kerek bolsa, jaman sóz, jaman kóz hám fizikalıq tásirlerden saqlaw, shegiw, ishiw zıyanı – hámмесin bilemiz, biraq bilip turıp, salamat turmıs tárizi qaǵıydaların hár qádemde buza beremiz.

Birinshiden, hár bir adamnıń pikirinshe, bul qaǵıydalar hámме buzıp atırǵanday seziledi hám ol: «Men de hámме qatarındaman», - dep juwmaq shıǵaradı.

Ekinshiden, adamlardıń salamat turmıs tárizine ámel etiwine kesent etetuǵın faktorlardan biri – adamlarda salamat jasaw ushın sebep, motiv hám umtıstıń kúshsizligi bolıp tabıladı. Yaǵnıy, kópsiliktiń tań azanda turıp, dene shınıǵıwları menen shuǵıllanıw qálewi tańǵı shiyrin uyqıdan jeńil keledi [3].

Úshinshiden, pikirlewdegi analogiya, uqsastırıw sıyaqlı qaşıyetler salamat turmıs tárizi ólshemlerin qabıllawǵa

járdem beredi. Máselen, televidenie yamasa radio arqalı salamat turmıs tárizin óziniń ómirlik principine aylandırǵan hám bul iste úlken tabıslarǵa erisken adamlardıń úlgi ádewir tásirli. Sebebi adam ózin úlgi tutatúǵın adamnıń ornına qoyıwǵa beyim boladı hám mende sonday salamat bolaman, degen pikir payda boladı.

Tórtinshiden, bilimlendiriw, GXQnıń tiykarǵı wazıypası – úgit-násiyatlaw. Bunday úgit-násiyatlawdıń tásirshenligin támiyinlew zárúr. Kerek bolsa, adamnıń erte qartayıwı, betlerindegi jıyıqlar, kesellik hám basqalar aqibetinde erte ómirден kóz jumıwına alıp keletúǵının ayta beriw hám onıń aldın alıwdıń birden-bir ilajı salamat turmıs tárizi ekenin jaslıqtan balanıń sanasına jetkeriw kerek. Geyde televizor arqalı anaw yamasa mınaw reklama berilse, ókpeleyimiz, sebebi jaqsı kórip atırǵan kórsetiwdiń bolǵanı ushın usınday unamsız sezim tuwıladı. Negizinde sol reklama úzindilerinde salamat turmıs tárizine baylanıslı kórinisler kórsetilse, máselen, zıyanlı ádetlerden waz keshiwdiń paydası, durıs hám waqtında awqatlanıw, fizikalıq shınıǵıwları orınlap atırǵan tanıs, abıraylı shaxslardı kórsete beriw hám bunday kórinislerge ádetleniwge alıp keledi.

Negizinde fizikalıq salamatlıq xalqımız ushın eń áhmiyetli qádiriýatlardan biri bolıwı menen birgelikte ol hár birimizdiń dúnyaqarasımızdıń, ideologiyamızdıń, aqılǵa say turmıs tárizimizdiń ajıralmas bólegi bolıwı kerek. Sebebi, salamatlıq – bul insan denesi hám ruwxındaǵı sonday jaǵday, ol házir, házirgi waqıtta kesel emes hám sol sebepli ol turmıstaǵı, ómirdegi kóplegen wazıypaları, wazıypaları orınlaw imkaniyatına iye, hám usı jaǵday jaqsı hám qayırılı, iygiliqli islerdi ámelge asırıw ushın real imkaniyat bolıp tabıladı [1, 3].

Salamatlıqtıń social-psixologiyalıq faktorları haqqında sóz etilgende, eń dáslep, onıń insan shaxsı hám pútin birlik sıpatındaǵı qásiyetleri názerde tutıladı. Bul orında qolǵa kirgiziletuǵın hár qanday jetiskenlik yamasa mashqalalardıń sheshimi, eń áweli, "salamat shaxs degen ne?" degen sorawǵa juwap tabıwǵa imkan beredi. Belgili rus psixiatri S.S.Korsakov jazǵanıday, salamat shaxsqı tiyisli barlıq qásiyetler bir-biri menen qansha óz ara sáykes, baylanıslı, teń salmaqlı hám sırtqı ortalıqtıń oǵan qawıp salıwshı faktorlarına shıdamlı bolsa, ol sonsha bekkem hám salamat boladı.

Salamat turmıs tárizin qalıplestiriwde salamatlıq psixologiyasınıń ornı ayrıqsha. Ol adamnıń densawlıǵına sanalı qatnasıwın qalıplestiredi, paydalı ádetlerdi rawajlandıradı hám keselliklerdiń aldın alıwǵa járdem beredi. Densawlıqtı saqlaw ushın fizikalıq belsendilik penen birge psixologiyalıq sawlıqqa da úlken itibar beriw zárúr.

Salamatlıq psixologiyası saw salamat turmıs tárizin qalıplestiriwde áhmiyetli ilimiy hám ámeliy baǵdar bolıp tabıladı. Psixologiyalıq sawlıqtı bekkemlew, stresti basqara biliw hám saw ádetlerdi qalıplestiriw arqalı jámiyette saw hám belsendi insanlardı tárbiyalaw múmkin [3, 4].

Biz joqarıda salamatlıq psixologiyasınıń pán sıpatında atap ótik, eger oǵan pán sıpatında teoriyalıq jaqtan qatnasta bolsaq, insan organizmin belgili bir turaqlılıqta uslap turıwdıń sırların hár tárepleme kóz aldımızǵa keltiriwge tuwra keledi. Yaǵnıy, teoriyalıq psixologiya salamatlıqtıń túrli basqıshlarında, túrli kórinislerde júz beretuǵın somatikalıq, organikalıq, psixologiyalıq faktorlardıń sáykesligi sıpatında qaraydı.

Biologiyalıq basqısh bul insannıń salamatlıǵına baylanıslı tirishilik iskerligi ózine tán janlı sistema bolıp, ol ómiri dawamında túrli óz ara baylanıslı dáwirlerdi hám basqıshlardı óz ishine aladı. Olar arasında biologiyalıq, psixologiyalıq, sociallıq basqısh hám faktorlar sisteması ayrıqsha orın tutadı. Adamnıń salamat salamatlıǵı hár bir basqıshta ózine tán tárizde kórinedi. Máselen, biologiyalıq basqıshtaǵı salamatlıq tiykarınan ishki aǵzalar funkciyalarınń óz ara dinamikalıq sáykesligi hám olardıń sırtqı ortalıq tásirlerine tuwrı, adekvat juwabı sıpatında kórinedi.

Sonı tán alıw kerek, biziń óz salamatlıǵımızdı qorǵawımız, organizmniń qorǵanıw imkaniyatların arttırıp, kesel bolıp qalǵanda qanday jollar menen kesellikten qutılıw haqqındaǵı pikirler hám tájiriýbe ómir dawamında jetilisip baradı. Bul proceslerge baylanıslı psixologiyalıq-ruwxıy faktorlar haqqındaǵı túsiniqlerimiz, tilekke qarsı, onsha anıq hám jetik emes. Sebebi adam denesinde, ishki organlarında neler júz berip atırǵanlıǵın tikkeley seziwge uqıplı emes.

Salamatlıqtıń ruwxıy-psixologiyalıq faktorları haqqında sóz bolǵanda, eń dáslep, onıń insan shaxsı hám bir pútin birlik túrindegi ózgeshelikleri názerde tutıladı. Psixologiyalıq salamatlıqqa qawıp salıwshı faktorlarǵa, eń dáslep, tómendegilerdi kirgiziw múmkin:

- minez-qulıqta unamsız sıpatlardıń ústinligi, ádep-ikramlılıq elementleri, kemshilikler;
- ómirlik mólsherlerdiń nadurıs tańlanganlıǵı;
- turmıs tárizinń tártipsizligi;
- intellektual potentsialdıń ústin emesligi;
- múnásibet mádeniyatınıń tómengili;
- shuǵıllanbaw.

Bulardıń hámmesi tiykarınan kelip shıǵıw kózqarasınan organizmimizdegi fiziologiyalıq, biologiyalıq proceslerden göre tikkeley shaxsımızǵa baylanıslı bolǵan sociallıq faktorlardıń ózgesheliklerinen kelip shıǵadı [2, 3, 4].

Psixologiyalıq faktorlardan sociallıq faktorlarǵa ótiw, olardı bir-birinen keskin ajratıw, olar arasına qanday da bir shegaralar qoyıw biraz qıyın. Sebebi, shaxstıń psixologiyalıq qásiyetleri onı qorshap turǵan jámiyetlik qatnasıqlar sistemasına júdá baylanıslı. Bul basqıshta insan sociallıq qatnasıqlardıń jemisi, jámiyetlik maxluq sıpatında anılanadı. Sonıń ushın da bul basqıshta shaxstıń salamatlıǵınıń ólshemi onı qorshap turǵan sociallıq ortalıqtı quraydı. Sociallıq hám psixologiyalıq kózqarastan ózlerin salamat hám salamat sezingen adamlar ǵana jámiyettiń belsendi aǵzaları bolıp, olardıń kúndelikli jumıslardı orınlawı nátiyjeli bolıwı múmkin.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, salamat turmıs tárizi, onıń insan kúndelikli turmısınıń quramlıq bólegine aylanǵanlıǵın bahalaw normaları mashqalası ámeliy áhmietke iye másele bolıp tabıladı. Sebebi sportshı hár kúni juwirıwı, fizikalıq shınıǵıwlarındı ol yamasa bul túrlerin turaqlı ámelge asırıp barıwı hám sol sebepli ózi tańlaǵan baǵdarda belgili bir jetiskenliklerge erisken bolıwı múmkin, biraq soǵan qaramastan ayırım sportshılar emlewshana da yamasa bul sozılmalı kesellik boyınsha turaqlı dizimde turıwı da múmkin. Sonday-aq, kúndelikli shınıǵıwları ádetke aylandıra almaǵanlardı salamat emes dewge de jeterli tiykar joq. Demek, salamatlıqtı bahalawdıń qanday tiykarları, ólshemleri bar ekenligi haqqında pikir júrgiziw orınlı.

Joqarıdağı pikir-usınıslar jáne bir márte insan salamatlıǵı óz qolında ekenin tastıyıqlaydı. Sebebi olarǵa siz hám biz – hámmeimiz ámel etsek paydalı boladı. Belgili rus xirurgi N.M.Amosov aytqanınday, "Jaqsı, insan jetiliskeń janzat sıpatında jaratılǵan hám ol hár qashan da

óz salamatlıǵın qaytarıp alıwı múmkin. Tek waqıt ótken sayın hám kesellik hawij alǵan sayın onı qaytarıw qıyınlasadı". Sonıń menen birge, ádettegi is-háreketler turaqlı orınlap barılsa, insan óziniń ruwxıy dúnyasın bekkemleydi, tınısh, salamat boladı.

Ádebiyatlar

1. Ананьев В.А. Введение в психологию здоровья. - Санкт-Петербург: «Питер», 2008.
2. Вафокулова У. Соғлом оила – соғлом авлод пойдевори. -Тошкент: Ибн Сино нашриёти, 2021.
3. Каримова В.М. Саломатлик психологияси. -Тошкент: «Zakovat – print», 2025.
4. Никифоров. Г.С. Психология здоровья. -Санкт-Петербург: «Питер», 2013.
5. Joung Inez M.A. Marital Status and Health Probiems // Ibid. Vol.3.

**QARIM-QATNAS HÁM SHAXSLAR ARALIQ MUNASIBETLERDIN
INSAN RAWAJLANIWINDAGI ORNI**

Sariev Rawshanbek Yusupovich – xizmetker

rlmlmlml@gmail.com

Dene tárbiya hám sport boyınsha qánigelerdi qayta tayarlaw hám bilimin asırıw instituti Nókis filiali

**РОЛЬ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ И МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ
В РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕКА**

Сариев Равшанбек Юсупович – сотрудник

*Нужусский филиал института переподготовки и повышения квалификации специалистов
по физической культуре и спорту*

**RELATIONSHIPS AND INTERPERSONAL RELATIONS
THEIR ROLE IN HUMAN DEVELOPMENT**

Sariev Ravshanbek Yusupovich – Employee Nukus Branch of the
Institute for Retraining and Advanced Training of Specialists
in Physical Culture and Sports

Tayanch soʻzlar: muloqot, shaxslararo munosabatlar, shaxsning rivojlanishi, sotsializatsiya, kommunikatsiya, empatiya.

Rezyume. Maqolada muloqot va shaxslararo munosabatlarning shaxs rivojlanishidagi ahamiyati, ularning ijtimoiylashuv jarayoniga taʼsiri hamda kommunikativ koʻnikmalarni shakllantirishdagi oʻrni tahlil qilinadi. Shuningdek, samarali muloqotning shaxsiy va kasbiy faoliyatdagi roli yoritib berilgan.

Ключевые слова: общение, межличностные отношения, личностное развитие, социализация, коммуникация, эмпатия.

Резюме. В статье анализируется значение общения и межличностных отношений в развитии личности человека, их влияние на процесс социализации и роль в формировании коммуникативных навыков. Также отмечается важность эффективного общения в личной и профессиональной деятельности.

Key words: communication, interpersonal relationships, personal development, socialization, communication, empathy.

Summary. This article analyzes the importance of communication and interpersonal relationships in human personality development, their influence on the socialization process, and their role in the formation of communicative skills. The importance of effective communication in personal and professional activities is also highlighted.

Kirisiw. Zamanagóy jámiyette insannıń tabısı jumıs islewı hár tárepleme onıń basqalar menen nátiyjeli qarım-qatnas jasay alıwına baylanıslı. Qarım-qatnas insan turmısınń ajıralmas bólegi bolıp, shaxstń qalıplesiwi, rawajlanıwı hám jámiyetke beyimlesiwinde áhmiyetli orın tutadı. Shaxslararalıq qatnasıqlar bolsa insannıń sociallıq ortalıq penen óz ara baylanısların belgilep, onıń qádiriýatları, dúnyaqarası hám minez-qulqınıń qalıplesiwine tásir etedi.

Qarım-qatnas adamlar ámelge asıratuǵın is-háreketler ishinde jetekshi orındı iyelep, ol insandagı eń áhmiyetli mıtájlikti – jámiyette jasaw hám ózin shaxs dep esaplaw menen baylanıslı mıtájlikti qanaatlandıradı. Sonıń ushın da onıń hár bir insan ushın áhmiyeti úlken [1, 8].

Temaǵa baylanıslı ádebiýatlarǵa sholiw. Búgingi kúnde arnawlı másele boyınsha psixologiyalıq ádebiýatlardı analiz qılatuǵın bolsaq tiykarınan qarım – qatnas hám shaxslar aralıq munasibetlerge baylanıslı mashqalalar eń kóp úyrenilgen baǵdar esaplanadı. Rus psixolog alımları: N.V.Kuzmina, V.A.Kruteckiy, Z.N.Vyatkina, N.I.Petrova, A.K.Markova, L.M.Matina, L.D.Stolyarenko hám basqalardıń tálim-tárbiya baǵdarında oqıtıwshı shaxsın psixologiyalıq jaqtan analiz qılıwındaǵı ilimiy – izertlew jumısları, ideýaları, kóz – qarasları. Ózbekstan psixolog alımları: M.G.Davletshin, E.Ğ.Goziev, R.Z.Gaynutdinov, V.M.Karimova, G.B.Showmarov, Z.T.Nishonova, Sh.R.Baratov, A.M.Jabborov, E.N.Sattarov, T.M.Adizova, A.Y.Rasulov, A.A.Zakirov hám olardıń shakirtleri (M.M.Mavlanov, B.N.Sirliyev, L.S.Beknazarova, G.Berdiev, N.Sh.Azimov, E.B.Shuvanov, L.A.Normatova, N.S.Juraev), joqarıda kórsetilgen máseleńi túrli jaǵdayda analiz qılınǵan [5].

A.I.Rasulov izertlew jumısınń ózbek psixologiyasındaǵı jańalıǵı: Onda izertlewshı «Oqıtıwshı-

oqıwshı» oz-ara munasibetine ayırıqsha toktalıp otken: shaxstń oz-ara munasibetiniń socyál hámde orınların subyektiv rawishte anlaw menen baylanıslıǵın ayıp ótken».[9].

T.M.Adizova ilimiy basshılıǵında alıp barılǵan E.I.Ganievanıń izertlewlerinde oqıw - tarbiya processinde qarım – qatnas hám shaxslar aralıq munasibetlerge baylanıslı mashqalası úyrenilgen [3].

Tiykargı bólim. Qarım-qatnas bul insanlar arasında informaciya almasıw, bir-birin túsiniw hám óz ara tásir etiw procesi. Psixologiyalıq kózqarastan sóylesiw kommunikativlik, interaktivlik hám perceptivlik táreplerdi óz ishine aladı. Kommunikativ tárep informaciya almasıwdı, interaktiv tárep óz ara birge islesiwdi, perceptiv tárep bolsa sáwbetlesiwshini anlaw hám túsiniwdi támiyinleydi. Shaxs rawajlanıwında qarım-qatnasstń áhmiyeti júdá úlken. Bárinen burın, insan sóylesiw arqalı sociallıq tájiriybeni ózlestiredi, ádep-ikramlılıq normaları hám qádiriýatlardı qabıl etedi. Shańaraq, bilimlendiriw mákemeleri hám teńlesler ortalıǵındaǵı qarım-qatnas shaxstń sociallıq kompetenciýasın rawajlandıradı [7, 8].

Shaxslararalıq qatnasıqlar insannıń emocional jaǵdayına da úlken tásir etedi. Unamlı múnasibetler insanda isenim, awızbirshilik hám psixologiyalıq turaqlılıqtı qalıplestirise, unamsız múnasibetler stress, qáweter hám kelispewshiliklerdi keltirip shıǵarıwı múmkin. Sonıń ushın óz ara húrmet, keńpeyilik, empatiya hám birge islesiwge tiykarlanǵan qatnasıqlar shaxstń bákamal rawajlanıwında áhmiyetli faktor esaplanadı. Sonday-aq, nátiyjeli qarım-qatnas kommunikativlik sıpatlardı rawajlandıradı. Olar qatarına empatiya, sıylasıqlılıq, intakerlik, ádeplilik hám tınlaw alıw qábileti kiredi. Bul sıpatlar tek jeke ómirde emes, al kásiplik jumısta da tabısqa erisiwge xızmet etedi [2].

Qarım-qatnas – adamlardıń birgeliktegi iskerligi mıtajlıklarınan kelip shıǵatuǵın hár qıylı belsendilikleri dawamında bir-biri menen óz ara baylanısqa kirisiw procesi. Yaǵnıy, hár bir shaxstıń jámiyette atqaratuǵın iskerligi (miynet, oqıw, oyın, dóretiwshilik hám basqalar) óz ara múnásibet hám óz ara tásir formaların óz ishine aladı. Sebebi hár qanday is adamlardıń bir-biri menen til tabısıwın, bir-birine túrli maǵlıwmatlardı jetkeriwdi, pikir almasıw sıyaqlı quramalı sheriklikti talap etedi. Sonlıqtan da hár bir shaxstıń jámiyetke ornı, isleriniń tabısı, abıray-mártebesi onıń qarım-qatnasqa kirise alıw qábiiletine tikkeley baylanıslı.

Bir qaraǵanda ańsat kóringen shaxslararalıq qarım-qatnas negizinde júdá quramalı process bolıp, oǵan insan ómiri dawamında úyrenip baradı. Qarım-qatnastıń psixologiyalıq jaqtan quramalı ekenligi haqqında B.F.Parigin bilay jazadı: "Qarım-qatnas sonsheli kóp qırlı process, oǵan bir waqıtın ózinde tómendegiler kiredi:

- individlerdiń óz ara tásir etiw procesi;
- individler ortasındaǵı informaciya almasıw procesi;
- bir shaxstıń basqa shaxsqa qarım- qatnası procesi;
- bir adamnıń basqalardı tásir etiw procesi;
- bir-birine kewil bildiriw imkanıyatı;
- shaxslardıń bir-birin túsiniwi procesi".

Shaxslar aralıq qatnastıń shaxs rawajlanıwındaǵı ornı negizinde hár bir insannıń sociallıq tájiriyesi, onıń insanıy kelbeti, pazıyletleri, hátteki, kemshilikleri de qarım-qatnas processleriniń jemisi esaplanadı. Jámiyetten ajralǵan, baylanısta bolıw imkanıyatınan ayırılǵan adam ózinde individ sıpatların saqlap qalıwı múmkin, biraq ol shaxs bola almaydı. Sonıń ushın qatnasıqtıń shaxs rawajlanıwındaǵı áhmiyetin kóz aldımızǵa keltiriw ushın onıń funkciyaların analiz etemiz. Hár qanday sóylesiwdiń eń elementar funkciyası – sóylesiwshilerdiń óz ara bir-birin túsiniwın támiyinlew. Bul insannarda shın júreктен sálem – álik, ashıq júz benen kútip alıwdan baslanadı. Onıń ekinshi áhmiyetli funkciyası sociallıq tájiriyege tiykar salıw. Adam balası tek adamlar dógeriginde ǵana sociallasadı, ózine kerekli insaniylyq qásiyetlerdi qalıplestiredi.

Qarım-qatnastıń jáne bir áhmiyetli wazıypası – ol adamdı ol yaqı bul iskerlikke tayarlaydı, ruwxlandıradı. Adamlar toparınan uzaqlasqan, olar názerinen shıqqan adamnıń qolı jumısqa da barmaydı, barsa da jámiyetke emes, al tek ózine payda keltiretuǵın islerdi isley múmkin [2].

Solay etip, qarım-qatnas adamlardıń jámiyette óz ara birge islesiwdegi iskerliginiń ishki psixologiyalıq mexanizmin quraydı. Házirgi jańa demokratiyalıq qarım-qatnasıqlar sharayatında túrli óndirislik qararlardı jeke tártipte emes, al kollegial-birgelikte shıǵarıw zárurlıǵı payda bolǵanın esapqa alsaq, adamlardıń qarım-qatnas mádeniyatı hám sóylesiw texnikası miynet ónimdarlıǵı jáne nátiyjeliliginiń áhmiyetli faktorlarınan bolıp tabıladı.

Qarım-qatnastıń formaları hám basqıshları ózine tán túrde quramalı bolıp, bunda túrli basqısh bar. Dáslepki basqısh - adamnıń ózi menen-ózi baylanısıwı bo'yınsha T.Shibutani "Sociallıq psixologiya" sabaqlıǵında: "Eger adam azǵana bolsa da ózin ańlasa, demek, ol óz-ózine kórsetpeler bere aladı" – dep durıs jazǵan edi. Adamnıń ózi menen qarım-qatnası negizinde onıń basqalar menen qarım-qatnasınıń xarakteri hám kólemin belgileydi. Eger adam ózi menen sóylesiwdi ádet etip alıp, barmılla jámiyetten ózin shetlep, tartıp júrsen, demek ol basqalar menen sóylesiwde, til tabıwda úlken qıyınshılıqlardı bastan keshiredi, – dep aytıw múmkin. Demek, basqalar menen pikirlesiw – bul da pikirlesiwdiń basqıshlarınan biri esaplanadı.

Haqıyqatında da, shaxslararalıq baylanıstıń bar bolıwı sebepli hár bir jámiyetniń óz mádeniyatı, mádeniy baylıqları, qádiriyatları qalıpleseı. Bunıń áhmiyetin tereń túsingen insaniyattıń eń aldınǵı wákilleri onı mudamı keleshek áwladlar ushın saqlap, tálim-tárbiya hám kúndelikli qarım-qatnas procesinde áwladtan-áwladqa jetkerip otıradı.

Qarım-qatnastıń turmısımızdaǵı formaları hám kórinislerine keletuǵın bolsaq, onıń hár bir shaxstıń turmısılıq jaǵdaylarına sáykes keletuǵın, sol jaǵdaylardan kelip shıǵatuǵın kórinisleri hám túrleri haqqında aytıw múmkin. Biraq, ulıwma alǵanda, hár qanday qarım-qatnas rásmiy yamasa rásmiy emes túrde boladı. Eger rásmiy qarım-qatnas adamlardıń jámiyette atqaratuǵın rásmiy wazıypaları hám minez-qulıq normalarınan kelip shıqsa (mısalı, baslıqtıń óz qol astındaǵı xızmetkerler menen qarım-qatnası, professorlardıń studentler menen qarım-qatnası hám taǵı basqalar), rásmiy emes qarım-qatnas – bul adamnıń jeke múnásibetlerine súyenedi hám onıń mazmunı sol sáwbetleslerdiń pikir-oyları, niyet-maqsetleri hám emocional múnásibetleri menen belgilenedi [1, 2, 5].

Qarım-qatnas quramalı process bolǵanı ushın da ayırım alınǵan qarım-qatnas formasın analizlegende, onda júdá hár qıylı kórinisler, komponentler hám bólimler bar ekenligin anıqlawımız múmkin. Qarım-qatnastıń sociallıq tásir quralı sıpatında wazıypaları, shaxs rawajlanıwında tutqan ornı, onıń túrleri, formaları, basqıshları, psixologiyalıq dúzilisine baylanıslı maǵlıwmatlar, bilim, kónlikpe hám uqıplıqlar qalıplestiredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, qarım-qatnas hám shaxslararalıq múnásibetler shaxstıń rawajlanıwınıń áhmiyetli faktorlarınan biri bolıp esaplanadı. Insan óziniń sociallıq tájiriyesin, bilim hám kónlikpelerin qarım-qatnas procesinde qalıplestiredi. Unamlı hám nátiyjeli múnásibetler shaxstıń ruwxıy, intellektuallıq hám emocional rawajlanıwına xızmet etedi. Sol sebepli bilimlendiriw hám tárbiya procesinde, sonday-aq jámiyet turmısında kommunikativlik mádeniyattı rawajlandırıwǵa ayırıqsha itibar qaratıw kerek.

Ádebiyatlar

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: «Аспект-Пресс» 2020. -С. 345
2. Акрамова Ф.А. Ижтимоий психология. Ўқув қўлланма. -Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2007.
3. Адизова Т.М. Бошқарув мулоқоти психологияси. // Педагогика ва психология (Илмий – оммабоп серия) 2000/4, ТДПУ, 2000. 20-6.
4. Веденская Л.В, Павлова Л.А. Деловая реторика: учебное пособие для вузов. - Москва: ИКЦ "МарТ", 2004.
5. Ғозиев Э.Ғ. Муомала психологияси. ЎЗР олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўзбекистон Миллий университети. –Тoshkent: «Noshir», 2001.
6. Немов Р.С. Практическая Психология Познание себя: Влияние на людей: Пособие для уч-ся. –Москва: Гуманит. Изд.Центр «ВЛАДОС», 2003.
7. Каримова В.М. Ижтимоий психология. –Тошкент:, «Ўзбекистон», 2021.
8. Леонтьев А.А. Психология общения. –Москва: «Смысл», 2018.
9. Расулов А.И. Ўқитувчи шахсининг тарбиячи сифатида ўқувчилар билан ўзаро муносабат даражалари. Дис. – Тошкент, 2001.

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriiyası hám tariyxı

Allaniyazov I.B., Ismaylova A.S. Barlıq kásiplerdiń tiykarı	3
Amanbaev M.A., Yeshanova S.T. Bilimlendiriw sapasın arttırıwdıń áhmiyetli faktori sıpatında summativ bahalawdıń nátiyjeliligi hám abzallıqları	6
Arzieva B.A. Talabalardıń mádeniyatlararalıq baylanıs kompetenciyasın rawajlandırıwda kreativ modullerdiń roli	9
Асаматдинова У.М. Педагогические условия формирования познавательного интереса учащихся к изучению физики средствами современных технологий	11
Aytoreev A.I., Sherimmatova S.R. To'yingan ikki asosli kislotalar mavzusida raqamli texnologiyalar va simulyatsiyalarning ahamiyati	14
Bekmurzaev A.K. Somatotipologik xususiyatlarni hisobga olgan holda o'rta va uzoq masofalarga yuguruvchilarni tayyorlashda aerob va anaerob yuklamalar nisbatini optimallashtirish	17
Bektursinova G.J. Pedagogik fanlarda "kitobxonlik madaniyati" va "mutolaa kompetensiyasi" tushunchalarining qiyosiy tahlili	20
Dauletiyarova N.K. Jasalma intellekt járdeminde jazba jumislardı bahalawdıń pedagogikalıq tiykarları	24
Esemuratova T.A. Qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń qalıplesiw tariyxı hám oqıwshı jaslardı ádep-ikramlıq ruwxında tárbiyalawdıń pedagogikalıq tiykarları	28
Григорьева М.И. Компетентностный подход в современной образовательной практике	31
Кощанова Г.К. Характеристика методического инструментария мотивации в учебной деятельности студентов бакалавриата	34
Matmuratova G.K. Maktab o'quvchilarida intellektual savodxonlikni rivojlantirishning pedagogik asoslari	37
Matchonov S. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning adabiy tahlil ko'nikmasini shakllantirish	40
Orazkhan N.N., Askarova A.Sh. The pedagogical potential of integrating mifological characters in the educational process	43
Pirniyazova G.N. O'zbekistonda inklyuziv ta'lim muammolari va rivojlanish istiqbollari	47
Reymbayeva A.P. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limida bog'lanishli nutqni rivojlantirishning lingvistik asoslari	50
Romanova S.Y. Bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kreativlik jihatlarini takomillashtiruvchi pedagogik omillar	53
Salamova F.X. Imo-ishora tilining kar bolalarda matnni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'siri	56
Seytmuratov Q. Ábdıqádir Bekimbet ulınıń mádeniy-agartıwshılıq kózqarasları	60
Tolibekova F.M., Dauletmuratova X.E. Applying communicative language teaching (CLT) to enhance early english speaking in kindergarten	63
Turdimuratov I.T. Ko'rish qobiliyati zaiflashgan bolalar nutqini leksik jihatdan rivojlantirish bo'yicha korreksion-logopedik ishlar	66
Urazimova T.V. Súwretlew kórkem óneri quralları arqalı studentlerdi estetikalıq rawajlandırıw tiykarları	69
Zarimbetova G.K., Aminova X.B., Nuriddinova R.D. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ kompetentlikni geymifikatsiya vositasida shakllantirish mazmuni	72
Tálim - tárbiya teoriiyası hám metodikasi	
Абдалиева П.И. Использование образцов народной педагогики в воспитании детей	76
Abdijaliev S.K., Omarova Z.A. Qoraqalpog'iston hududidagi ekologik va sotsial-iqtisodiy muammolar asosida fizikaviy hodisalarni o'qitishda multimedia va interaktiv texnologiyalardan foydalanish	78
Akimova J.O., Orazimbetova K.O. He-Ne lazer bilan lloyd kozgusining akslantirish tajribasining oqitish metodikasi	81
Bazarbaev Z.B. Oliy ta'limda «elektr va magnetizm» bo'limini o'qitishda interfaol texnologiyalardan foydalanish afzalliklari	84
Eshmuratov R.A., Tajimuratova Sh.A. Umumta'lim maktablarida biologiyadan amaliy mashg'ulotlar samaradorligini oshirishda topshiriqlar daftari (workbook)dan foydalanish texnologiyasi	87
G'ulomova X. Boshlang'ich ta'lim o'qish savodxonligi darslarida masal matni ustida ishlash metodikasi	91
Ilyasova Z.U., Sarieva M.R. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quv-biluv materiallaridan foydalanish usullari	93
Kosnazarov S.T. Organizing independent research activities in chemistry outside the lesson	96
Kudenov T.M. Talabalar o'z-o'zini rivojlantirishning sun'iy intellekt asosidagi adaptiv pedagogik tizimi	100
Qadirov J.A. Boshlang'ich ta'lim yoshidagi o'quvchilar tarbiyasida xalq og'zaki ijodining o'rni va ahamiyati	103
Qaypnazarova G.X., Kaipnazarova D.U. Differensial geometriyada egri chiziqlar nazariyasini o'qitish samaradorligini oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari	106
Qutdimuratova Sh.A., Aytbaeva H.B., Aymurzaeva L.G. Uglevodorodlar temasın oqıtıwda keys stadi usılman paydalanıw	109
Nasriddinov K.R., Davletniyazov S.P., Borankulova F.M. Maktab o'quvchilarning elektr zanjirlarini modellashtirish ko'nikmalarini tinkercad virtual laboratoriyasi orqali o'rgatish metodikasi	112
Sadikova A.B. Nemis tilinde sóylew ámeliyatın interaktiv texnologiyalar járdeminde jedellestiriw	115
Toshimova Z.Q. Geografiya fanini o'qitishda zamonaviy va innovatsion ta'lim muhitini tashkil etish	117

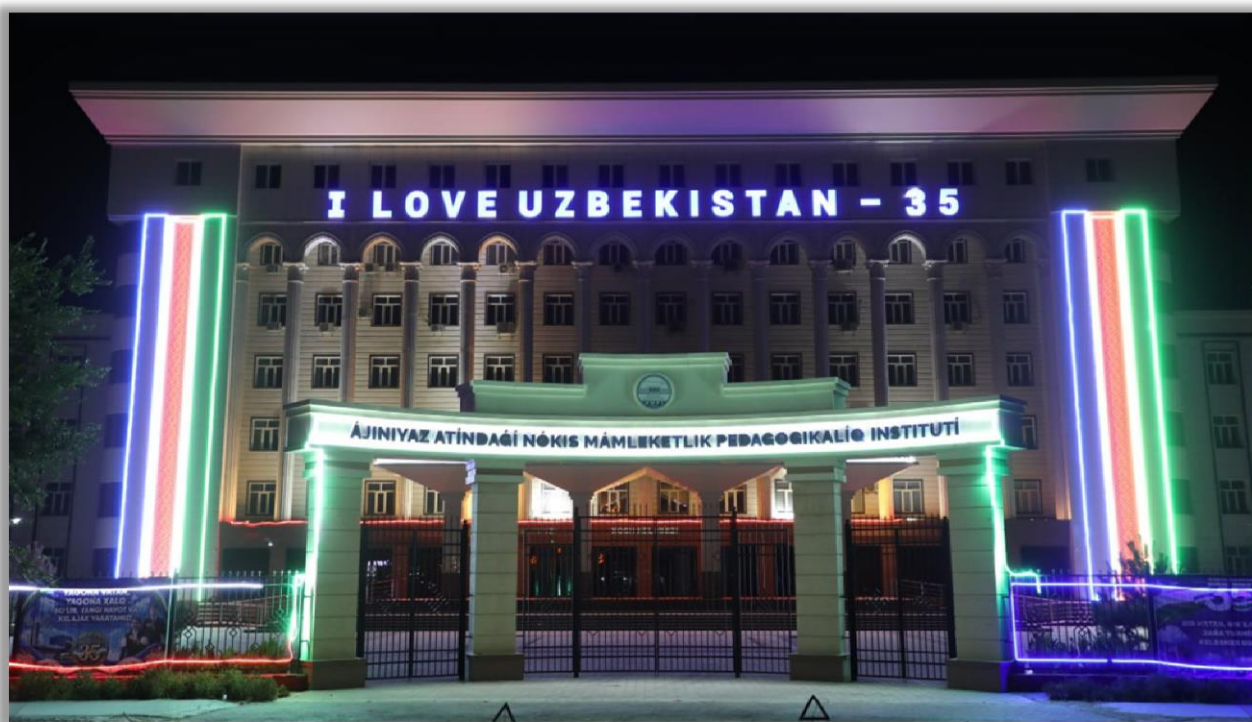
PSIXOLOGIYA ILIMLERI

Dawkeeva A.O. Oliy ta'lim tizimida talabalarning o'ziga ishonchini rivojlantirish psixologik-pedagogik muammo sifatida	120
Klicheva Z.P. Salamat turmis tárizin qalıplestriwde salamatlıq psixologiyasınıń ornı	123
Sariev R.Y. Qarım-qatnas hám shaxslar aralıq múnásibetlerdiń insan rawajlanıwındaǵı ornı	126

Ǵárezsizligimizdiń 35 jıllıq saltanatı institut aymaǵında da ózine tán bayram keypiyatı hám kóterińki ruwx penen kózge taslanbaqta

Ǵjiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında da qutlı sáne múnásip kútip alınbaqta. Házirgi kúnde institut aymaǵında bayram ortalıǵın jaratıw, imarat hám obyektlerdiń sırtqı kórinisin jáne de abadanlastırıw hám bezew jumısları ámelge asırılmaqta.

NMPI professor-oqıtıwshıları hám doktorantları xalıqaralıq konferenciyalarda belsene qatnasıp kelmekte

Ázerbayjan Respublikası Mádeniyat ministrliğı tárepinen Birinshi Türkologiyalıq Qurıltaydın 100 jıllığı múnásibeti menen belgili ilim hám mádeniyat ğayratkerleri, túrkiy tilli mámleketler menen baylanıslı tiyisli shólkemlerdin basshıları, qatnasıwında «Túrkiy dúnya hápteligi» shólkemlestirildi.

Ájiniyaz atındağı NMPI professorı, filologiya ilimleriniń doktorı Túrǵanbay Kerwenov háptelik sheńberinde Baku qalasında ótkerilgen «Birinshi Türkologiyalıq Qurıltay: júz jıllıq ilimiy-mádeniy miyras» atamasındağı xalıqaralıq kongresske qatnasıp qayttı.

Malayziyanıń Linkoln universitetinde IV Xalıqaralıq «Globalıq bilimlendiriw» konferenciyası shólkemlestirildi. Konferenciyaǵa Ájiniyaz atındağı NMPI professor-oqıtıwshıları – Gúlzira Qıdırbaeva, Farida Ótenova, sonday-aq, tayanış doktorant Aynura Óewlievalar da óz ilimiy bayanatları menen qatnastı.

Dıqqat, jazılıw – 2026!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2026-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 02.00.00 – ximiya ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 420.000 (tört jüz jigirma mın) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍŇ BASÍP SHÍĞARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUIWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Ieke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanhaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmaı, 8 betten aspawı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Ieke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 14.08.2026 Buyırta: №0379 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 16 b/t. Jurnal jılına 8 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>